

YYSQ – www.yysq.org

www.elmler.net

İntellektual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

“Gənc elektron elm” N 58 (14 - 2014)

FAİQ ƏLƏKBƏROV

**MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏNİN
DÜNYAGÖRÜŞÜ**

(Elmi-ictimai monoqrafiya)

2014

Virtual İnternet Resurs Mərkəzinin təqdimatında

“Gənc elektron elm”: 58 (14 - 2014)

Bu elektron nəşr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondu tərəfindən qismən maliyyələşdirilən, Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumunun “Gənc elektron elm – Virtual İnternet resurs mərkəzi” innovativ-intellektual layihəsi çərçivəsində rəqəmsal nəşrə hazırlanır və yayımlanır.

Elektron kitab N 58 (14 - 2014)

Layihənin maliyyələşdirir:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Gənclər Fondu:

<http://youthfoundation.az>

YYSQ - <http://www.yysq.org>
<http://www.elmler.net>

Kitab YYSQ tərəfindən e-nəşrə hazırlanıb.

YYSQ - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın e-nəşri

Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı: Aydın Xan (Əbilov),
yazar-kulturoloq

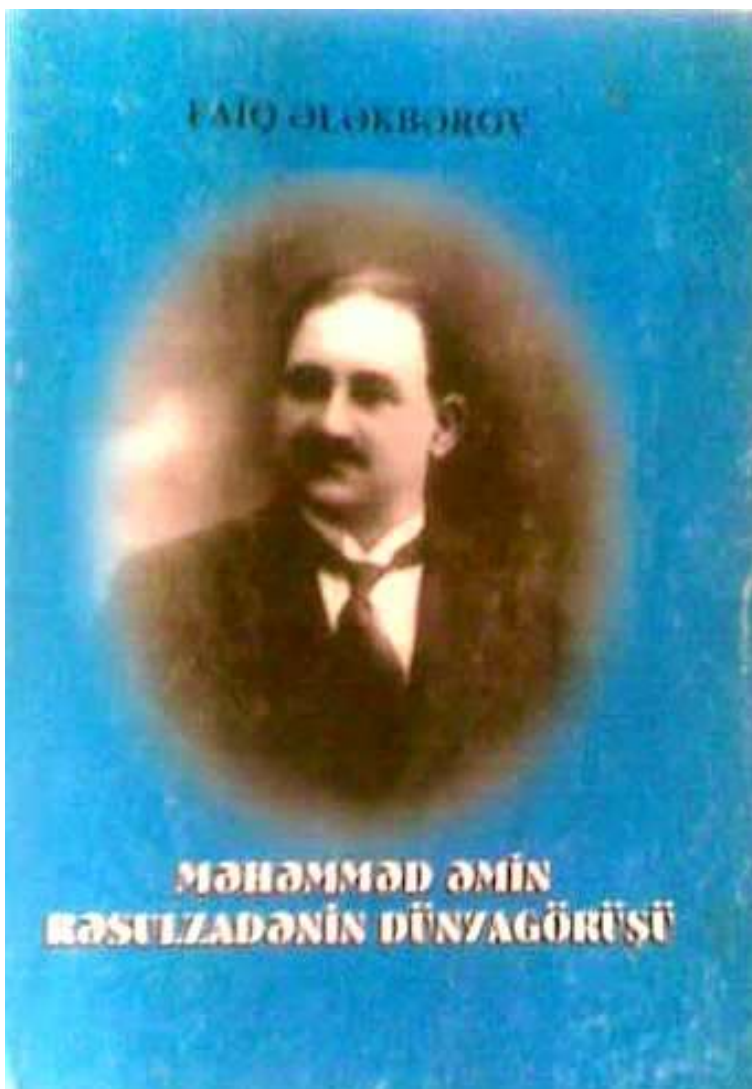

AZƏRBAYCAN
GƏNCLƏR FONDU

Azərbaycan Gənc Alimlərinin ELEKTRON KİTABXANASI

İntellektual resurs YYSQ və www.kitabxana.net – Milli
Virtual-Elektron Kitabxananın bir bölümü olaraq hazırlanıb.

Faiq Ələkbərov

**MƏHƏMMƏD ƏMİN
RƏSULZADƏNİN
DÜNYAGÖRÜŞÜ**

(Elmi-ictimai monoqrafiya)

Bakı, YYSQ – 2014

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

(Protokol №11, 07.11.2007)

Elmi redaktoru: **Müstəqil Ağayev**
AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi
Tədqiqatlar İnstitutunun aparıcı elmi
işçisi, fəlsəfə elmləri namizədi

Rəyçilər: **Əlikram Tağıyev**
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Azər Mustafayev
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Rafail Əhmədli
Fəlsəfə elmləri namizədi, dosent

Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərov. Məhəmməd Əmin
Rəsulzadənin dünyagörüşü. Bakı, “Elm”, 2007, - 270 səh.

Bu kitabı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun silahdaşlarının əziz xatirələrinə ithaf edirəm...

Müəllif

Monoqrafiya Azərbaycanın, bütövlükdə türk dünyasının böyük oğlu, xalqımızın fəxri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, başçısı, siyasi və dövlət xadimi, ədəbiyyatşünas, mütəfəkkir Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşünə həsr olunub. Monoqrafiyanı M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının bütöv və sistemli araşdırılmasına həsr olunmuş ilk kitablardan biri kimi qəbul etmək olar. Eyni zamanda, bu əsərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixinin milli ideoloji mənbələri də açıqlanır.

Monoqrafiyadan fəlsəfə və başqa elm sahələrində çalışan müxtəlif səviyyəli mütəxəssislər – tələbələr, magistrələr, aspirantlar, eyni zamanda geniş oxucu kütləsi faydalana bilər.

İSBN 978-9952-8098-9-3

© F.Ələkbərov- 2007

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	4
I Fəsil XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanada sosial-siyasi və ideoloji mühit. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığı	
1.1.XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanada sosial-siyasi və ideoloji mühit.....	10
1.2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığı.....	48
II Fəsil M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşlərinin təşəkkülü və təkamülü	
2.1. M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında sosializm və demokratiya ideyaları.....	63
2.2. M.Ə.Rəsulzadə müsavətçilik ideologiyasının və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri kimi.....	143
2.3. M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşlərində din problemi.....	182
III Fəsil M.Ə.Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi, etik və estetik görüşləri	
3.1. M.Ə.Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşləri.....	206
3.2.M.Ə.Rəsulzadənin etik və estetik görüşləri.....	231
Nəticə.....	259
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	265

ÖN SÖZ

Azərbaycan xalqının sosial-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı alim, mütəfəkkir, publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) qurucularından olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin (1884-1955) özünəməxsus yeri və rolu vardır. SSRİ dağılandan sonra M.Ə.Rəsulzadənin həyatı və sosial-siyasi ideyaları tədqiqatçıların diqqətini daha çox cəlb etmiş, yeni dövrdə Azərbaycanın sosial-siyasi, mənəvi-mədəni problemlərinin həllində bu görkəmli dövlət xadiminin mənəvi irsindən hərtərəfli istifadə olunmağa başlanmışdır. M.Ə.Rəsulzadənin ölməz ideyaları 70 illik fasilədən sonra müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanda siyasi-ideoloji qiymətini almağa qədəm qoymuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, siyasi baxışları, dövlətçiliyə dair fikirləri, milli və siyasi məfkurədən doğan publisistikası, elmi-fəlsəfi, etik, estetik düşüncələri və s. diqqət mərkəzindədir.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə irsinə və XX əsrin əvvəllərində baş verən bir çox mühüm sosial-siyasi hadisələrin təhlilinə hələ də lazımı qiymət verilməyib. M.Ə.Rəsulzadənin elmi-fəlsəfi irsi çox az araşdırılmış, tədqiqatlarda onun yalnız siyasi fəaliyyəti ön plana çəkilmişdir. Nəticədə M.Ə.Rəsulzadənin yaşadığı dövr, həmin zaman kəsiyində baş verən sosial-siyasi, ideoloji hadisələrlə bağlı ziddiyyətli fikirlər səslənməkdədir. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyətini lazımınca öyrənmək yalnız onun özü ilə bağlı fərqli fikirlərə deyil, həm də bütövlükdə o dövrün elmi-siyasi hadisələrinə aydınlıq gətirmək deməkdir.

Araşdırılan problemlər içərisində isə AXC-nin qurulmasının ideoloji-nəzəri əsaslarının tədqiqi önəmli yer tutur. Cümhuriyyətin necə və hansı şəraitdə yaranmasını tədqiq etmək çox zəruridir. Belə ki, AXC bütün Şərqlə tarixində, müsəlman və türk dünyasında ilk demokratik cümhuriyyət idi. Bu Cümhuriyyət dövlətçilik şüurumuzun uğurlu nəticəsi və mövcud demokratik dövlətimizin əsas təməl prinsiplərindəndir. Dövlətimizin başlıca prinsiplərini, mahiyyətini öyrənmək üçün AXC ən dəyərli nümunələrimizdəndir. Bu Cümhuriyyətin ideoloqları sırasında M.Ə.Rəsulzadə ayrıca və başlıca yer tutur. M.Ə.Rəsulzadə irsini öyrənmək, Cümhuriyyətin qurulmasının elmi-nəzəri əsaslarını da üzə çıxarmaq deməkdir.

Bu baxımdan tədqiqat işinin qarşısında duran ən aktual məsələ M.Ə.Rəsulzadənin elmi-fəlsəfi irsini araşdırmaqdır. AXC-nin fəaliyyətinin elmi-fəlsəfi əsaslarını əsasən, M.Ə.Rəsulzadə işləyib hazırlamışdır. Bu vaxta qədər onun sosial-fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşləri ilə bağlı çox az sayda elmi araşdırma aparılıb ki, bu da sistemli və tam şəkildə olmamışdır. Halbuki bu sahədə araşdırılması zəruri olan kifayət qədər dəyərli elmi-fəlsəfi problemlər mövcuddur. Ona görə də, əsərdə Məhəmməd Əminin əsasən, ictimai-siyasi və sosial-fəlsəfi fikir tariximizdəki xidmətləri öz əksini tapıb.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun qurucuları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının sabiq prezidenti Heydər Əliyevin də dəyərli fikirləri var. H.Əliyevin AXC-nin qurucularına yüksək qiyməti həm AXC-nin 80 illiyinin keçirilməsi, həm də onların adlarının əbədiləşdirilməsi ilə bağlı verdiyi sərəncamlarda öz əksini tapmışdır. AXC-nin 80 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı verdiyi sərəncamda H.Əliyev deyir:

«Şərqdə ilk demokratik dövlət quruluşunu yaratmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti istiqlaliyyətimizi elan edərək xalqımızın müstəqillik əzmini nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış kəskin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir» (36, 3). H.Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, onun qurucuları ilə bağlı dəyərli fikirləri də mövzunun aktuallığını və dövlətçiliyimizin inkişafında yerini, rolunu ortaya qoyur.

Məhəmməd Əminin ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi, etik və estetik görüşlərinin tədqiqini zəruri edən ən başlıca məsələ, bu böyük insanın çağdaş Azərbaycan xalqının, millətinin, dövlətinin, onun mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, ideologiyasının və s. təşəkkülündə və formalaşmasında misilsiz xidmətləri, fəaliyyəti və şüurlu əməyidir. Rəsulzadənin 1903-cü ildən 1955-ci ilədək olan həyat və yaradıcılığına, sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi, dini, etik, estetik və s. görüşlərinə diqqətlə, qərəzsiz, obyektiv, əsl ziyalı və alim kimi yanaşılmalıdır. Doğrudur, Rəsulzadə fəlsəfənin başlıca problemləri (varlıq, materiya, idrak, şüur, dialektika və s.) ilə məşğul olmamış, bu

sahələrə aid xüsusi bir əsər yazmamışdır. Ancaq Məhəmməd Əminin bütün elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi yaradıcılığı ilə tanışlıq, bizə deməyə əsas verir ki, o, böyük bir mütəfəkkirdir. Sovetlər Birliyi dövründə M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi, ədəbi-bədii yaradıcılığına baxış əsasən qərəzli olmuşdur. Azərbaycanın 70 illik müstəmləkə olduğu dövrdə M.Ə.Rəsulzadə və AXC haqqında kifayət qədər qərəzli ədəbiyyat yaradılmışdır. İmperiyanın bir sıra alimləri, siyasi xadimləri və başqaları M.Ə.Rəsulzadəni xalq düşməni, panislamist, pantürkist, AXC-ni isə bəylərin, varlıların hökuməti kimi təqdim edirdilər. Məsələn, Qədim Mustafayevin «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi» əsəri həm Sovetlər Birliyi dövründə M.Ə.Rəsulzadəyə olan münasibət, həm də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyasının yeri və rolunu öyrənmək baxımından maraqlıdır (40).

Eyni zamanda SSRİ dövründə bu mövzu ilə bağlı yazılmış başqa əsərlər – «Azərbaycan Kommunist Partiyasının öçerkləri» (5), Z.Göyüşovun Azərbaycan sovet fəlsəfəsi tarixinə aid əsəri və «Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri» (27), S.M.Əfəndiyevin «Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən» əsəri, C.Quliyevin «Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə» (34) kitabı, «Azərbaycan tarixi» (2), «Azərbaycan ədəbiyyat tarixi» və s. kitablar, monoqrafiyalar, dissertasiyalar, publisistik məqalələr mövcuddur.

1980-ci illərin sonlarından başlayaraq M.Ə.Rəsulzadəyə münasibət müsbət istiqamətdə dəyişdi. O, artıq xalq düşməni deyil, Azərbaycanın böyük oğlu, ictimai-siyasi xadim kimi qələmə verildi. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən

sonra M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığının obyektiv şəkildə araşdırılması prosesi sürətlənmişdir. M.Ə.Rəsulzadə irsinin obyektiv tədqiqində Şirməmməd Hüseynov, Şamil Qurbanov, Nəsiman Yaqublu, Nəsim Nəsimzadə, Mövsüm Əliyev, Xəlil İbrahimli, Cəmil Həsənli, Müstəqil Ağayev, Vaqif Sultanlı, Aydın Balayev və başqalarının gördüyü işləri xüsusilə qiymətləndirmək lazımdır.

Azərbaycandan kənar - xaricdə yaradılmış ədəbiyyatda M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan xalqının görkəmli ictimai-siyasi xadimi, publisisti, AXC-nin ideoloqu və qurucusu kimi təqdim edilib. M.B.Məmmədzadə, M.Ə.Rəsuloğlu, H.Baykara, Ə.Qaraca, Ə.Yurdsevər, İ.İhsan, T.Svyatoçovski, S.N.Tağızadə, C.Heyət, K.Arran, F.M.Aküzüm, S.Mehmet və b. onun sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi yaradıcılığına obyektiv şəkildə yanaşıblar.

M.Ə.Rəsulzadə haqqında yazılmış dissertasiyalar, məqalələr, publisist yazılar və s. onun həyat və yaradıcılığının üzə çıxmasında müəyyən rol oynamışdır. Ancaq hələ də M.Ə.Rəsulzadənin irsini tam və obyektiv şəkildə aşkar etmək mümkün olmamışdır. Mövcud monoqrafiya məhz bu çatışmazlıqları aradan qaldırmağa xidmət edir. İlk elmi işlərdəndir ki, burada M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığı bütöv bir sistem şəklində tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Belə ki, ədəbiyyatçılar onu ədəbi, tarixçilər isə tarixi baxımdan araşdıraraq Rəsulzadənin etik, estetik və sosial-fəlsəfi dünyagörüşünü nəzərdən qaçıırıblar. Monoqrafiyada M.Ə.Rəsulzadənin sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi və etik-estetik görüşləri əsaslı şəkildə araşdırılmağa cəhd edilib və onun zəngin elmi irsi başlıca çalarları ilə cəmiyyətə təqdim edilmişdir.

Monoqrafiyanın hazırlanmasında əsas mənbə rolunda M.Ə.Rəsulzadənin öz əsərləri çıxış edir. Onun müxtəlif dövrlərdə qələmə aldığı «İran türkləri», «Səadəti-bəşər», «Tənqidi-firqeyi-etidalıyyun», «Milli dirilik», «Cəmaət idarəsi», «Əsrimizin Səyavuşu», «Azərbaycan Cümhuriyyəti», «İstiqlal məfkurəsi və gənclik», «Millət və Bolşevizm», «Azərbaycan istiqlaliyyəti», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Qafqaz türkləri», «Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm haqqında», «Azərbaycan problemi», «Bolşeviklərin Şərq siyasəti», «Azərbaycanın kultür gələnləri», «Stalinlə ixtilal xatirələri», «Azərbaycan şairi Nizami», «Milli təsanüd» və başqa əsərləri bu qəbildəndir. Bununla yanaşı tədqiqat işində M.Ə.Rəsulzadənin «Şərqi-Rus», «İrşad», «Təkamül», «Yoldaş», «Tərəqqi», «İqbal», «Bəsirət», «Şəlalə», «Dirilik», «Açıq söz», «Azərbaycan» (Bakı), «İrani-no» (Tehran), «Yeni Qafqasiya», «Azəri Türk», «Odlu yurd», «Bildiriş», «Azərbaycan Yurd Bilgisi» (İstanbul), «İstiqlal», «Qurtuluş» (Berlin), «Azərbaycan» (Ankara) və b. qəzet-jurnallarda nəşr edilmiş məqalələrindən istifadə olunmuşdur.

Bu gün Azərbaycanda milli-ideoloji xətdə müəyyən boşluğun olması heç kəsə sirr deyil. Həmin boşluğu isə yalnız xalqımızın və onun böyük övladlarının minilliklər boyu bizə qoyub getdiyi elmi-fəlsəfi, ideoloji irsi üzə çıxarmaq və müasir dövr sosial-mədəni həyatımızın nailiyyətilərlə bağlamaqla doldura bilərik. M.Ə.Rəsulzadə özü də XX əsrdə türk millətinin əsrlər boyu yaşatdığı milli-ideoloji xəttə yeni bir axar verməklə ortada olan boşluğu doldurmaq istəmişdir. Türk millətinin elmi-fəlsəfi dünyagörüşünə söykənən bu yeni ideoloji xəttin nəticəsində müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin

əsası qoyulub. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin irsinin araşdırılmasında əsas məqsəd də məhz bu məqamları önə çıxarmaqdır. Onun zəngin irsinə qiymət verildə M.Ə.Rəsulzadənin sosial-siyasi, sosial-fəlsəfi, etik-estetik baxışlarının Azərbaycan sosio-mədəni münasibətlərinin inkişafında yerini və rolunu görürük. M.Ə.Rəsulzadənin irsinin, ideyalarının bu gün daha incəliklə və yeni formada reallaşması zərurəti hiss edilməkdədir. Bu ideyaların cəmiyyətin milli ideologiyasına çevrilməsi yeni nəsilin milli şüurunun və sağlam mənəviyyatının formalaşdırılması məsələsində müvafiq qurumların işinə kömək edə bilər.

I FƏSİL

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosial-siyasi və ideoloji mühit. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığı

1.1. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosial-siyasi və ideoloji mühit

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində quzey Azərbaycanda mövcud olan sosial-siyasi və ideoloji mühitin formalaşmasına nəzər yetirərkən məlum olur ki, bu dövrdə çar Rusiyasının işğalı altında olan Azərbaycan xalqı, Azərbaycan türkləri azadlıq uğrunda mübarizə aparmış və azad, müstəqil olmağa çalışmışlar. Ancaq bu azadlığı əldə etmək, onu qorumaq, yaşatmaq üçün, Azərbaycan xalqı yadelli işğalçılara qarşı ölüm-dirim savaşı aparmış, saysız-hesabsız şəhidlər vermiş və bu mübarizədə öz milli varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bir millətin milli varlığını qoruyub saxlaması, həmin millətin azadlıq, müstəqillik ideyasının yaşaması və gələcəkdə bunu, reallaşdırması üçün zəmin deməkdir. Bu baxımdan XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri, bütövlükdə XIX əsr Azərbaycanın yeni sosial-siyasi və ideoloji mühitinin formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır. Bunun bir sıra elmi-mədəni, sosial-siyasi, tarixi, sosial-iqtisadi və ideoloji səbəbləri var.

Sosial-siyasi və tarixi məsələlərə nəzər salarkən görürük ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda (Quzey və Güney ərazilərlə bir yerdə) 20-dən çox müstəqil xanlıqlar- feodal dövlətlər mövcud olmuş, lakin bir araya gəlib böyük bir Azərbaycan dövləti qura bilməmişlər. XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının İranla (Qacarlar Dövləti) apardığı müharibələrin nəticəsi olaraq (Gülüstan-1813 və Türkmənçay-1828 müqavilələri) Azərbaycan iki yerə parçalanmış və bu parçalanma nəticəsində Azərbaycanın quzeyi çar Rusiyasının işğalı altında qalmışdır.

Bu hadisənin Azərbaycanın sosial-siyasi, elmi-fəlsəfi və mədəni həyatına təsiri çar Rusiyası, Sovetlər Birliyi və müstəqillik dövrlərində müxtəlif yönərdən qiymətləndiril-

mişdir. Bunu, müsbət hal kimi görənlər də, birmənalı şəkildə tənqid edənlər də və orta mövqedən çıxış edənlər də olmuşdur. Şübhəsiz, müstəmləkəçilik bütün hallarda pislənməli və işğalçılıq aktlarına haqq qazandırılmamalıdır. Çarizm dövründə Azərbaycan milli azadlıqdan məhrum edilməklə yanaşı, mənəvi məhkumiyətə də məruz qalmışdır. Çarizmin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda apardığı ruslaşdırma və erməniləşdirmə siyasəti, bir tərəfdən, yerli əhalinin adət-ənənələrinə, dini, milli xüsusiyyətlərinə böyük zərbə vurmuş, başqa tərəfdən isə gələcəkdə daha böyük bir bəlanın, müharibə ocağının yaranmasına - Ermənistan dövlətinin qurulmasına rəvac vermişdir.

XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında önəmli hadisələr baş vermişdir. Çarizm əvvəlcə Azərbaycanda xanlıqları ləğv etmiş, yerində komendantlıq idarə-üsulu yaratmış, ucqarlarda möhkəmlənmək üçün bəylərdən, varlılardan və ruhanilərdən ibarət özü üçün sosial zəmin hazırlamışdı. Şübhəsiz ki, bütün bunlar dinc şəraitdə baş verməmiş, bir sıra üsyanlar və qaçaqçılıq hərəkətləri ilə müşayiət olunmuşdur.

XIX əsrdə Azərbaycanın sosial-siyasi və ideoloji mühitində milli oyanış, milli özünüdərk əvvəlki dövrlərə nisbətən daha güclü idi. Bunun mühüm səbəblərindən biri çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinin güclənməsi idi. Qeyd edək ki, Azərbaycanda sinfi mübarizə XIX əsrin ikinci yarısında formalaşan fəhlə sinfinin şəxsində daha ön plana çıxmışdı. İstər ucqarlarda, istərsə Bakı kimi iri sənaye mərkəzində formalaşan fəhlə sinfi, sonralar Azərbaycanın taleyüklü məsələlərində mühüm rol oynamışdır. Şübhəsiz ki, Bakıda yaranan fəhlə sinfi və onların mübarizəsi nəinki Azərbaycanı,

çar Rusiyasını, hətta o dövrdə dünyanı bürüyən sosializm hərəkatının mühüm cəbhələrindən biri sayılmışdır.

Yeni dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi fikir tarixində milli azadlıq və milli dövlətçilik probleminin yaranmasında, inkişafında XIX əsrin ikinci yarısı ilk rüşeym rolunu oynayıb. Xalqın yeni dövrdə öz milli kimliyini dərk edə bilməsi, azad olması, milli dövlətini yaratması və s. yöndə bir sıra mütəfəkkirlərimizin gördüyü işlərin dəyərini unutmaq olmaz. Doğrudur, bu dövrdə yaşamış mütəfəkkirlərimiz öz əsərlərində birbaşa milli azadlıq və milli dövlətçilik problemlərini qoymayıblar. Ancaq onların gördüyü işlər - xalqın öz milli özünüdərk, savadlanması, maarifçilik, milli mətbuatın yaranması, məktəblərin açılması və s. dolayısı ilə də olsa, məhz buna xidmət etmişdir. Azərbaycanın sosial-siyasi və ideoloji mühitində milli oyanış, milli özünüdərk istəyinin artması milli azadlıq toxumunu cücərtmiş və bunun nəticəsi isə, yeni və ən yeni dövrdə milli dövlətçiliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan Quzey Azərbaycanda milli oyanışın yeni formada baş qaldırması təbii idi.

XIX əsrin ikinci yarısında çar Rusiyasının apardığı islahatlar, elmin sürətlə inkişafı və s. imperiyanın əksər xalqları arasında milli oyanışa səbəb olmuşdur. Azərbaycanın ziyalı zümrəsi öz fikir və ideyaları ilə xalqımızın yeni ideoloji xəttinin, xüsusilə milli azadlıq və milli dövlətçilik prinsiplərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan müstəqil, azad Azərbaycan dövləti qurmaq istiqamətində ilk ideyalar ortaya atılmışdır. Bu cür ideyaların formalaşmasında XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində yaşamış mütəfəkkirlərimizin - Mirzə Fətəli

Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Şeyx Cəmaləddin Əfqani, Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Yusif Vəzir Çəmənəminli və başqaları mühüm rol oynayıblar.

Yeni və ən yeni dövrdə çağdaş Azərbaycanın ən böyük filosofu, mütəfəkkiri M.F.Axundzadənin bütün elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi, bədii, publisistik yaradıcılığı xalqa xidmətlə bağlı olmuş, onun elmi-fəlsəfi irsi bir xalqın mədəniyyəti ilə məhdudlaşmamış və bəşəri xarakter daşımışdır. Axundzadə Azərbaycan (quzeyli, güneyli) mütəfəkkirləri arasında ilk dəfə olaraq ictimai-siyasi, sosial, dini və s. problemlərə daha cəsarətlə, tənqidlə yanaşmışdır. Axundzadənin onunla eyni dövrdə yaşamış başqa mütəfəkkirlərdən başlıca üstünlüyü, fərqi də məhz bu, olmuşdur. Onun başlıca fəlsəfi əsəri olan «Hind şahzadəsi Kəmalüddövlənin İrandan şahzadəsi Cəlalüddövləyə məktubları və Cəlalüddövlənin ona cavab məktubu» bütün mənalarda yenilikçi, realist, tənqidi, düşündürücü və s. xarakter daşımış, belə demək mümkündürsə yeni dövr Azərbaycan fəlsəfəsinin təməl prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir: «Ey Cəlalüddövlə! Sən bilirsən ki, idarə və politika elminin təhsili İranda mümkün deyil, vacibdir ki, Avropaya səfər etmək və orada təhsil ələmək. Aya, bu mümkündürmü? Necə səfər etmək və kafirlərlə görüşüb tanış olmaq. Aya, fanatik və şarlatan üləma bu işə razı olarmı? Aya, bu puç əqidələr bu işə fitva verərmı?» (1, 219). İslam dinini, bu dinlə

bağlı yaranmış xürafatı, mövhumatı, bir çox ruhanilərin, mollaların riyakarlığını, ikiüzlülüynü və s. daha cəsarətlə, ağılla tənqid edən Axundzadə mövcud reallıqları dərinədən dərk etmiş, Qərbi Avropa dəyərlərini mənimsəməyə çalışmış və bir sıra islahatçı təkliflərlə çıxış etmişdir. Axundzadə hesab etmişdir ki, müsəlmanların islam dininə baxışları dəyişməli, Avropa xalqlarının xristianlığa olan münasibətindən fərqlənməməlidir: «Necə ki, ingilislər, amerikanlar və bir sıra başqa Avropa xalqları zahirən xristian olsalar da, həqiqətən protestantdırlar. Yəni onlar əqlə, məntiqə tabedirlər» (1, 247). Bununla da Axundzadə ilk dəfə dünyəvilik ideyalarının Azərbaycanda yayılmasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.

Akademik Firudin Köçərli «M.F.Axundovun dünyagörüşü» əsərində yazır: «Axundov milli ədəbiyyatı dövrün qabaqcıl demokratik ideyaları ilə zənginləşdirdi, ana dilində ədəbiyyatın müstəqilliyini, suverenliyini təsdiq etməklə, onu ümumbəşəri ədəbiyyat səviyyəsinə yüksəltdi» (32, 22). Müəllif qeyd edir ki, Axundzadənin adı və yaradıcılığı ilə bağlı olan realist ədəbiyyat, materialist fəlsəfə özündə xalqın milli oyanışını əks və ifadə etmişdir. F.Köçərliyə görə, ictimai fikrimizin Axundzadənin adı ilə bağlı olan maarifçilik mərhələsi Azərbaycan millətinin təşəkkül prosesi ilə eyni dövrə təsadüf edir. Axundzadə Azərbaycanın milli ideologiyasının təməl prinsiplərinin ilk rüşeymlərinin yaranmasında, azadlıqsevər, açıqfikirli mütəfəkkirlərimizin (Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev və b.) formalaşmasında da müstəsna rol oynamışdır. Eyni zamanda Qərbin mütərəqqi ideyalarının Azərbaycanda yayılmasında ilk cığır rolunu oynamış və sonralar Qərb ideyalarının M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə və başqaları tərəfindən Vətən-

imizdə daha geniş təbliğ olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu da Azərbaycan xalqının dünyanın mütərəqqi, sivil cəmiyyətlərinə yaxınlaşmasına əsaslı təkan vermişdir.

M.F.Axundzadə ilə yanaşı böyük təbiətşünas alim, publisist, mütəfəkkir Həsən bəy Zərdabi də milli şüurun oyanmasında, milli mətbuatımızın yaranmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

H.Zərdabinin dünyagörüşü müəyyən ictimai-iqtisadi şərtlərlə yanaşı, mütərəqqi dünya mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmışdır. İ.Rüstəmovun fikrincə, «bu dünyagörüşü öz ideya mənbələri etibarilə istər Şərqi, istərsə də Qərbi mütərəqqi ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi ənənələrinə gedib çıxır. Bu ənənələr içərisində Azərbaycan xalqının uzun illərdən bəri formalaşmaqda olan ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrinin nailiyyətləri xüsusi yer tutur. Zərdabi Bəhmənyardan tutmuş M.F.Axundova qədərki Azərbaycan mütəfəkkirləri ilə ideya əlaqəsində olmuşdur» (80, 31). Zərdabinin zəkası, maarifçiliyi, əxlaqi irsi, zəngin mədəniyyəti, təbiət elmlərinə dərinləndən bələdliyi və s. onu həm Azərbaycanın görkəmli marifətçisi etmiş, həm də çağdaş Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında önəmli yerlərdən birini tutmasına səbəb olmuşdu. Dövrünün demokratik ziyalılardan olan, Axundzadə kimi həyat gerçəkliklərini ağılla, rəşional idrakla dərk edən, Qərbi mütərəqqi ideyalarını mənimsəyən Zərdabinin yaradıcılığında elm və bilik məsələsini xüsusi olaraq qabartmaq lazım gəlir. Zərdabinin 1875-1877-ci illərdə təkbaşına ərsəyə gətirdiyi və ilk türk qəzetlərindən olan «Əkinçi»nin qiyməti əvəzsizdir.

XIX əsr Azərbaycanın tanınmış filosoflarından olan, Azərbaycanın cənubunda dünyaya gələn türksoylu böyük mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqani (1839-1897) bütün elmi-fəlsəfi yaradıcılığı boyu türklərin əzmkarlığını, azadlıqsevər

olmağını, soykökünə bağlılığını və islama hörmətini öna çəkmişdir. Y.Rüstəmovun fikrincə, C.Əfqani sübut etməyə çalışmışdır ki, «Quran tamamilə azadlıq, bərabərlik və ədalət prinsipinə əsaslanır, bütün müsəlmanları tərəqqiyə çağırır. Quranın mahiyyətini düzgün başa düşmək və ona riayət etmək islam dünyasının nicat yoludur» (77, 147). C.Əfqaninin milli azadlıq fəlsəfəsində islamla milli dəyərlər bir yerdə götürülmüş və hər ikisi milli ideologiyanın əsasında dayanmışdır. Əfqaninin fikrinə görə, islam dini və milli azadlıq problemi bir-birini tamamlayır: «Quranın həqiqi ruhu azadlıqdır və həm də müasir fikirlərə uyğundur. İndiki nizam-intizamsızlığın islam qanunlarına qətiyyənlə daxil yoxdur. Bunlar nadan və cahil təfsirçilərin islama etdikləri əlavələrdir. Tarixi təkamül və inkişaf onların bu səhvini islah edəcək. Demək, bir müsəlman ziyalısı və alimi Avropa demokratik məfkurəsinə tamamilə aşina olsa, o, Quranın təlimlərinə əsaslanaraq xalqı müasir mütərəqqi demokratik məfkurələrlə tanış edə bilər» (37, 206). Bir müddət C.Əfqani islam dininə milli ideologiyanın ən başlıca istiqaməti kimi baxmışdır. İslam dininə insanları zülmə və müstəmləkə işğalına qarşı dura bilən yeganə ideologiya kimi baxan C.Əfqani, Axundzadə və Zərdabidən fərqli olaraq dini tənqid etməkdən çəkinmiş, onu yüksəlişin həqiqi zəmanətverici ideyası kimi göstərmək istəmişdir. Qeyd edək ki, C.Əfqaninin dünyagörüşü, xüsusilə milli azadlıq, milli dövlətçilik probleminə yanaşması, - türkçülük, islamçılıq və çağdaşlıq prinsiplərinin ilk cizgilərini irəli sürməsi quzeyli güneyli Azərbaycan üçün eyni dərəcədə əhəmiyyətli olmuşdur. M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və C.Əfqaninin ideyaları, ötən əsrin əvvəllərində yaşamış, fəaliyyət göstərmiş

mütəfəkkirlərin - M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, N.Yusifbəyli və başqalarının ideoloji-fəlsəfi yöndə formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır. Onların elmi-fəlsəfi ideyaları ilə yanaşı, milli mətbuatın yaranması, məktəblərin açılması ictimai-siyasi və ideoloji mühitin təşəkkülü və formalaşmasında önəmli rola malik olmuşdu. Bu dövrdə yaşamış maarifçilərdən H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, H.Mahmudbəyli, S.M.Qənizadənin və başqalarının yorulmadan çalışmaları sayəsində Azərbaycanda 1880-ci ildən sonra «rus-tatar məktəbi» adlanan bir çox məktəblər açıldı. «Bu məktəblərin Azərbaycanın elmi həyatında oynadığı rolu inkar etmək olmaz... XIX əsrin axırlarında türk pedaqoqları xalqın və varlıların yardımını sayəsində öz milli məktəblərini açmağa başladılar. Həmin məktəblərdə ruslaşdırma yox idi... 1890-cı ildə Azərbaycanda on iki gimnaziya və realni məktəb vardı. Bu məktəblərdə oxuyan 5700 tələbədən 91 nəfəri türk idi» (13, 53).

Məktəblərin açılması yeni nəslin yetişməsində mühüm rol oynadı. Azərbaycanda bu cür məktəblərin açılması əhalinin maariflənməsi və bunun da məntiqi nəticəsi olaraq öz milli kimliyini dərk etməsi istiqamətində mühüm təsir göstərdi. Halbuki çar Rusiyası bütün vasitələrlə milli məktəblərin yaranmasının qarşısını almağa çalışmışdı. Bunu, akademik Hüseyn Əhmədov belə izah edir: «Çarizm məktəb və mədrəsələrin kütləliyindən, orada oxuyan şagirdlərin çoxluğundan, təhsil almağın müsəlmanlar üçün dini borc olmasından istifadə edərək, bu məktəblər vasitəsilə rus dilini, rus təhsilini geniş əhali kütləsi içərisində yaymağa çalışır və

beləliklə də kiçik xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqını ruslaşdırmaq siyasətini yeridirdi» (16, 400).

Məktəblərin açılması ilə yanaşı, bir sıra qəzetlərin Azərbaycanda işıq üzü görməsi ictimai-siyasi və ideoloji mühitin formalaşmasında əvəzsiz rol oynadı. Bütün bunlar, azad düşüncəli ziyalı zümrəsinin yaranmasına və onun daha da inkişafına təkan verirdi. 1890-cı illərdə Azərbaycanda yalnız rus dilində qəzetlər nəşr edilirdi. Bunlar isə «Kaspi», «Bakinski vedemosti», «Baku» və başqa mətbu orqanlar idi. «Bu qəzetlərin burjuva ideya istiqamətli olmasına baxmayaraq, onlarda Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bəzi məsələlərinə qabaqcıl nöqtəyi-nəzərlə yanaşan məqalələr də nəşr olunurdu» (2, 618). Türk dilində qəzetin çıxarılmasına çar Rusiyası yalnız 1903-cü ildə icazə verdi ki, bu da «Şərqi-Rus» qəzetidir. Məhəmməd Şahtaxtı tərəfindən təsis edilən bu qəzet öncə Tiflisdə, bir ildən sonra isə Bakıda fəaliyyət göstərməyə başladı.

Ötən əsrin əvvəllərində nəşr olunan «Molla Nəsrəddin» jurnalı da xalqın milli oyanışında müsbət rol oynamışdır. «Mətbuati-yovmiyədən başqa bir neçə həftəlik ədəbi, siyasi və məzəh qəzetləri dəxi nəşr olunurdu ki, bunlar miyanında «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi Azərbaycan məzahinin xəlq etdiyi bir şah əsərdir» (46, 19). «Molla Nəsrəddin» satirik jurnal olsa da, bu mətbu orqana məqalələr verən mütəfəkkirlər bir sıra ümummilli məsələlərə toxunublar. Məsələn, belə mütəfəkkirlərdən olan Ömər Faiq Nemanzadə bu jurnala verdiyi məqalələrində yazır: «Zəmanəmizdə bir az görünməyə başlayan hürriyyət, ədalət, insaniyyət günəşi hərçənd bizim üstümüzdə, bizim üfükümüzdə də doğulacaqdır» (33, 26).

Ən böyük «molla nəsrəddinçi», mütəfəkkir, yazıçı və jurnalist Cəlil Məmmədquluzadə xalqın maariflənməsinə, milli şüurun oyanmasına çalışmaqqla yanaşı, cəhalətə, savadsızlığa, xürafata və s. qarşı mübarizə aparmışdır. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığının başlıca qayəsi müsəlmanların, yəni türklərin maariflənməsi və cəhalətdən xilas olması idi. Bu baxımdan, o, elm öyrənməyi hər şeydən üstün saymış və bunu, satirik şəkildə belə qeyd etmişdir: «Dünyada çox adam dərstdən qaçıb. Özgə millətləri bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərstdən qaçmamış ola. Əvvəlinci nüsxəmizdə demişdik ki, dərstdən qaçan alim olar və haman sözü indi təkrar edirik: müsəlmanların cümləsinin alim olmağına əvvəlinci və axıncı səbəb dərstdən qaçmaqlarıdır» (41, 22).

Ötən əsrin əvvəllərində mətbuatın daha geniş şəkildə inkişaf etməsi xüsusilə xalq arasında öz təsirini göstərmişdir. «İnqilabi hərəkatın, xüsusilə 1905-1907-ci illərin inqilabi hadisələrinin təsiri altında bir-birinin ardınca yeni mətbuat orqanları yaranırdı. Müəyyən formal cəhətlərinə baxmayaraq, əldə edilmiş mətbuat azadlığının müsbət nəticələri artıq müşahidə edilməkdə idi. Bu dövrdə meydana gələn «Şərqi-Rus», «Həyat», «İrşad», «Tazə həyat», «Dəvət-Qoç», «Təkamül», «Bakı» kimi qəzetlər, «Dəbistan», «Füyuzat», «Məktəb», «Dirilik», «Şəlalə» kimi məcmuələr dövrün mühüm, rəngarəng ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi məsələlərini öz səhifələrində əks etdirən tribunalara çevrilir» (79, 9).

XX əsrin əvvəllərində mövcud olan Azərbaycan mətbuatı həm ictimai-siyasi, ideoloji mühitin, həm də mütəfəkkirlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O dövrün mütəfəkkirləri isə əsas istiqaməti xalqın maariflənməsinə

yönəltmişdilər. «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elm və maarifə çağırışlar müxtəlif, rəngarəng formalarda edilirdi, hər bir yazıçı, mühərrir, alim öz əsərlərində, publisist məqalələrində elə priyomlar, ifadə üsulları işlətməyə çalışırdı ki, onun vasitəsilə kütlələrin şüuruna təsir edə bilsin, elmin fəzilətləri və faydaları haqqında onlara daha anlaşılıqlı tərzdə məlumat versin. Bu cür maarif çağırışlarına hər bir jurnalistin, ictimai xadimin, mütəfəkkirin yazısında təsadüf etmək olardı» (81, 287).

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında mədəni-maarif cəmiyyətlər olan «Nicat», «Nəşri-maarif», «Səadət», «Qeyrət», «Səfa» və başqaları da milli oyanışda mühüm rol oynamışlar. Ancaq onlar arasında birlik istənilən səviyyədə olmayıb. Bir müddət «Nicat» cəmiyyətinin sədri vəzifəsində çalışan M.Ə.Rəsulzadə 1908-ci ildə «Tərəqqi» qəzetində «Xeyriyyə və Maarif cəmiyyətlərimiz» məqaləsində yazır: ««Nəşri-maarif», «Nicat», «Səadət» - hamısının məqsədi nəşri-savad və maarif etmək deyilmi? Hamısı çalışmıyormu ki, «milləti qabağa» aparsınlar? Madam ki, öylədir, bəs niyə aralarında ittihad yoxdur, bəs niyə bir yerə cəmləşib, «Müsəlman mədəni ittifaqı» əmələ gətirmiyorlar?.. Mən «Nicat» maarif cəmiyyətinin sədri olduğum halda bu fikrimi qeyri-rəsmi surətdə mənimlə işləməkdə olan yoldaşlarıma nəql və fikrimin nə yol ilə əmələ gətiriləcəyini təfsilən bəyan etdikdə onların bir çoxu mənim bu fikrimə şərək olur və təhsin ediyordular» (69).

Milli oyanışın baş qaldırmasında müsəlman tələbələrinin Azərbaycandan kənarında yaratdığı cəmiyyətlər də müəyyən rol oynayırdı. O zaman müsəlman tələbələri əsasən Rusiyada

fəaliyyət göstərən ali məktəblərdə təhsil alırdılar. Məsələn, Həsən bəy Zərdabi, İsmayılخان Ziyadxanov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əli bəy Hüseynzadə və başqları Rusiyada ali təhsil almışdılar. Onlar Rusiyada təhsil alarkən Moskvada və Sankt-Peterburqda «Həmyerlilər» cəmiyyəti yaratmışdılar. «Qarşılıqlı yardım kassası» onlar arasında yardımçı rolu oynayırdı. Bu, sonralar Həmyerlilər İttifaqının yaranmasına səbəb oldu. Həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yaranan cəmiyyətlər də sonralar Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın bir sıra görkəmli şəxsləri məhz ilk fəaliyyətlərinə bu cür cəmiyyətlərdən başlamışlar. Bu cəmiyyətlər Azərbaycanda milli partiyaların formalaşmasında da müəyyən rol oynamışdır.

Azərbaycanda siyasi partiyaların formalaşması isə XX əsrin əvvəllərində bir neçə istiqamətdə gedirdi. Azərbaycanda partiyalar əvvəllər Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının (RSDFP) yerli qurumları kimi fəaliyyət göstərirdilər. «Bakı quberniyası Jandarm İdarəsinin məlumatında bildirilir ki, müsəlman demokrat qrupu «Hümmət» RSDFP-nin fraksiyası olub, öz müstəqil programına malik deyildi. Polis departamentinin materiallarında bu qrupun başqa partiyalardan fərqli xüsusiyyəti kimi son dərəcə konseperativ olması göstərilir. Əsasən, Azərbaycan ziyalılarında təşkil olunmuş bu partiyanın görkəmli xadimləri sırasında M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, Abbasqulu Kazımzadə, M.Əzizbəyov, Qarabəy Qarabəyov, M.H.Hacinski, S.M.Əfəndiyev, İsabəy Aşurbəyov və başqalarının adları var. N.Nərimanov, M.Məmmədyarov, B.Sərdarov, B.Dadaşov,

X.Səfərəliyev və başqalarının 1905-ci ildə bu fraksiyaya daxil olduğu bildirilir» (83, 210-211).

M.Ə.Rəsulzadə və onunla həmfikir olanlar qurumu daha çox milli yöndə və mümkün qədər RSDFP-dən uzaq, müstəqil şəkildə formalaşdırmağa çalışırdılar. Ancaq M.Əzizbəyov, N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və başqaları buna qarşı çıxırdı. «Hümmət»in fəallarından biri olan S.M.Əfəndiyev sonralar yazır: «Bizim partiyamız «Hümmət» məsələsində öz əsas prinsipinə, yəni partiyanın və fəhlə hərəkatının vahid və bölünməz olması prinsipinə sadıq qaldı» (25, s.16). Lakin 1905-ci ildə Rusiyada başlanan birinci inqilabın nəticələri «Hümmət»ə də təsirini göstərdi. «M.Ə.Rəsulzadə və silahdaşları bolşeviklərin məram və məqsədlərindən Azərbaycana heç bir fayda olmayacağını başa düşüb onlardan uzaqlaşdılar. 1907-ci ildə «Hümmət»in bağlanması qərar verildi» (95, s.32). Prof. Yusif Rüstəmov yazır: ««Hümmət» təşkilatında iş aparan M.Ə.Rəsulzadə qrupunun üzvləri – gələcək «Müsavat» partiyasının üzvləri xalqın milli mübarizə yolunu müəyyən etməyə çalışırdılar. Bu yol Azərbaycanın gələcək milli istiqlaliyyət yolu idi. Milli ruhlu gənclər öz mövqelərini sərbəst surətdə müəyyənləşdirmək üçün «Hümmət» təşkilatından ayrıldılar» (78, 295).

H.Baykara yazır ki, Azərbaycan tarixində ikinci siyasi partiya 1905-ci ildə Qafqazda ermənilərin türk və müsəlman əhəlisinə qarşı törətdikləri qırğın zamanı Əhməd bəy Ağayev tərəfindən yaradılan «Difai» Partiyasıdır. Bu partiya yarandığı gündən Azərbaycan xalqı üçün çox böyük işlər görmüşdür. Partiyanın yaradıcısı və Mərkəzi Komitənin sədri, «hümmət»çilərdən olan Ə.Ağayev 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət edib və «Difai» sonralar «Müsavat»a birləşib. H.Baykaranın fikrincə,

Azərbaycanın siyasi tarixində yer alan üçüncü partiya «Rusiya Müsəlmanları İttifaqı» Partiyasıdır (13, s.71). O, milli partiya kimi 1911-ci ildə yaradılan «Müsavət» Partiyasını göstərir. Bütün yuxarıda sadaladıqlarımızın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının tabeliyində olan Azərbaycanda əsasən, iki istiqamət mövcud idi: milli-burjua və sosializm. Milli-burjua hərəkatı əsasən islamçılıq və türkçülük istiqamətlərində özünü büruzə verirdi. Əslində çox vaxt bunları bir-birindən ayırmaq mümkün olmurdu. Buna səbəb də bu iki cərəyanın bir-birinə çox yaxın olması idi. Çünki o zaman islamçılıq və türkçülük az qala eyni anlayışı ifadə edirdi. Z.Göyüşov «Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri» əsərində Azərbaycan milli burjuaziyasının yaranma proseslərini belə qiymətləndirib: «Milli burjuaziya hələ ictimai həyatda hakim mövqe qazanmamışdı və siyasi hakimiyyəti ələ almaq üçün təşəbbüs göstərmək əzmində deyildi» (27, s.48). Onun fikrincə, əksinə, yeni yaranan burjuaziya feodallarla, ağalarla, mülkədarlarla sıx əlaqəli idi. Ola bilsin ki, onun dediklərində müəyyən həqiqət var. Ancaq milli burjuaziyanın təşəbbüsü ələ ala bilməməsi fikri ilə birmənalı şəkildə razılaşmaq da mümkün deyil. Belə ki, XIX əsrin sonlarından başlayaraq milli burjuaziya bütün sahələrdə irəli çıxır və ictimai-siyasi proseslərə təsir etmək imkanına malik olurdu. Bununla da Azərbaycanda iri kapitalı milli burjuaziya formalaşdı. Bu, kəndli-mülkədar burjuaziyasından kənara çıxaraq daha geniş anlam alırdı. İslamçılıq və türkçülük cərəyanları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində xüsusi rol oynayıblar. Azərbaycanda ilk dövrlərdə panislamizmin daha güclü

təşəkkül tapmasını çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı müsəlmanların mübarizəsi ilə əlaqələndirmək olar.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda müridizm geniş yayılmışdı. Bu məsələdə Qafqazda Şeyx Şamilin başçılıq etdiyi azadlıq hərəkatı da mühüm rol oynamışdır. İslamın əhali arasında geniş yayılmasından qorxan çar Rusiyası bunun qarşısını müxtəlif vasitələrlə almağa çalışmışdır. Buna isə Rusiya zor gücü ilə deyil, xristianlığın müxtəlif qollarını Azərbaycanda yaymaq, islam məzhəbləri arasındakı ziddiyyətləri dərinləşdirməklə nail olmaq istəyirdi. «İslamın Rusiyada geniş yayılmasının qarşısını mərkəzi hökumət ala bilmirdi. Bu isə çar Rusiyasını qorxuya salırdı. Çar Rusiyasının ən çox qorxduğu isə «İttihadi-İslam» ittifaqı idi. Çünki bu təşkilat panislamizmin ən geniş formada təbliğatçısı idi» (83, 49).

Çar Rusiyasında panislamizmin başlanğıcı kimi 1880-1890-cı illər göstərilir. İlk dövrlərdə bu, özünü islam ümmətçiliyi şəklində büruzə verir, sonra hümmətçiliyə çevrilir və nəticədə türk millətçiliyinə gətirib çıxardır. Azərbaycan panislamistləri kimi daha çox Əhməd bəy Ağayev (Ağaoğlu), Qara bəy Qarabəyov, Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) və M.Ə.Rəsulzadənin adları çəkilir. İslamçılığın təşəkkül tapmasında və Rusiya müsəlmanlarının birləşməsində kırımlı İsmayıl bəy Qasıralının (1851-1914) Bağçasarayda 1883-cü ildən nəşr etməyə başladığı «Tərcüman»ın da, xüsusi rol oynadığı bildirilir. «Dildə, fikirdə və işdə birlik» şüarını irəli sürən İ.Kasıralı türkçülüyn çar Rusiyası ərazisində yaşayan türklər arasında yayılmasında və təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda islamçılığın və türkçülüynün inkişafında Əli bəy Hüseynzadə mühüm rol oynayıb. 1864-cü ildə Salyanda dünyaya gələn Ə.Hüseynzadə Peterbruqda fizika-riyaziyyat fakültəsində oxumuş, İstanbulda Ali Hərbi Məktəbi bitirmişdi. Ötən əsrin əvvəllərində Bakıda nəşr olunan «Kaspi», «Həyat» qəzetlərinə və «Füyuzat» jurnalına redaktorluq edən Hüseynzadə türkçülük və islamçılıq uğrunda savaşı vermişdi. O, millətin islam dininə bağlılığını dinimizin ümumbəşəri mənəvi dəyərləri ilə izah etmişdi. Qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadəni Sovetlər Birliyində əvvəlcə panislamist, sonra isə pantürkist kimi qələmə verənlər də tapılıb. Şübhəsiz, Ə.Hüseynzadə milli özünüdərkini inkişafında çox mühüm rol oynamış bir mütəfəkkirdir. Bu baxımdan Sovetlər Birliyi dövründə onu pantürkist və panislamist kimi qələmə verənlər əsl həqiqəti xalqdan gizləyirdilər. Bu həqiqət isə ondan ibarətdir ki, Ə.Hüseynzadə Azərbaycan xalqının isctimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində önəmli rol oynamış, bolşevizm ideyalarını daim tənqid etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində sosial-siyasi və ideoloji mühitin formalaşmasında mühüm rol oynayan panislamizm özünüdərkini ilk nişanəsi kimi ortaya çıxaraq müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizədə birlik nümunəsi olub. İmperiya daxilindəki ayrı-ayrı millətlərin müstəqil şəkildə mübarizə apara bilmədikləri dövrdə, islam dini ətrafında birləşərək müəyyən işlər görməsi təqdirəlayiq haldır. Ancaq panislamizm, müsəlmanların azad olması üçün qoyulan tələblərə tam cavab da vermirdi. Dini birlik, milli birliyin yerini verə bilmirdi. Bu baxımdan panislamizmlə yanaşı, pantürkizmin vüsət alması təbii proses idi. Əslində bu iki cərəyan bir-birinin inkişafında mühüm rol oynayıb.

Qeyd edək ki, pantürkizm və yaxud türkçülük isə ictimai-siyasi hərəkətin ikinci xətti idi. Türkçülük XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Osmanlı İmperiyasında, Avropada, İranda, çar Rusiyasında, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Bu isə təxminən panislamizmin təşəkkülü ilə üst-üstə düşür. Bir sıra alimlər türkçülüyn yaranmasını Türkiyə, başqaları Rusiya və bir qismi isə Avropa ilə bağlayır. Bir qism tədqiqatçılar hesab edirlər ki, türkçülüyn formalaşmasında xarici (Avropa), kənar amillər mühüm rol oynayıb. Söhbət əcnəbi mütəfəkkirlərin türkçülük ideologiyası ilə bağlı irəli sürdüyü ideyalardan gedir. «Türk-tatar xalqları arasında türkçülüyn meydana gəlməsində Avropa şərqşünaslarından de Gin Jozefin, de Ujvaldinin və German Vamberinin hun, türk və monqol tarixinə dair türk dili sistemli xalqların tarixinin ümumiliyinə, fin-uyğur dilləri qrupuna daxil olan xalqların tarixən türk-monqola mancurlar ilə həmvətən olmalarına, ümumiyyətlə, «Turan xalqları» adlanan xalqların tarixinə dair əsərlərinin türk dilinə tərcümə olunması mühüm rol oynamışdı» (83, s.118). İnamla demək olar ki, Avropa şərqşünaslarına aid bu tədqiqatların Osmanlı İmperiyasında və çar Rusiyasında yaşayan türk mütəfəkkirlərinə böyük təsiri olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində türkçülüyn yaranmasında Osmanlı dönəmində yaşamış türk ziyalıları, başda Ziya Göyalp olmaqla mühüm işlər görmüşlər. Osmanlı İmperiyasında türkçülük davasının öncüllərindən olan Ziya Gökalp yazır: «Türkçülük siyasi bir partiya deyildir, elmi, fəlsəfi, estetik bir məktəbdir, başqa bir deyimlə, kultürlə bağlı bir çalışma və yeniləşmə yoludur. Bu səbəbdəndir ki, türkçülük indiyə qədər bir partiya şəklində siyasi mübarizə meydanına atılmadı, bundan sonra

da, şübhəsiz atılmayacaqdır. Bununla birlikdə, türkçülük büsbütün siyasi ölkələrə (məfkurələrə) də biganə qalmır. Ona görə ki, türk kultürü digər ölkələr ilə birlikdə siyasi ölkələrə də malikdir. Məsələn, türkçülük heç bir vaxt klerikalizm, teokratiya və zülm rejimi ilə sazişə girə bilməz. Türkçülük çağdaş (modern) bir axımdır (cərəyandır) və ancaq çağdaş mahiyyət daşıyan axımlar və ölkələr ilə sazişə girə bilər» (26, 132).

Osmanlı İmperiyasında türkçülük cərəyanının qarşısı alındığı bir zaman çar Rusiyasında, xüsusilə Azərbaycanda türkçülük ideyaları inkişaf edirdi. Bu məsələ ilə bağlı böyük türk mütəfəkkiri Z.Göyalp yazır: «Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axımı-cərəyanı dayandırmağa çalışarkən, Rusiyada iki böyük türkçü yetişirdi. Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, azəri türkcəsində yazdığı orijinal güldürülər-komediyalar bütün Avropa dillərinə çevrilmişdir. İkincisi isə Kırıda «Tərcüman» qəzetini çıxaran Qasıralı İsmaildir. Onun türkçülükdəki şüarı «dildə, fikirdə və işdə birlik» idi» (26, 27).

Türkçülüyn inkişafında Azərbaycan türklərinin də böyük xidmətləri olub. M.F.Axundzadədən, H.Zərdabidən başlayan milli məfkurə ideyaları, ötən əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan türkçüləri - Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli, M.Hadi, H.Cavid və başqaları tərəfindən davam etdirilmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülük mücadiləsi başlamış, tədricən müəyyən bir forma almağa başlamışdı. Düzdür, əvvəlcə türkçülük panislamizm kimi özünə geniş yer tapa bilməmişdi. Xüsusilə də buna mane olan amil türkçülüyn təbliğ edənlərin daha çox panislamist kimi tanınmaları idi.

Onlar islamın müdafiəçisi kimi ya öncə çıxış etmişdilər və yaxud da elə bu yöndə çıxış etməkdə idilər. Ancaq get-gedə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, N.Yusifbəyli, M.Ə.Rəsulzadə və bu kimi mütəfəkkirlərimiz daha çox türkçülüyə doğru istiqamət almağa başlamışdılar.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda türkçülüğü geniş şəkildə təbliğ edənlərin başında yenə də Əli bəy Hüseynzadəni görürük. Ə.Hüseynzadə bundan öncə İstanbulda bu istiqamətdə geniş fəaliyyət göstərmiş. «Rusiyadan İstanbulla gələn Hüseynzadə Əli bəy Tibbiyyədə (Tibb məktəbində) türkçülüğün əsaslarını başa salırdı. «Turan» adlı şəri «Turançılıq» ölküsünün (ideyasının) ilk ortaya qoyuluşu idi... Hüseynzadə Əli bəy Rusiyadakı millətçilik axımlarının (cərəyanlarının) təsiri ilə türkçü olmuşdu» (26, 28).

Eyni işləri Bakıda da görən zaman Ə.Hüseynzadə artıq tək deyildi. Onunla yanaşı başqa mütəfəkkirlərimiz də pantürkizmi Azərbaycanda yayırdı. «Bu vaxt (1905-1906-cı illər nəzərdə tutulur - F.Ə.) Hüseynzadə Əli bəy İstanbuldan və Ağaoğlu Əhməd bəy Parisdən Bakıya gəlmiş və orada fikir savaşı üçün əl-ələ vermişdilər. Topçubaşov da bunlara qoşuldu. Bu üç şəxs orada o zamana qədər hakim olan sünnilik və şiəlik anlaşılmazlıqlarını ortadan qaldıraraq türklük və islamlıq fikirləri çəvrəsində (ətrafında) bütün azərbaycanlıları toplamağa çalışdılar» (26, 29).

Azərbaycanda türkçülüğün və turançılığın əsasını qoymuş, türk birliyi ideyasını elmi-nəzəri cəhətdən işləmiş Ə.Hüseynzadə türklərin dünya tarixi və mədəniyyətinin inkişafında oynadıqları fəvqəladə əhəmiyyətli rolu yaxşı bilir və həmin ənənələrin bir zamanlar yenidən dirçələcəyinə inanırdı. O hesab edirdi ki, xalqı hərəkətə gətirmək, azadlıq uğrunda

mübarizəyə qaldırmaq üçün onu əvvəlcə öz nəzərində qaldırmaq, yüksəltmək lazımdır. Ə.Hüseynzadə tərəfindən «türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq» şəklində formulə edilib, bir prinsip halına gətirilən və «Müsavət»ın başlıca şüarını, milli Azərbaycan bayrağının əsasını təşkil edən bu ideya özündən əvvəlki millətçiliyin bir ifadəsi idi.

Əhməd bəy Ağaoğlu da milli dövlətçilik ideyalarını yaranmasında və formalaşmasında mühüm yerə malikdir. Avropada, Parisdə təhsil almış Əhməd bəy islamçılığın və türkçülüyn inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmişdir. O, "Həyat", "Kaspi" və b. qəzetlərdə xalqın milli şüurunun oyanması, milli özünüdərk istiqamətlərində məqalələr yazır və ilk islami ehkamlara əməl olunmasını vacib sayır. Mütəfəkir islamla türkçülüyn bir-birini tamamlaması ideyasını irəli sürməklə, milli dövlətçilik ideyasında milli bir xətt götürmüşdür. Ə.Ağaoğlu da Ə.Hüseynzadə tərəfindən formulə edən islamlaşmaq, müasirləşmək və türkləşmək ideyasını qəbul edirdi.

İslamçılığın və türkçülüyn Azərbaycanda geniş yayılması və özünə yer tapmasının nəticəsi olaraq ölkənin ictimai-siyasi həyatında ciddi yeniliklər baş vermişdi. Buna nümunə kimi, 1911-12-ci illərdə əsası qoyulan "Müsavət" Partiyasını göstərmək olar. «Müsəlman Demokratik Partiyası-Müsavət» gizli bir təşkilat olaraq qurulmuşdu. Partiyanın ilk proqramının «Ciddi xəbərdarlıq» başlığında yazılmışdı: ««Müsavət» Partiyasının Bakı şöbəsi öz üzvlərini rus hökumətinin və onun agentlərinin özünə hökumətin diqqətini çəkməmək üçün açıq tənqiddən çəkindirir, çünki tənqid edənlər və onun həmfikiriləri bundan ziyan çəkirlər» (85, s.40). «Müsavət»ın proqramında öncə türkçülükdən daha çox

islam dini və sosial-demokrat məfkurəsi üstünlük təşkil edirdi. ««Müsavət»»in ilk proqramı islami xarakter daşımış, partiyanın sonrakı fəaliyyəti dövründə işlənilib hazırlanmış, dolğunlaşmış, Azərbaycanın istiqlalı və müstəqilliyinə xidmətə yönəldilmişdir» (86, s.29). «Müsavət»ün proqramı ilk dövrlərdə əsasən, islam, müəyyən qədər də sosial-demokrat, türkçülük ideyaları əsasında tərtib edilmişdi.

Milli partiyalarımızda sosial-demokrat xəttinin bir müddət əsas yer tutması isə təsadüfi deyildi. Ötən əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan sosial-demokrat və yaxud sosializm ideologiyası birmənalı şəkildə mənfi deyil, müsbət çalarları ilə qeyd edilməlidir. Fəhlə və kəndli sinfinin müdafiəçisi kimi çıxış edən, ictimai bərabərliyi irəli sürən sosial-demokrat ideyası, XIX əsrin sonlarında bütün çar Rusiyasında olduğu kimi, Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Sosial-demokrat ideologiyasına daha çox bağlı olan Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, mütəfəkkir Nəriman Nərimanov (1870-1925) bu prinsiplər çərçivəsində Azərbaycanın azad, ədalətli sosialist dövləti olacağına inanmışdı. Ona da inanmışdı ki, bolşeviklərlə bir yerdə, sosializm uğrunda mübarizə aparmaqla buna nail olmaq olar. N.Nərimanovun rus bolşevkilərinə olan inamı, Leninlə dostluq əlaqələri və başqa məsələlər, hazırda bəzi tədqiqatçılarda ona qarşı mənfi fikirlərin yaranmasına rəvac verməkdədir. Ş.Qurbanov «Nəriman Nərimanov dünyası» kitabında yazır: «İndi bəzi alimlər və təsadüfi jurnalistlər nahaq yerə onu tənqid atəşinə tuturlar, yeri gəldi-gəlmədi tənqid etmədən keçinmirlər» (35, s.14).

Şübhəsiz ki, N.Nərimanov da Rəsulzadə və başqaları kimi, Azərbaycanı müstəqil görmək istəmiş, ancaq bunun, sosialist

prinsiplər əsasında baş verəcəyini qəbul etmişdi. Bu, Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyi və istiqlalı məsələsində, sosial-demokrat əqidəli N.Nərimanovla Rəsulzadə və başqa milli məfkurəli insanlar arasında bir sıra fikir ayrılıqlarına səbəb olub. Milli məfkurəli ziyalılardan (M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və b.) fərqli olaraq N.Nərimanov ömrünün son vaxtlarına qədər Azərbaycanın gələcəyini Rusiyada, ümumilikdə bütün dünyada sosializmin qələbəsində görmüşdü. N.Nərimanov inanırdı ki, dünyada sosializmin qələbəsi ayrı-ayrı millətlərə, o cümlədən Azərbaycanı da müstəqil, azad edəcək və sosial bərabərlik təmin olunacaq: «Ey müsəlman qardaşlar! Fəhlələr, zəhmətkeşlər və vicdanı oyanmış ziyalılar! Millətin səadətini istəyirsiniz isə bu milləti zikr olunan müqəddəs nöqtəyə dəvət edirsiniz isə, «Hümmət» ictimaiyyun-amiyyun fırqəsi «Hümmət» təşkilatının bayrağı altına cəm olunuz» (43, 121).

N.Nərimanov yalnız ömrünün son illərində bolşevik «sosial-demokrat»iyasının əsl mahiyyətini görə bildi ki, artıq çox gec idi. Bolşevik «sosial-demokrat»iyasının ikiüzlülüyünə görə isə Nərimanovu günahlandırmaq düzgün olmaz. Nərimanovla Rəsulzadəni milli maraqlara zidd şəkildə bir-birinə qarşı qoymağın isə nə siyasi, nə də elmi-fəlsəfi əsası var. «Bunların ikisi də Azərbaycan xalqının lideridir, ikisi də xalqını, vətəninə sevən, onu nicat yoluna çıxarmağa çalışan vətənpərvərlər idi. Üstəlik, bir-birini sevən, qiymətləndirən, heç biri o birinin başından bir tük də əskik olmasını istəməyən adamlar idi» (36, s.11).

1917-ci ildə çar Rusiyasında baş verən fevral burjuva inqilabından sonra Azərbaycanda ictimai-siyasi durum yeni bir dövrə qədəm qoyur, milli hərəkət güclənərək geniş

xarakter alırdı. Bunun nəticəsində xalq milli qüvvələrə üz tutmağa başlayırdı. 1917-ci il aprelin 15-20-si arasında Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayı Azərbaycanın ictimai-siyasi hərəkətində mühüm rol oynadı. Qurultayda «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» Partiyası adından çıxış edən Nəsim bəy Yusifbəyli türklərin tapdalanmış hüquqlarından danışib və onların birləşməsini vacib sayıb. Qurultaydan sonra siyasi, dini, təşkilati, məktəb və milli məsələlər üzrə komissiyalar yaradılıb. «Qurultayda Gəncədə Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət»lə «Müsəlman Demokratik Partiya-Müsavət»in qiyabi olaraq birləşdirilməsi razılığına gəldi. Çünki qurultayda «Müsavət»lə «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» eyni mövqedən çıxış edirdi. Hər iki təşkilat millətlərə ərazi muxtariyyəti tələbi ilə çıxış edir və Rusiyanın federal əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi» (38, 56).

Bunun ardınca 1917-ci il mayın 1-dən 11-dək Moskvada Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayının keçirilməsi proseslərin qarşısını almaz olduğunu ortaya qoyurdu. Qurultayın gündəliyinə bir sıra önəmli məsələlər salındı. Bunlardan dövlət forması, mədəni-millî təyini-müqəddərat, Müəssislər Məclisi və onun seçki kampaniyasının taktikası, Ümumrusiya Müsəlmanlar Şurasına seçkiləri göstərmək olar. «Rusiya türklüyünün bütün əqvamını təmsil edən min mürəxxəsli bu böyük qurultayda şiddətli mübahisə və münaqişələrdən sonra Rusiyanın milli və məhəlli muxtariyyətlər üzərinə qurulu mütəhhid xalq cümhuriyyətindən ibarət olması tələb olunmuşdu. Bu tələb Rusiya müsəlmanlarının böyük inqilabdan bəslədikləri siyasi əməli tamamilə əyan eləmişdi» (46, 27).

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm dəyişikliklər baş verirdi. Xalqın öz dövlətini yaratması üçün real vəziyyət yaranırdı. Bunu, şərtləndirən amillər arasında ictimai-siyasi və elmi-fəlsəfi fikirin rolunu qeyd etməmək mümkün deyildir. Azərbaycan üçün yeni bir dövr başlayırdı. Bu dövrü başlayanların öncüllərindən olan «Müsavat» və «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət» 1917-ci ilin iyununda birləşərək, ictimai-siyasi proseslərdə birgə çıxış etməyə başladı. Bu prosesdə yaxından iştirak etmiş M.Ə.Rəsuloğlu sonralar «Müsavat Partiyasının quruluşu» məqaləsində yazır: «Bir sıra müzakirələrdən sonra bu iki partiyanın birləşməsi qərarına gəldik. Partiyanın adı haqqında məsələyə gələndə Nəsim bəy, partiyanın adının «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi-Müsavat» qoyulmasını təklif etdi, biz də qəbul etdik» (110, 13). Birləşmiş partiyanın Mərkəzi Komitəsi (MK) yaradılıb və sədr M.Ə.Rəsulzadə seçilib.

«Müsavat» və «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət»in birləşməsi Azərbaycan xalqının taleyində mühüm rol oynadı. Milli ideologiyaya söykənən bu iki aparıcı partiyanın birləşməsi başqa siyasi qurumları, hərəkatları kölgədə qoydu. Xalq arasında böyük nüfuza malik olan şəxsiyyətlərin bir partiyada birləşməsi Azərbaycanın gələcək taleyinə müsbət təsir göstərdi. Bunun nəticəsi olaraq 1917-ci il oktyabrın 22-də keçirilən Bakı Sovetinə seçkilərdə «Müsavat» qələbə qazandı. «Müsavat 25 min seçicidən 10 min nəfərin-yəni bütün seçicilərin 40 faizinin (9617) səsini qazanmışdı, halbuki, özləri üçün əlverişli şəraitdə keçirilən bu seçkilərdə bolşeviklər cəmi 4 min seçicinin səsini toplaya bilmişdi» (28, s.31). Bolşeviklərin lehinə Bakı şəhəri əhalisinin 15,4 faizi səs vermişdi (117, 181). Seçkilər göstərdi ki, xalq arasında

«Müsavat»ın nüfuzu başqa siyasi qüvvələrlə nisbətdə xeyli yüksəkdir: «Müsavat Partiyası 9617, Daşnaksutun 5288, bolşeviklər 3823...» (116, 93).

Bu, yalnız «Müsavat»ın deyil, milli məfkurənin, milli ideologiyanın böyük qələbəsi idi. Bunu, bolşeviklər, sosialistlər, daşnaklar və başqa siyasi qurumlar yaxşı anlayırdılar. Ona görə də bununla razılaşmayan bolşeviklər və daşnaklar seçkilərin nəticələrini ləğv etməyə çalışdılar. R.Xudiyev «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi-Müsavat» məqaləsində yazır: «1917-ci ilin noyabrın 2-də Bakı Soveti hakimiyyətini elan etmiş sovetin tərkibinə "Müsavat" Partiyasından 22 deputat daxil edilmişdi» (30, 2). Müsavatçı deputat Rəsulzadə Bakı Şəhər Sovetinin iclasında çıxış da edib: «Müsavat Partiyası hökumətin təşkilinə ehtiyatla yanaşır və bütün Qafqazı yandıracaq bir ziddiyyətin yaranmasından çəkinir. Bax belə bir toqquşma təhlükəsinə görə şəhər Sovetinin hökumətinə etiraz etmir» (123, 123).

1917-ci ilin oktyabrın 25-də rus bolşeviklərinin inqilab edərək Rusiyada hakimiyyətə gəlməsini də, ilk dövrlərdə müsavatçılar müsbət qarşılayıblar. M.Ə.Rəsulzadə bunu, belə izah edir: «Lenin «torpaq köylünün, muxtariyyət də millətlərin» dedi və bununla müvəffəqiyyətini təmin etdi» (83, s.346). Məhz bundan sonra Azərbaycanın muxtariyyəti geniş şəkildə gündəmə gəldi. Bununla bağlı Gəncədə müşavirə də keçirildi. «Açıq söz» qəzetinin yazdığına görə, müşavirədə iştirak edən 48 nümayəndənin 11-i sosialist fraksiyasından idi. "Müsavat" isə 24 nümayəndə ilə təmsil olunub. «Nicat» və «Difai» partiyaları da "Müsavat" fraksiyası ətrafında birləşmişdilər (83, s.346-347).

Bu müşavirədə iştirak edənlər Azərbaycan ictimai hərəkatı üçün koalisiyon proqram qəbul etmək razılığına gəlirlər. «Müsavət» Partiyasının təqdim etdiyi proqram müzakirə edilib. Proqramda M.Ə.Rəsulzadənin irəli sürdüyü kimi, Rusiya federativ dövlət olmaqla muxtariyyətin verilməsi məsələsi qoyulub. Muxtar respublikaların ərazilərini Müəssislər Məclisi müəyyənləşdirməli idi. «Müsavət»ın irəli sürdüyü tələblərə görə, torpaqlar kəndlilərə pulsuz paylanmalı, fəhlələr üçün 8 saatlıq iş günü qoyulmalı idi. Bu tələblər daha çox sosial xarakter daşısa da, sosialistlər müşavirəni yarımcıq tərkd edirlər. Bunun nəticəsində yeni siyahı tərtib edilib. Bu siyahıya M.Cəfərov, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyov və b. daxil olub. Bu siyahını Gəncə Milli Komitəsi Tiflis Komitəsinə təqdim etməli idi. Bu müşavirə bir çox məsələlərə də aydınlıq gətirib. Məlum olub ki, sosialistlər müsavətçilərlə bir yerdə işləmək istəmirlər. Bundan sonra müsavətçilər proseslərə nəzarəti öz əllərində cəmləşdirməyə başlayıblar. Bunun üçün isə onlar ilk növbədə qarşılarına qoyduqları məsələləri dəqiqləşdirməli idilər.

Bu məqsədlə 1917-ci oktyabrın 26-dan 31-nə kimi "Müsavət" «İsmailiyyə» binasında ilk qurultayını keçirib. Bu qurultayda «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası-Müsavət» öz proqramını elan etməli idi. "Müsavət" Partiyasının ilk bitkin sənədi məhz bu proqram olmalı idi (6, f.276, s.7, iş. 168, v.1). «Açıq söz» qəzeti bu qurultayı tərkibinə görə bütün müsəlman Şərqiində ilk demokratik qurultay adlandırır. Qurultayda «Müsavət»ın 76 maddədən ibarət proqramı- dövlət quruluşu, milli məsələ, dini, fəhlə, iqtisadi, məhkəmə və s. məsələlər müzakirə edilib. Həmin müddəalardan bəzilərinə toxunmamaq olmur. Birinci maddə də qeyd edilirdi ki, «Rusiyanın dövlət quruluşu milli-

məhəlli muxtariyyət olmalı və onlar da xalq cümhuriyyəti şəklində qurulmalıdır» (8, f.894, s.10, iş. 39, v.2). Proqramın 3-cü maddəsində isə göstərilirdi ki, məhəlli-muxtariyyətə Azərbaycan, Türkünstan, Qırğızıstan, Başqırdıstan sahib olmalıdır. 32 və 35-ci maddələrdə torpaqların pulsuz kəndlilərə verilməsi nəzərdə tutulurdu. Qurultayın sonunda tələb qoyulub ki, muxtariyyətin verilməsi üçün bütün tədbirlərin keçirilməsini Mərkəzi Komitəyə həvalə etmək, Mərkəzi Müsəlman Komitəsindən Azərbaycanın Müəssislər Məclisini çağırmağı israr etmək lazımdır. Məhz bu dövrdən sonra Azərbaycanda istiqlal mübarizəsinə başlanıb.

Ona görə də birləşmiş bolşevik-daşnak qüvvələrinin Bakıdakı hakimiyyəti uzun çəkmədi. Azərbaycanda milli təfəkkürün, milli düşüncənin, milli özünüdərkini güclü olması bolşevik-daşnakların Bakıda möhkəmlənməsinin qarşısını aldı. Xalq rus müstəmləkəsinə, erməni terrorizminə açıq şəkildə etiraz edirdi. Milli düşüncə daşıyıcılarının bu məsələdə rolu isə böyükdür. Onların sayəsində xalq bolşevik rusların və daşnak ermənilərin simasını görür və milli təşkilatlara üz tuturdu. Bu, sonda yeni dövrdə demokratik Azərbaycan dövlətinin yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycan türklərinin hələ qədim dövrlərdən dövlətçilik təcrübəsinə malik olması, yeni dövrdə demokratik quruluşlu dövlət qurmağa layiq və qadir olmağımıza şübhə yeri qoymurdu. Ancaq Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət qurmasını əngəlləyən ciddi səbəblər var idi. Rusiya, onun əbədi əlaltıları ermənilər və İrandakı fars şovinizmi bütün gücünü ortaya qoyaraq buna mane olurdu. Xüsusilə, Rusiyada hakimiyyətə gələn bolşeviklər və onların Qafqazdakı əlaltıları olan ermənilər nə yolla olursa-olsun Azərbaycan türklərinin

milli, müstəqil dövlətlərini qurmağa yol vermək istəmirdilər. Rus hökuməti və ermənilər müxtəlif təxribatlarla Azərbaycanda milli hökumətin yaranmasına əngəl törədirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, istiqlal qaçılmaz idi. 1918-ci ilin fevralında Tiflisdə Zaqafqaziya Seyminin açılması bu prosesi daha da sürətləndirdi. Qeyd edək ki, Seymdəki Azərbaycan fraksiyası 44 millət vəkili ilə ibarət olub (116, s.130). Bu dövrdə Türkiyə gürcü və ermənilərin Seymdə apardığı siyasəti qəbul etməyərək onlara qarşı müharibə elan etdi. Müharibə 8 gündən artıq çəkmədi. Türklər aprelin 15-də Batumu tutdular, Qarsı isə mühasirəyə aldılar (116, s.183). Azərbaycan nümayəndələrinin təkidilə Zaqafqaziya Seymi aprel ayının 22-də Zaqafqaziyanın suverenliyini elan etdi (116, s.184-185).

Seymdə vəziyyət heç də normal deyildi. Ermənilər mürəkkəb vəziyyətdən istifadə edərək müsəlmanlara qarşı təxribatlarının miqyasını daha da genişləndirirdilər. 1918-ci ilin martında erməni daşnakları böyük qardaşları, himayədarları rusların yardımını sayəsində türk-müsəlmanların kütləvi şəkildə soyqırımına başladılar. Bununla əlaqədar olaraq Rəsulzadə daşnak Stepan Şaumyanın mövqeyini kəskin tənqid edirdi. Çünki 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı «Bakının və ətraf rayonların İnciləbi Müdafiə Komitəsinə başçılıq edən Şaumyan» (118, s.327) qırğında bilavasitə məsuliyyət daşıyırdı.

Azərbaycanın muxtariyyəti ideyasına qarşı barışmazlıq göstərən "bolşevik", daşnakçı Şaumyan 1917-ci ilin dekabrında Leninin imzaladığı «Türkiyə ərazisində Ermənistanı muxtariyyət verilməsi» dekretinə nail olmuşdu (121, s.22). S.Şaumyan «Bakinski raboçi» qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralında «Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab» yazısında

xəyanətkar mövqeyini belə açıqlamışdı: «Tutaq ki, Rəsulzadənin özü inqilabi qayda-qanunun bərpası naminə milli polkların təşkilində iştirak etsin, tutaq ki, onun obyektiv niyyətləri billur kimi safdır, lakin obyektiv surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə verəcəkdir, ona görə ki, sinfin siyasəti bu və ya digər şəxsiyyətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir» (128). Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu, riyakar siyasəti isə Lenin 1918-ci ildə ona göndərdiyi teleqramda belə ifadə etmişdi: "Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir» (34, s.26).

Daxili ziddiyyətlər və xarici oriyentasiya məsələlərindəki antoqonizmlər Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının tezliklə dağılmasına səbəb oldu. Gürcüstan Zaqafqaziya Respublikasının tərkibindən çıxdıqdan sonra, 1918-ci il mayın 27-də Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirildi və iclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Milli Şurasını elan etdi.

Azərbaycan Milli Şurası tərəfindən 1918-ci il mayın 28-də bütün dünyaya elan edilən Azərbaycan istiqlalı haqqındakı bəyannamədə deyilir: «1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyət haqqına malik olduğu kimi, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan dəxi kamiləl hüquqi müstəqil bir dövlətdir. 2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkil-idarə forması Xalq Cümhuriyyəti olaraq təqərrür edir. 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlə və bilxassə həmcüvar olduğu millət və dövlətlərlə münasibəti-həsənə təsirinə edər. 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti millət, məzhəb, sinif, məslək və cins fərqi gözləmədən qələmrovunda (hüdudu daxilində) yaşayan bütün vətəndaşlarına hüquqi-

siyasiyyə və vətəndaşlıq təmin eylər...» (8, f.894, s.10, iş. 12, v.1-2).

AXC-nin varlığı yalnız Azərbaycan türkləri üçün deyil, bütün türk dünyası, müsəlman Şərqi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu cümhuriyyətin qurulması yalnız çar Rusiyasında baş verən inqilabların nəticəsi deyil, millətin özünün ortaya qoyduğu milli ideologiyasının qanunauyğun sonluğu idi. Azərbaycan türkləri sübut etdilər ki, demokratik cümhuriyyət qurmağa qadir və layiqdirlər.

Azərbaycanın milli azadlıq ideyasının tarixi köklərini isə ilk növbədə qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə axtarmaq lazımdır. Azərbaycan üçün milli azadlıq təcrübəsi və milli dövlətçilik ənənəsi həmişə yanaşı mövcud olmuş, bir-birini tamamlamışdır. Milli dövlətçiliyin davamlılığı məhz milli azadlıq ideyasının xalqın həyatında daim mühüm yer tutmasından asılı olmuşdur. Ayrıca, bu ardıcılığı Şimali Azərbaycan ərazisində qurulmuş dövlətlərdə də görmək mümkündür. Milli dövlətçiliyin olmadığı dövrlərdə isə milli azadlıq düşüncəsi özünü qoruyub-saxlamış və hər dəfə bunun yekunu olaraq Azərbaycan türklərinin mənsub olduğu yeni-yeni türk dövlətləri qurulmuşdur. Nəzər yetirsək görürük ki, ən qədim dövrlərdən indiyədək bu ardıcılıq pozulmamış, yalnız müəyyən fasilələrə məruz qalmışdır. Bu tarixi fasilələr isə bir millətin həyatı baxımından heç də faciəvi şəkildə özünü ortaya qoymamış, ancaq özünün mənfi təsirini göstərməkdən də geri qalmamışdır. Bütövlükdə, milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyaları ən qədim dövrdən indiyədək Azərbaycan türklərinin həyatı ilə qırılmaz surətdə bağlı olmuşdur.

Bu baxımdan yeni cümhuriyyətin təməl daşları olan milli azadlıq və milli dövlətçilik məsələləri qədim tarixi-fəlsəfi və

milli dəyərlərə malikdir. Bütün dövrlərdə işğalçılıq, müstəmləkəçilik siyasəti ilə barışmaz olan, milli azadlığını və milli dövlətçiliyini hər şeydən üstün tutan Azərbaycan türkləri bunu, qədim dövrlərdə və orta əsrlərdə yaratdığı dövlətləri ilə dəfələrlə sübut etmişlər. Azərbaycan ərazisində, Azərbaycan türklərinin qurduqları dövlətlər məhz milli azadlıq düşüncəsinin nəticəsidir və bunun nəticəsi olaraq milli dövlətçiliyin nə dərəcədə yüksək bir statusa malik olmasından xəbər verir. Ona görə də Azərbaycan türklərinin həyatında milli azadlıq və milli dövlətçilik məsələsi həmişə ön planda olmuşdur.

Əlbəttə ki, bütün bunların ümumiliyində yeni cümhuriyyətin əsas dayağı kimi, yenə də milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyaları dayanmışdır. Bu dəfə də tarixi-fəlsəfi və milli dəyərlərdən uzaqlaşmadan milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyaları, özünü bir qədər fərqli aspektdə büruzə vermişdir. Belə ki, yeni dövrdə bəşər cəmiyyətində, dünyada baş verən müasir milli dövlət anlayışı Azərbaycandan da yan ötməmişdir. Əksinə, Azərbaycan yeni dövrdə müasir milli dövlət qurmağa hazır olan ölkələrdən biri olmuşdur. Belə olmasaydı, islam Şərqiində və türk dünyasında respublika tipli ilk dövlət quran Azərbaycan türkləri olmazdı. Deməli, yeni dövrdə milli azadlıq və milli dövlətçilik problemi böyük mütəfəkkirlərimiz tərəfindən həm tarixi-fəlsəfi, həm də milli dəyərlər baxımından çox düzgün qiymətləndirilmişdir. Ayrıca, Azərbaycan türkləri milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyalarını yalnız bir millətin məsələsi kimi mənimsəməmiş, onu digər azsaylı xalqların həyatı ilə uzlaşdırmağı bacarmışdır. Bununla da milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyası bir xalqın məsələsi kimi dar çərçivədə qalmamış,

azərbaycançılıq ideyası altında özünü bütün azərbaycanlıların həyatında göstərə bilmişdir. Bünün nəticəsidir ki, yeni dövrdə milli azadlıq və milli dövlətçilik ideyasının reallaşmasında Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, başqa etnik qruplar da yaxından iştirak etmişdir.

AXC-nin varlığı bütün dünyaya bəyan edildikdən sonra, Milli Şuranın qərarı ilə Cümhuriyyətin ilk hökumətini təşkil etmək şuranın üzvü, bitərəf Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. Həmin gün Fətəli xanın təklif etdiyi Nazirlər Şurasının tərkibi təsdiq edildi: «Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri- F.X.Xoyski, hərbi nazir- Xosrov bəy Sultanov, xalq maarifi və maliyyə naziri – Nəsim bəy Yusifbəyli, xarici işlər naziri - Məmməd Həsən Hacinski, poçt-teleqraf və yollar naziri- Xudadat bəy Məlikaslanov, əkinçilik və əmək naziri- Əkbər ağa Şeyxülislamov, ədliyyə naziri- Xəlil bəy Xasməmmədov, ticarət və sənaye naziri- Məmməd Yusif Cəfərov, dövlət naziri- Cəmo bəy Hacinski» (113, 16).

Müvəqqəti hökumət ilk gündən öz proqramında açıq şəkildə elan etmişdir ki, hökumət başlıca olaraq işçi və kəndli insanlara istinad etməli və Azərbaycan azadlıq ölkəsi olmalıdır. Bu məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazır: «... Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı. Kişi-qadın, müsəlman-xristian, türk-türk olmayan, cins və milliyyət fərqi qoymadan varlı-kasıb, sahibkar-işçi, torpaq sahibi-muzdur, öyrətməntələbə, möhtərəm-cahil, sinif, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, bilgi imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim

deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü» (47, 40). AXC dövründə insan hüquq və haqlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. «Vicdan, mətbuat, yığıncaq azadlığına, həmkarlar azadlıqlarına təminat verilir ki, bu da, əlbəttə, hüquqi demokratik dövlətin əsasını təşkil edirdi» (12, 145).

AXC-nin yaranışının ilk dövrlərində bəzi daxili ziddiyyətlər mövcud idi. İlk vaxtlarda «... Nuru paşa Azərbaycanın Milli Şurasına və hökumətinə etimadsızlıq göstərərək onlara şübhə ilə yanaşır. Azərbaycanın müstəqilliyi «olum və ya ölüm» dilemması qarşısında qalır. Belə bir tarixi-siyasi və hərbi şəraitdə Nuru paşanın müşaviri, əslən azərbaycanlı, XX əsrin görkəmli fikir və siyasət adamı Əhməd bəy Ağaoğlunun vasitəçiliyi ilə aparılan gərgin danışıqlardan sonra Milli Şuranın buraxılması və bütün hakimiyyətin Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yenidən təşkil edilən Müvəqqəti Milli Hökumətə verilməsi şərti ilə müvafiq razılığa gəlmək mümkün olur» (39, 49).

M.Ə.Rəsulzadə isə vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdı: «Bu gün fırqə ehtiraslarını, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayğısı millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır» (39, 57). Bu ideyaları irəli sürən və onun gerçəkləşməsi yolunda milli istiqlal savaşına, milli qurtuluş mücadiləsinə başçılıq edənlər Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları idi (39, 69).

Azərbaycanın müstəqilliyi ilə bağlı bir sıra əcnəbi professorların o zaman yazdıqları da diqqəti cəlb edir. Professor Qothard Coske «28 mayın mənası» məqaləsində yazır: «28 may 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan

istiqlaliyyəti, türk və Azərbaycan düşməni, bəzi bədxah zümrələrin «isbata» çalışdıqları kimi, təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş məcburi bir qərar deyildir və uzun müddətdən bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamül seyrinin son mərhələsi və nöqtəsidir!» (90, 12). Professor Berd Fon Mendenin «28 mayıs ölkəsi yaşamaqdadır» məqaləsində isə deyilir ki, «bu tarix bilavasitə onunla bağlı olan zümrə xaricindəkiləri əlaqədar edən böyük bir günün tarixidir. Çünki bu, sadəcə, Qafqasiyadakı milli dövlətçilik inkişafı üçün mühüm bir təməl daşı olmaqla qalmayıb, eyni zamanda Rusiya imperatorluğunda başlayan siyasi hadisələrin seyrində milliyyət prinsipinin hakim rol oynamasına başladığı bir günün tarixidir» (96, 15).

Professor Herbet Duda isə «Azərbaycanlı dostlarıma» məqaləsində yazır: «Həqiqi milliyyətçiliyin lüzumu ilk öncə Azərbaycanda qavrandı və bütün türk irqdaşlarını kultur baxımından birləşdirmək məfkurəsinə orada çalışıldı» (91, 14). Professor Tadeuş Svyatoçovski isə yazır: «İndiyə qədər coğrafi bir ölkənin adı olan Azərbaycan, artıq iki milyonluq bir dövlətin adı idi. Tatarlar, Transqafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkləri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu» (111, 177). K.Arran isə yazırdı ki, Rusiya əsarəti altında yaşayan türk xalqları arasında azadlıq bayrağını ilk dalğalandıran Azərbaycan oldu və 28 may «azadlığa qovuşan bir insan kütləsinin hürriyyəti, simvolu»na çevrildi (89, s.4).

Müasir dövrümüzün tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Heydər Əliyev də AXC-nin varlığını çox yüksək dəyərləndirib: «... Azərbaycan Demokratik Respublikası qısa müddətdə böyük işlər görmüş və Azərbaycanın gələcəkdə də müstəqil olması

üçün mühüm zəmin yaratmışdır. Azərbaycan Respublikasının hüduuuları müəyyən olunmuş, Azərbaycan dövlətçiliyinin atributları qəbul edilmişdi. Azərbaycanın gerbi və digər atributları, Azərbaycan dövlətinin bu gün bu salonda səslənən əzəmətli himni də məhz o vaxt, o şəraitdə yaranmışdır. Dövlətçilik sahəsində bir çox işlər görülmüş, Azərbaycan dilinin – ana dilinin tətbiq olunması, mədəniyyətimizin bir çox sahələrində, təhsil sahəsində tədbirlər görülməsi, iqtisadiyyat sahəsində müəyyən addımlar atılması ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyətini əks etdirən faktlardır» (21, 6).

Cümhuriyyətin xalqımızın tarixində yerini və rolunu obyektiv şəkildə dəyərləndirən H.Əliyev daha sonra deyir: «Azərbaycan Demokratik Respublikası ilk dəfə milli azadlıq, müstəqillik toxumlarını bütün Azərbaycana səpdi. Bu toxumlar uzun müddətdən sonra cücərdi, boy atdı və nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini əldə etdi. Ona görə də Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti ölkəmizin, xalqımızın tarixində parlaq bir səhifədir və biz bu günü bayram kimi qeyd edirik. Biz o günlərə, aylara, o dövrə böyük hörmət və ehtiramı bəsləyirik. Bu gün, Respublika günü bayramında Azərbaycanda ilk demokratik respublikanın yaradılmasında fəaliyyət göstərənlərin hamısını, xüsusən Azərbaycan Demokratik Respublikasının başçıları Məmmədəmin Rəsulzadəni, Fətəli xan Xoyskini, Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Nəsib bəy Yusifbəyovu və başqalarını böyük hörmət və ehtiramla, minnətdarlıqla yad edirik. Onların fəaliyyəti, gördüyü işlər xalqımızın xatirəsində əbədi yaşayacaqdır» (19, 383).

Çox mürəkkəb və gərgin bir dövrdə azadlığa qovuşan Azərbaycan xalqı yenidən yaranmış dövlətin dayaqlarını möhkəmlətmək üçün bütün səylərini ortaya qoyurdu. Bu məqsədlə Türkiyədən hərbi yardım istənmiş və Batumda bununla bağlı ikitərəfli müqavilə bağlanmışdı. "Batumda hazıranda (iyun) dövlət əleyh namına ədliyyə naziri və birinci mürəxxəs Xəlil bəy ilə Şərq orduları komandanı və ikinci mürəxxəs Vəhib paşa həzrətləri Azərbaycan namına Şurayi-Milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin və xariciyyə naziri Məhəmməd Həsən bəylər tərəfindən bir müxadinət əhdnaməsi imza edildi. Bu müxadinətin 4-cü maddəsinə binaən məmləkətin əmniyyət və asayişini iadə etmək üzrə Azərbaycan Cümhuriyyəti Türkiyədən müavinəti-əsgəriyyə istəmək həqqinə caiz idi" (46, 39). Belə də oldu. Nuru paşanın başçılığı ilə türk ordusu Azərbaycan torpaqlarında, Azərbaycan əsgərləri ilə birlikdə rus-erməni hərbi birləşmələrinin məhv edilməsində çox mühüm rol oynamışdı. Məqsəd hər cür vasitə ilə Azərbaycan adlı bir ölkənin varlığını sübut etmək və bunu, dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaqdan ibarət idi.

1918-ci ilin iyunun 17-də İstanbulda keçirilən beynəlxalq konfransda iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə İstanbuldan yazdığı məktublarda narahatlıqla bildirirdi ki, «məyin bahasına olursa-olsun Bakını tutmaq lazımdır» (7, f.277, s.2, iş.1, v.37). Bakı düşmənlərin – daşnak və bolşeviklərin əlində olduğu bir zamanda ölkənin xarici siyasətini düzənli şəkildə aparmaq problemlər yaradırdı. M.Ə.Rəsulzadə bu problemlərlə bağlı qəti və kəskin mövqeyini belə ifadə edirdi: «Bakısız Azərbaycan- başsız bədəndir» (45, s.43). Bu vaxt Bakıda ermənilərdən,

ingilislərdən, ruslardan ibarət silahlı qüvvələr vardı. 1918-ci ilin iyul-avqust aylarında Bakıda eser-daşnak-mənşevik ittifaqı əsasında «Sentrokaspi və Sovetin Müvəqqəti İcariyyə Komitəsinin Rəyasət Heyəti Diktaturası» adlı mürtəce hökumət də təşkil olunmuşdu. «Alınan məlumatlardan aydın olurdu ki, onlar şəhəri döyüşsüz verməyəcəklər. Sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə türk qoşunları sürətli hücumla Bakıya girdilər. Düşmən təslim oldu. Bakı xain qüvvələrdən xilas olundu. Gecə saat üçdə başlanan bu əməliyyat qısa bir vaxtda türklərin qələbəsi ilə qurtardı. Sentyabrın 15-i günü Qafqaz Müsəlman ordusunun komandanı general-leytenant Nuru Paşa Gəncəyə - Azad Azərbaycan hökumətinin başçılarına xoş xəbərlə teleqram göndərdi» (84, 88).

Ancaq Birinci Dünya müharibəsinin nəticələri Azərbaycan üçün uğurlu olmadı. Belə ki, 1918-ci il sentyabrın 23-də Tələt paşa ilə Almaniya arasında gizli protokol imzalandı. M.B.Məmmədzadə «İstiqlalın diplomatik cəbhəsi» məqaləsində yazır ki, həmin protokola əsasən «Türkiyə qoşunları Azərbaycandan çıxır, Almaniya isə Azərbaycanın istiqlalını Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edirdi. Lakin sonrakı vəziyyət Almaniyayı bu prosesi təmin etməsinə imkan yaratmadı. Məlum oldu ki, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı dövləti ilə Bolqarıstan məğlub olmuş, hadisələrin istiqaməti dəyişmiş və Azərbaycan üçün yeni bir imtahan dövrü başlamışdı» (94, 17-18).

1918-ci il oktyabrın 30-da Lemnos adasının Mudros limanında imzalanan müqaviləyə əsasən Bakı, Batumi və başqa ərazilər müttəfiqlərin nəzarəti altına keçirdi (119, 59). Mudros müqaviləsinin 11-ci maddəsində göstərilirdi ki, türk ordusu Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda olan ordularını geri

çağırılmalıdır. «Meydana gələn yeni vəziyyətlə əlaqədar olaraq Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri İranda olan və müttəfiqləri təmsil edən ingilis generalı Tomson ilə vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Ənzəlidə görüşsələr də, o, Azərbaycan adında bir hökumət tanımadığını söylədi və danışıq aparmağa razılıq vermədi. Bu hadisə Azərbaycanın siyasi tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı oldu» (13, 246).

Bu ərəfədə Müəssislər Məclisinin çağırılması sahəsində işlərə başlamaq üçün Nazirlər Şurasının sədri, daxili işlər naziri və xalq maarifi nazirindən ibarət komissiya yarandı. Bu komissiyanın öz işini sürətləndirdiyi və ümumiyyətlə, dövlət quruculuğu işinin genişləndiyi bir şəraitdə Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti kökündən dəyişmiş oldu. Birinci Dünya müharibəsinin bitməsi ilə Antanta adından Britaniya qoşunları Bakını tutmalı idi. Düşmənin Bakını işğal etmək planına müqavimət göstərmək mümkün olmadığı bir zamanda, Azərbaycan Milli Şurası və Müvəqqəti hökumət ingilislərin şəhərdə yaratdığı işğal rejimi şəraitində Azərbaycanın istiqlalıyyəti uğrunda mübarizəni davam etdirərək, istəyinə çatdı: «... ingilis generalı Tomson öz hökuməti ilə məsləhətləşərək Azərbaycan Milli Şurasının təşkil etdiyi Fətəli xan hökumətini, Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət olaraq tanıyacağını bir bəyannamə ilə Fətəli xan hökumətinə və xalqa elan etmişdir» (13, 247-248).

Bu dövrdə müstəqil Azərbaycan dövlət quruculuğu prosesində ilk uğurlu addımlardan biri Azərbaycan parlamentinin yaradılması oldu (114). AXC-nin parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycanın Milli Şurası ölkə əhəlisinə müraciət etdi. Milli Şuranın müraciətində deyilirdi ki, hazırda seçkilərin keçirilməsi mümkün olmadığı üçün əvvəlki seçkilərdə millət

vəkilləri seçilənlər geri çağırılsın (9, f.895, s.3, iş. 187, v.1-2). Parlamentə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların nümayəndələri də daxil edilməli idi və yalnız bu şərtlərə əməl edildikdən sonra parlamentin çağırılmasına icazə verilir. Bunun üçün, Milli Şuranın sədri Məmməd Əmin Rəsulzadə, Məmməd Yusif Cəfərov və Əhməd Cövdət Pepinovdan ibarət nümayəndə heyəti seçildi (24, 16).

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ilk təsis iclası oldu. Parlamentin rəhbərliyi seçildikdən sonra Hökumətin başçısı Fətəli Xan Xoyski çıxış etdi: «Bu gün böylə böyük və mübarək gündür ki, bunu biz azərbaycanlılar yuxumuzda da görə bilməzdik» (4, 7). Parlamentin komissiyalarının təşkilinə 1918-ci ilin 15 dekabrında keçirilən üçüncü iclasında baxılmışdı. M.Ə.Rəsulzadə parlamentin iclasında təkliflə çıxış edib: «Hər fraksiya bir nümayəndə göndərsin və komissiyalar təşkil olunsun» demişdi. (11, 94). Parlamentin yaranması Azərbaycan üçün çox böyük bir hadisə oldu. Bu, Azərbaycan xalqının demokratik rejimdə, quruluşda yaşamasını istəməsinin ən bariz nümunəsi idi.

Sovetlər dönməində isə bu mühüm tarixi hadisəyə də qeyri-obyektiv izahlar verilir. N.Pçelin 1931-ci ildə çap etdirdiyi «Müsavət zamanında kəndli məsələsi» kitabında yazır: «Türk əsgərlərinin köməyi ilə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən müsavətçilər öz «demokratikliyi»ni göstərmək üçün, 1918-ci ilin dekabrında «parlament»lərini açdılar. Bu parlamenti Azərbaycan xalqı seçməmişdi. Onun əsasını Müsəlman Milli Şurasına daxil olan müsavətçi xan və bəylər təşkil edirdilər» (122, 21).

Qafqazda yeni yaranan Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri Birinci Dünya müharibəsinin qalibləri Antanta adı altında

birləşən Qərbin hegemon dövlətlərinə özlərinə qəbul etdirmiş və de-fakto tanınmışdılar. Bununla bağlı Paris sülh konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin əməyini xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. «Hələ 1918-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə-İstanbula gələn Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın mövcudluğu, əhalisinin sayı, tərkibi, hazırkı durumu, milli müstəqilliyini elan etməsi ilə bağlı memorandumu müxtəlif dövlətlərin buradakı nümayəndələrinə təqdim etmişdi» (125). Ə.Topçubaşovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti bir müddət İstanbulda qaldıqdan sonra Versala yola düşmüşdü. Versal sülh konfransında başlıca olaraq Almaniya ilə sülh nizamlanması nəzərdə tutulsa da, əvvəldən böyük dövlətlərin liderləri «rus məsələsini» müzakirəyə başladılar (120, 15). Topçubaşovun istər Versaldan göndərdiyi məktublardan, istərsə də hələ İstanbulda ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdən aydın olurdu ki, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi tanınması çox mürəkkəb və çətin olmuşdu (126). Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasının 1920-ci ilin yanvarın 11-də keçirilən iclasında Azərbaycan de-fakto tanındı (28, 320). Rəsulzadə bu münasibətlə yazır: «Cümhuriyyətlərin dövlətlər tərəfindən tanınması qafqasiyalı xalq kütlələrində böyük bir sevinc doğurdu. Azərbaycan ilə Gürcüstanda xalq günlərlə şadlıq nümayişləri keçirdi» (99, 3).

AXC müstəqilliyini möhkəmlətməyə çalışdığı bir zaman başının üstünü təhlükə alırdı. Bu təhlükə Azərbaycanı müstəmləkəçiliyə doğru sürükləyirdi. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın işğalında rusların əlaltısı olan ermənilər də fəal rol oynadılar. Qarabağ, Naxçıvan və digər sərhəd rayonlarında ermənilərin türklərə qarşı törətdiyi qırğınların qarşısını almaq

üçün, hökumət qoşunu həmin ərazilərə göndərməyə məcbur oldu. Bu zaman «Qafqaz cəbhəsi İnkilabi Şurası S.Q.Orconikidzenin başçılığı ilə 21 və 23 aprel tarixində 11-ci orduya aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçib bütün ərazini tutmaq əmrini vermişdi» (127, 268). Müstəqil dövlət olaraq beynəlxalq nüfuzunun artdığı bir zamanda, Sovet Rusiyasının XI Ordusu 1920-ci ilin aprelin 27-də Azərbaycana soxuldu və işğalçılığa başladı.

Bununla da Azərbaycanın 70 illik müstəmləkəçiliyinin başqa bir dövrü başladı. Milli ideologiyanın daşıyıcıları isə 70 il ərzində bu və ya digər formada ölkə daxilində və xarici ölkələrdə mübarizə aparmağa məcbur olacaqdı. Ancaq ən əsası o idi ki, artıq milli ideologiyanın yeni dövr üçün zəmini qoyulmuşdu. Bu öz təsirini azərbaycanlı kommunistlərə də göstərmişdi. "Azərbaycanda milli təmayülçülük 1918-ci ildə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının üzvləri arasında gizli iş zəminində əmələ gəlmişdi" (14, 56).

Bütövlükdə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan ictimai-siyasi və ideoloji mühit quzeyli, güneyli Azərbaycan türklərinin tarixində çox mühüm rol oynayıb. Bu dövr, sözün əsl mənasında, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranmasında müstəsna yer tutur. Düzdür, XIX əsrə qədər də Quzey və Güney Azərbaycanın müstəmləkəçiliyi dövrlərində azadlıq, istiqlal çağırışları və onun ideoloqları olub. Yeni dövrdəki istiqlal, azadlıq çağırışlarında milli və müasirliyə söykənən çalarlar daha çox idi. Bunun, kökündə yalnız azad olmaq deyil, həm də azad olaraq, öz azadlığını dərk etmək və onu dəyərləndirmək dayanırdı. Bu, xalqımızın gələcək taleyi üçün çox önəmli idi. Əgər biz öz taleyimizi, yəni yeni dövrdə müstəqil dövlətimizin qurulması

prosesini yad millətlərin imkanına buraxası olsaydıq, bu günkü müstəqilliyimizin özü bizim üçün heç bir mənə kəsb etməzdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş qaldıran milli azadlıq hərəkatını düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Böyük mütəfəkkirlərimizin xalqımız üçün gördüyü müstəsna xidmətləri bir kənara qoyaraq, Azərbaycan istiqlalının yalnız tarixi zərurətdən və məcburi gerçəkliklərdən yaranmasını iddia etmək haqsızlıq olardı. Özü də bu haqsızlıq məhdud anlamda başa düşülməməlidir. Unudulmamalıdır ki, bu cür düşüncələr Azərbaycan dövlətçiliyi üçün çox təhlükəlidir. XX əsrin əvvəllərində baş vermiş fikri və əməli mücadiləni görmədən, qəbul etmədən, Azərbaycanın dünən, ya bu gün istiqlala qovuşduğunu söyləsək, sabah daha ciddi problemlərlə qarşılaşa bilərik. Biz öz milli kimliyimizə, bu millətin əsl qurucularına, onların gördüyü böyük əməllərə sahib çıxmadıqca, eyni problemlərlə bundan da ağır şəkildə qarşılaşa bilərik.

Bu baxımdan Heydər Əliyevin AXC və onun qurucları, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə ilə bağlı dedikləri çox qiymətlidir: «Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. Xalqımız minillik tarixində dəfələrlə öz milli azadlığına nail olmuş, milli dövlətini yaratmış, lakin sonralar müxtəlif səbəblər üzündən bunlardan məhrum olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi uğrunda, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. Birinci Dünya müharibəsinin bitməsi ilə əlaqədar olaraq dünyada baş vermiş dəyişikliklər,

sosialist inqilabı nəticəsində Rusiya imperiyasının dağılması, Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün şərait meydana gətirdi. Azərbaycanda geniş vüsət almış milli azadlıq hərəkatı bu dövrün səciyyəvi cəhətlərindən hesab edilməlidir. Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycanın demokratik qüvvələri, siyasi xadimləri 1918-ci il mayın 28-də ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığını elan etdilər. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə böyük və əlamətdar bir hadisə kimi daxil olmuşdur. Biz bu günü Respublika günü, Milli İstiqlal bayramı kimi qeyd edirik. Bu bayramı qeyd edərkən, biz o zaman Azərbaycanın milli azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda, Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranması uğrunda mübarizə aparənları, demokratik dövlətin təşkil olunmasında iştirak edənləri, onun rəhbərliyində fəaliyyət göstərənləri – Məmmədəmin Rəsulzadəni, Fətəli xan Xoyskini, Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayevi, Məmməd Həsən Hacınskini və başqalarını böyük minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Onların parlaq həyatı, böyük fəaliyyəti və Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri heç vaxt unudulmayacaqdır» (17, 385).

H.Əliyev deyir ki, Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müstəqillik arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq uğrunda mübarizə aparmışdır: «XX əsrin əvvəlində Azərbaycan torpağında ilk Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranmış, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini dünyaya elan etmişdir. 1918-ci il mayın 28-də yaranmış Azərbaycan Demokratik Respublikası Azərbaycan xalqının çoxəsrlik arzusunun, istəyinin həyata keçirilməsinin ilk addımı olmuşdur. İlk Azərbaycan Demokratik Respublikası ölkəmizin müstəqilliyini dünyaya bəyan etmək üçün və

müstəqil dövlət qurmaq üçün addımlarını atmış, bir çox tədbirlər görmüşdür. Artıq bütün dünyaya bəyan olunmuşdur ki, Azərbaycan xalqı öz müstəqil dövlətini qurmağa qadirdir» (18, s.183).

Bütün bunları qeyd etməkdə məqsədimiz, Azərbaycanın yalnız siyasi deyil, həm də ictimai-fəlsəfi tarixinə düzgün qiymət verilməsinin önəmliyini bildirməkdir. Bu baxımdan Azərbaycanın ictimai-siyasi və ideoloji mühitini düzgün araşdırmalı və tarixi şəxsiyyətlərimizə obyektiv qiymət verilməlidir. Bu dövrü düzgün qiymətləndirsək, o zaman bir çox suallara da cavab tapılar. Xüsusilə də M.Ə.Rəsulzadə ilə bağlı indi və əvvəlki dövənlərdə bir-birinə zidd şəkildə səslənən fikirlərə, yazılan əsərlərə də aydınlıq gəlmiş olar. Tədqiqat işinin bu bölməsində söylənilən fikirlər də məhz buna xidmət etmişdir. Bu dövrü qiymətləndirməkdə əsas məqsədimiz M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətində bir qədər fərqli, bəzən də bir-birinə zidd görünə biləcək fikirlərə, ideyalara üz tutmasına aydınlıq gətirmək olub.

1.2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və yaradıcılığı

Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində anadan olub. Məşhur maarifçi-pedaqoq S.M.Qənizadənin (1866-1942) müdiri olduğu «II müsəlman-rus» məktəbində ilk təhsil alması mütəfəkkirin taleyində böyük rol oynayıb. Sonralar M.Ə.Rəsulzadə təhsilini Bakı texniki məktəbində, rus dilində davam etdirib. Onun Bakıda sənət məktəbində bir neçə il oxuduğu da məlumdur.

M.Ə.Rəsulzadənin 17-18 yaşında ikən 1902-1903-cü illərdə Bakıda yaratdığı "Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərnişini" öz dövrünə görə çox əhəmiyyətli idi. O, ədəbi yaradıcılığa da bu illərdə başlamışdı. Onun ilk qələm təcrübəsi olan «Müxəmməs» adlı şəri «Şərqi Rus» qəzetində 1903-cü ildə Tiflisdə çap olunub.

1904-cü ilin axırlarında RSDFP-nin Bakı Komitəsinin nəzdində «Müsəlman sosial-demokrat «Hümmət» təşkilatı» yaradılıb, bu qurumun banilərindən biri də Rəsulzadə olub. M.Ə.Rəsulzadənin həmin dövrdə Ə.Hüseynzadənin redaktor olduğu «Füyuzat» jurnalında, həmçinin Ə.Ağayevin redaktorluğu ilə çıxan «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərində müxtəlif mövzularda məqalələri və şeirləri çap olunmuşdur. 1906-1908-ci illərdə «Hümmət»çilərin çıxardığı «Təkamül», «Yoldaş» qəzetlərində də Rəsulzadənin məqalələri çap olunub. Müəyyən müddət M.Ə.Rəsulzadə «İrşad», «Təkamül» qəzetlərinin redaktoru da işləyib.

Rəsulzadə ictimai yaradıcılığında tərcüməçiliyə də böyük önəm vermişdi. Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə çapdan çıxmış «Türk-rus və rus-türk lüğəti» kitabının nəşiri də Rəsulzadə olub. Bununla yanaşı, 1907-ci ildə o, A.Blyumin «Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır (Xalq nümayəndəliyi haqqında)» kitabını Azərbaycan-türk dilinə tərcümə edib.

1908-ci il dekabrın 5-də Rəsulzadənin «Qaranlıqda işıqlar» pyesi tamaşaya qoyulub. Pyesin ana xəttini milli oyanış və istiqlal hərəkatının təbliği təşkil edir. Bu pyes Azərbaycanda milli-istiqlal hərəkatı ilə tam bağlı olan ilk dram əsəri kimi qiymətləndirilir. Bu əsərdən başqa Rəsulzadənin həmin ildə yazdığı «Nagəhan bəla» adlı pyesi də vardır.

1908-ci ilin sonu, 1909-cu ilin əvvəllərində M.Ə.Rəsulzadə həm çar üsuli-idarəsi tərəfindən həbs olunmaq təhlükəsi ilə əlaqədar, həm də Azərbaycanın Cənubunda Səttarxanın liderliyi ilə baş qaldırmış milli azadlıq hərəkatında iştirak etmək üçün Bakını tərk edərək Təbrizə, daha sonra Tehrana getmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə Avropa təhsili görmüş bir qrup İran ziyalısı-Seyid Həsən Tağızadə, Hüseynqulu xan Nəvvab, Süleyman Mirzə, Seyid Məhəmməd Rza və başqaları ilə birlikdə 1910-cu ilin sentyabrında İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyub. O, bu partiyanın əsas orqanı olan «İrani-no» qəzetinin baş redaktoru olub. Bu qəzetin nəşri ilə M.Ə.Rəsulzadə İranda Avropa tipli jurnalist sənətinin əsasını qoyub. M.Ə.Rəsulzadə Tehrandə 1910-cu ildə fars dilində "Tənqidi-firqeyi-"Etidalıyyun"" adlı kitabını çap etdirib. 1911-ci ildə isə Ərdəbildə onun farsca «Səadətə-bəşər» adlı kitabı nəşr olunub.

1911-ci ildə çar Rusiyası ilə İran rejimi birləşərək Güney Azərbaycanda Səttarxanın rəhbərlik etdiyi inqilabı məğlub etdi. Bu hadisədən sonra İstanbula gələn M.Ə.Rəsulzadə «Türk ocağı»nda Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Ziya Göyöl, Yusif Akçura oğlu və başqa görkəmli türk ziyalıları ilə birgə çalışaraq «Türk yurdu» jurnalında türkcülük ideyalarını inkişaf etdirirdi. Onun bu dövrdə yazdığı «İran türkləri» məqaləsi xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Bu məqalə altı hissədən ibarətdir. Məhəmməd Əmin yeni dövrdə Azərbaycanın Cənubunda yaşayan soydaşlarımız haqqında hərtərəfli məlumat verən ilk mütəfəkkirdir. "İran türkləri" məqaləsində o, Cənubi Azərbaycanın coğrafi quruluşu, suları, əhalinin məşğuliyyəti, ticarət, sənətkarlıq məsələləri, təsərrüfat həyatı, ictimai-siyasi vəziyyəti, İran hakimiyyətində türklərin yeri,

mövqeyi, siyasi vəziyyəti, məşrutiliyətdə yeri və rolu (konstitusiyalı quruluş uğrunda mübarizədə), ədəbiyyatı, dili və s. məsələlərdən bəhs edir. M.Ə.Rəsulzadə İran azərbaycanlılarının səsinə geniş türk dünyasına çatdırmaq üçün əlindən gələni etmişdir. O, müsəlman dünyasının böyük mütəfəkkiri, islam modernizminin banisi C.Əfqanıdən milliyyət haqqında yeni fikirlər mənimsəyərək, onun «Milli birlik fəlsəfəsi» əsərini farscadan türk dilinə tərcümə edib «Türk yurdu» jurnalında nəşr etdirmiş, bu əsərin təsiri ilə də xalqımızın məişətindən bəhs edən «Acı bir həyat» əsərini yazmışdı.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibəti ilə çar tərəfindən elan edilən amnistiya siyasi məhbuslara da aid edildi. Bundan istifadə edən Rəsulzadə Bakıya döndü və "Müsavət"a daxil olaraq tezliklə liderliyi ələ aldı. «Müsavət»ın yaranmasında da M.Ə.Rəsulzadənin müəyyən təsiri rolu olub. M.Ə.Rəsuloğlu bununla bağlı yazır: «1911-ci ilin son baharı idi. Arkadaşların gizli toplantı və müşavirə yeri olan rəhmətlik Kazımzadə Abbas bəyin mağazasının arxa odasında Abbas bəylə bərabər otururduq. Arkadaşlarımızdan mərhum Tağı Nağıoğlu içəri girdi və bizə: «Gürcülərin, ermənilərin və rusların siyasi partiyaları vardır. Bizim nədən bir partiyamız olmasın, biz də bir partiya quralım»- dedi. Bir neçə gün müzakirə və müşavirədən sonra "Müsavət" Partiyasını qurmağa qərar verdik. Zətən mərhum Rəsulzadə Emin bəy də o tarixlərdə, bulunduğu İstanbuldan bizlərə siyasi bir təşəkkülə ehtiyac olduğu haqqında yazılar yazmaqda idi» (110, s.10).

1913-1915-ci illərdə Rəsulzadə siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı, ədəbi-publisistik yaradıcılığını da davam etdirib. «Yeni

lisançılar və türkçilər», «Dil ictimai mühüm bir amil» və başqa məqalələrində o, Azərbaycan-türk dilini göz-bəbəyi kimi qorumağı xalqının qarşısında ən mühüm problem kimi qaldırıb. Bundan başqa, o, proletar ədibi M.Qorkinin «Ana» əsərindən bir parçanı Azərbaycan dilinə tərcümə edərək çap etdirib (22).

1914-cü il sentyabrın 16-da şair, yazıçı və jurnalist Əlabbas Müznibin redaktorluğu ilə ədəbi-ictimai, iqtisadi, tarixi və siyasi jurnal olan «Dirilik» məcmuəsinin birinci nömrəsi çapdan çıxıb. 1914-cü ildə yazdığı «Milli dirilik» adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə din, dil, mədəniyyət məsələlərinə xüsusi yer ayıraraq onların geniş şərhini verib (53). M.Ə.Rəsulzadə milli məsələyə dair öz mülahizələrini 1914-1917-ci illərdə çap etdirdiyi «Milli dirilik», «Dirilik nədir?», «Kənd məktəbləri və müəllimsizlik», «Məktəb və mədrəsə», «Getdiyimiz yol», «Bizim ehtiyaclarımız» və b. məqalələrində şərh edib. Bu dövrdə çar Nikolay Qafqaz müsəlmanlarına bir sıra güzəştlərə getdi. Belə güzəştlərdən biri də «Açıq söz» qəzetinin nəşri idi. Qəzetin ilk sayı 1915-ci il oktyabrın 2-də işıq üzü gördü. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, bu qəzet «Müsavət»ın orqanıdır. ««Açıq söz» ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərəhət və ısrarla meydana atmış və bu xüsusda hər bəzən senzoru ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı» (108, 17). 1917-ci ildə o, özünün «Cəmaət idarəsi» və «Bizə hansı hökumət faydalıdır?» kitablarını çap etdirib. Həmin il Rəsulzadənin redaktorluğu ilə «Qardaş köməyi» jurnalı çap olunub.

1917-ci il mayın 1-dən 11-dək Moskvada Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayı keçirilib. Rəsulzadə Bakıda irəli

sürdüyü milli-ərazi federasiya prinsipləri əsasında yaradılmış demokratik respublika ideyasını burada da qaldırıb. Onun irəli sürdüyü milli-məhəlli muxtariyyət ideyası 271 səsə qarşı 446 səslə qəbul edilib (28, 33). Onun qurultayda etdiyi məruzə Əhməd Salikovun çıxışı ilə birlikdə «Şəkli idarə haqqında iki baxış» adı altında çap olunub.

1917-ci ilin oktyabrın 26-dan 31-ə qədər 500 nümayəndənin iştirakı ilə Bakıda təntənəli surətdə keçirilən «Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası– Müsavat»ın I qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilib. 1917-ci ilin payızında o, Azərbaycan və Türküstanı Rusiya parlamentində millət vəkili kimi təmsil edib.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi daxili fraksiyaların çəkişmələri nəticəsində ləğv olundu. Mayın 27-də Seymin fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət olan Azərbaycan Milli Şurası yarandı. Zaqafqaziya Seymində təmsil olunan Azərbaycanın nümayəndə heyətinə M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etməsinə, Azərbaycanda təmsil olunan bütün milli və onlara yaxın qurumlar, partiyalar razılıq vermişdi. Onun Milli Şuraya sədr seçilməsinə 4 partiyadan yalnız «İttihad» əleyhinə səs verib. «Müsavat», Müsəlman Sosialist Bloku və Müsəlman Sosial-Demokrat-Mənşeviklər və "Hümmət" lehinə səs veriblər. «Gizli səsvermə yolu ilə 22 səs çoxluğu qazanan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının başçısı seçilir» (84, s.79).

Onun başçılıq etdiyi "Müsavat" Partiyası Azərbaycanın müstəqilliyini birmənalı surətdə irəli sürüb. Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən Milli Şura Xalq Cümhuriyyəti dövründə də mühüm rol oynayıb. Əslində M.Ə.Rəsulzadənin sədri olduğu Milli Şura öz dövrü üçün ölkənin ən yüksək

idarəetmə orqanı rolunu oynayıb. İlk parlamentimizdə isə Rəsulzadə millət vəkili və «Müsavət» fraksiyasının lideri kimi 1920-ci ilə qədər fəaliyyət göstərib. «... parlament dövrü Rəsulzadənin tərcümeyi-halında xüsusi yer tutur. Onun parlamenti ən mürəkkəb vəziyyətlərdən çıxara bilmək bacarığı, ən vacib məsələlər ətrafında müzakirə apara bilmək qabiliyyəti, rəhbərlik etdiyi «Müsavət» fraksiyası adından təqdim etdiyi qərar və qətnamələri olduğu şəkildə qəbul etdirə bilmək məharəti indi də adamı heyran qoyur» (24, s.17). Respublikanın birinci ildönümü münasibəti ilə bağlı çıxışında M.Ə.Rəsulzadəni "sağlar" və "sollar" da hərarətlə qarşılayıblar. «Xalq onu təsvirolunmaz dərəcədə, uzun müddət kəsməyən gurultulu alqışlarla qarşıladı» (115).

Bakı Dövlət Universitetinin yaranmasında da Rəsulzadənin danılmaz xidmətləri var. Bu məsələ ətrafında o, bir neçə dəfə Azərbaycan parlamentində çıxış etmiş və universitetin açılmasını qəti surətdə tələb etmişdir. Universitetin ilk rektoru olmuş V.İ.Razumovski xatirələrində yazır: «M.Ə.Rəsulzadənin sayəsində, onun gücü, maarifçilik köməyi ilə "Müsavət" Partiyasında universitetin açıq və gizli düşmənləri partiyanın qərarına tabe olmağa məcbur olmuşlar, biz öz tərəfimizdə artıq iki partiya malik idik, «Müsavət» və sosialistlər, bu da parlamentdə çoxluğu təmin edirdi» (44).

M.Əliyev yazır ki, 1920-ci ildə aprel hadisələrindən sonra avqustun 17-də Rəsulzadə Lahıca həbsə alınıb Bakıya gətirildi (22). Onun tutulması xəbəri həmin ilin noyabrın əvvəllərində Vladiqafqazda olan İ.V.Stalinə çatdırılıb. «Stalin heç kəsə xəbər vermədən Bakıya gələrək, XI Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V.Pankratova RSFSR-in Millətlər Komissarlığı adından göstəriş verdi və özü şəxsən həbsxanaya gedib

M.Ə.Rəsulzadəni azad etdi. Bununla, İ.V.Stalin 1905-ci ildə onu ölümdən qurtaran keçmiş inqilabçı dostu M.Ə.Rəsulzadənin qarşısında öz tarixi vicdan borcunu yerinə yetirdi. O, M.Ə.Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya apardı və RSFSR Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etdi. M.Ə.Rəsulzadə RSFSR Millətlər Komissarlığına tabe olan Moskva Şərqsünaslıq (keçmiş Lazarev) institutunda fars dilində dərs demişdir... Onun oradan Moskvadan rəhmətlik tatar maarifçilərindən Musa Cərullah Bigiyevin (1875-1949) müəssər yardımı ilə qayıqla Fin körfəzi üzərindən keçərək Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdir» (47, s.12-13).

M.Ə.Rəsulzadənin ailəsi sovet rejiminin qurbanı oldu. «Oğlu Rəsul güllələndikdən sonra M.Ə.Rəsulzadənin bütün ailəsini, əksər qohumlarını Qazaxıstana sürgünə göndərdilər. Sürgündə M.Ə.Rəsulzadənin analığı, həyat yoldaşı vəfat etdi. Bir qızı Lətifə soyuqdan donub öldü. Digər qızı Xalidə isə Bakıya qayıtdıqdan sonra itkin düşdü. Yeganə sağ qalın oğlu Azər isə 1993-cü ildə Qazaxıstanda- Karaqandada vəfat etdi» (86, s.77). M.Sadıxlı Rəsulzadənin ailəsinin həbsi haqqında erməni R.Makaryanın belə bir sənəd tərtib etdiyini yazır: «Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarı DT-nin 3 rəq komissarı Sumbatov -Topuridze Yuveoyan Davidoviçə DT-nin 7-ci bölmənin rəisi baş leytenant Makaryandan təqdimat: «M.Ə.Rəsulzadənin və M.Ə.Rəsuloğlunun həbs olunmuş ailələri Bayıl həbsxanalarına salınıblar. İndiki halda şərait daxilində onların deyilən həbsxanada qalmasını arzu edilməz sayıram və xahiş edirəm ki, siyahıda adı olanların (siyahı əlavə olunur) Kirovabad həbsxanalarından birinə göndərilməsinə icazə verəsiniz. Onlar oradan Qazaxıstan

SSR-in Çimkənd vilayətinə göndəriləcək və orada, xüsusən M.Ə.Rəsulzadənin ailəsi ciddi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Bununla əlaqədar Qazaxstan SSR-in XDİK-ni, DT-nin əməkdaşlarına məlumatlandırmağı lazım bilirəm» (124, s.71). 1922-ci ilin sonlarında Rəsulzadə İstanbula gələndə, burada Azərbaycandan gələn mühacirlər arasında bir dağınıqlıq, pərakəndəlik vardı. Bu adamları bir yerə toplamaq, təşkilat ətrafında birləşdirmək çətin idi. Mühacirlər arasındakı fikir ayrılığı nəticəsində konsulluq bağlanmışdı (107, s.58). Rəsulzadə 1923-cü ildə Azərbaycan Milli Mərkəzi təşkil edib, müsavətçi olan, olmayan mühacirləri bir təşkilat ətrafında birləşdirdi, tezliklə bütün Sovetlər Birliyini həyəcana gətirən «Yeni Qafqasiya» jurnalını nəşr etdirdi. 1923-25-ci illərdə İstanbulda Rəsulzadə «Azərbaycan Cümhuriyyəti: keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti», «Əsrimizin Səyavuşu», «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» kitablarını çap etdirir. Qeyd edək ki, "Əsrimizin Səyavuşu" əsərini böyük öndərimiz 1920-ci ildə AXC süquta uğradıqdan sonra Lahıçda qələmə almışdı. Bu, siyasi-fəlsəfi xarakter daşıyan, AXC-nin milli ideologiyasını ortaya qoyan çox dəyərli bir əsərdir. Fars şairi Firdovsinin "Şahnamə" əsərini bir daha oxuyan və paralel müqayisə apararaq Firdovsinin qəhrəmanlarından biri olan Səyavuşun həyatını AXC-yə oxşadan Rəsulzadənin gəldiyi nəticəyə görə, İranla Turan arasında qalan Səyavuşla, Rusiya və İran arasında bölüşdürülə bilməyən Azərbaycan eyni taleyi yaşayır. Ancaq Firdovsinin Səyavuşundan fərqli olaraq Rəsulzadənin AXC adlı idealının bir gün azadlığa qovuşacağı əsərdə nikbinliklə qeyd edilir. Bu gün isə həmin nikbinlik, uzaqgörənlik həyata keçmiş bir gerçəklikdir.

M.Ə.Rəsulzadə 1928-ci ildə İstanbulda «İnqilabi sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi», «Millət və bolşevizm» və «Qafqasiya türkləri» kimi əsərlərini çap etdirmişdir. Həmin ildə onun redaktorluğu ilə «Azəri Türk» (1928-1931), sonrakı illərdə isə «Odlu yurd» (1929-1930) jurnalları və həftəlik «Bildiriş» (1929-1931) qəzeti də nəşr edildi. İstanbulda işıq üzü görən «Yeni Qafqasiya», «Azəri Türk», «Odlu yurd» jurnalları ədəbi-ictimai, elmi-siyasi və milliyyətçi məcmuələr idi.

1930-cu ildə Rəsulzadənin Parisdə fransız dilində «Azərbaycan istiqlaliyyəti» və rus dilində «Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm haqqında» kitabları çap olundu. 1931-ci ilin sonlarında Türkiyəni tərk edərək Almaniyaya gedən M.Ə.Rəsulzadə Berlində nəşr etdirdiyi «İstiqlal» (1932-1934) qəzetində ölməz ideyalarını davam etdirirdi. 1933-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin Berlində «Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qeydlər» əsəri nəşr olundu. 1934-cü ildən başlayaraq M.Ə.Rəsulzadə Berlində «Qurtuluş» (1934-1938) jurnalını nəşr edir.

1934-cü ildə Qafqaz Konfederasiyası aktını Azərbaycan adından M.Ə.Rəsulzadə ilə Ə.Topçubaşov imzalamışdılar. Qeyd edək ki, bəzi mühacirlər bu iki görkəmli şəxsiyyət arasında narazılıq salmağa çalışsalar da, bunu nail ola bilməyiblər (112, s.40). Mühacirətdəki bütün fikir ayrılıqlarına son qoymaq üçün M.Ə.Rəsulzadə 1934-cü ildə «Şəfəbəçilik» kitabını yazıb. ««Şəfəbəçilik» yalnız bir şəxsə aid deyildir, bu, «milli Azərbaycan hərəkətinə qarşı atılan şübhəli intriqaqlar»dır» (107, s.3).

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti, istiqlal mübarizəsi «Prometey» təşkilatı ilə sıx bağlı idi. «Prometey» təşkilatı Sovetlər

Birliyindəki rus olmayan millətləri birləşdirirdi. Ə.Qaraca «Qafqaziya Federasiyonu Qafqaziya Cümhuriyyətinin əmniyyət qalxanı ola bilərmə?» məqaləsində yazır ki, M.Ə.Rəsulzadənin yurd xaricində önəm verdiyi mühüm işlərdən biri «fikir və dava arkadaşları olan Krım, İdil, Ural, Şimali Qafqaz və Türküstan liderləriylə» (93, s.19) bir araya gəlib kommünizmə qarşı aparılan milli mücadilədə «Türk birliyi»nə çalışması olmuşdu. ««Prometey» təşkilatında ilk vaxtlar aşağıdakı xalqları təmsil edən partiyalar toplaşmışdı: gürcü sosialistlər, azərbaycanlıların "Müsavət" Partiyası, Krım tatarlarının «Milli firqəsi», türküstanlıların «Milli Türküstan Birliyi» və müxtəlif Şimali Qafqaz və tatar qrupları. Erməni qrupları təşkilatda türk tatarlarının çoxluğunu görüb yaxın durmadılar. «Prometey» təşkilatının Parisdə ki, orqanı «Prometey» jurnalı çap olunurdu. Məmməd Əmin Rəsulzadə jurnalda yazılar, məqalələr dərc etdirirdi» (84, s.218).

Rəsulzadənin 1936-cı ildə Berlində «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» və Varşavada (polyak dilində) «Azərbaycan ədəbiyyatı» məqaləsi çap olunmuşdur. Onun 1938-ci ildə Berlində almanca «Azərbaycan poblemləri» və 1939-cu ildə Varşavada polyakca «Azərbaycanın hüriyyət savaşı» kitabları nəşr olunur.

O, 1938-ci ildə Polşa hökumətində məsləhətçi işləmişdi. 1939-cu ildə sovet qoşunları Polşanı işğal etdikdə M.Ə.Rəsulzadə bu ölkəni tərək etmək məcburiyyətində qalır. O, əvvəlcə Fransaya gedir, almanların təzyiqinin burada da artdığını hiss etdikdə İsveçrəyə keçir. İsveçrədən sonra qısa müddət Londonda yaşayan Rəsulzadə 1940-cı ildə Rumıniyanın paytaxtı Buxarestə gedib, burada siyasi-ədəbi fəaliyyətinə davam edir.

1941-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə Hitlerin «Şərq nazirliyi» tərəfindən Almaniyaya dəvət olunur. O zaman yaradılmış «Şərq nazirliyi» üç bölmədən ibarət idi və siyasi bölmədəki Qafqaz şöbəsinə professor Fon Mend başçılıq edirdi. Almanlar M.Ə.Rəsulzadə ilə hər vasitədə işbirliyinə çalışırdılar (97, s.109). Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də rəsmən türkünstanlı, gürcü və qafqaziyalı müsəlman legionlarının yaradılması əmrini vermişdi. «Qafqasiyalı müsəlman legionu sonradan azərbaycanlı və şimali qafqasiyalı legionu olmaq üzrə iki yerə ayrılmış, 1942-ci il baharın sonlarında Volqa tatarlarının regionu təşkil edilmişdi... Yaradılmış hərbi legionda azərbaycanlıların sayı 70 minə yaxın idi. Azərbaycan legionunda «Bozqurd», «Aslan» kimi batalyonlar var idi. Legionda «Azərbaycan»la yanaşı, «Hücum» adlı bir qəzet də çıxırdı. Məmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan legionunda hörməti çoxdu... Məmməd Əmin Rəsulzadə o zaman legionların təşkilindən sonra Berlindəki Milli Azərbaycan Komitəsində çalışırdı. Bu komitənin başlıca vəzifəsi milli Azərbaycan davasını alman hökumətinə qəbul etdirmək idi. Çünki Hitlerin Azərbaycan haqqındaki planını Məmməd Əmin Rəsulzadə qəbul etmirdi. Hitlerin planı belə idi ki, müharibədən sonra Bakı birbaşa Berlinə tabe olunacaq, Azərbaycan xanlıqlar dövründə olduğu kimi əyalətlərə bölünəcək, başda isə almanlar oturacaq. Məmməd Əmin Rəsulzadə Hitlerin bu fikri ilə razılaşmır, ona görə də ciddi mübarizə aparıb Azərbaycana müstəqil bir dövlət hüquqa qazandırmaq istəyirdi» (84, s.224). O, Almaniyanı tərک etməyə məcbur olanda 1943-cü ilin sonları idi. Rəsulzadə Almaniyadan uzaqlaşdırılmasına baxmayaraq oradakı dostları ilə əlaqəsini kəsmir, fəaliyyətini davam

etdirirdi: «1943-cü ildir. İkinci Cahah hərbi əsnasında Alman Xariciyyə Nazirliyindən qraf fon Şulenberqin dəvəti üzərinə Berlində idim. Milli Azərbaycan Komitəsi təşəkkül etmişdir; bu komitə Milli Azərbaycan davasının əsaslarını alman məqamlarına qəbul etdirmək üzrə fəaliyyətə keçmişdir» (98, s.5).

O, Rumıniyaya gələndən sonra da ictimai-siyasi fəaliyyətindən qalmadı. Rəsulzadə azərbaycanlı əsirlərin taleyi ilə maraqlanır, Berlindəki «Azərbaycan» qəzeti ilə əlaqə saxlayırdı. Sovet qoşunlarının Rumıniyaya yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq Rəsulzadə Buxarestdəki Türkiyə səfirliyinin qonaq evindən çıxmağa məcbur olur. Türkiyə səfiri yaxın dostu Həmdulla Sübhi Tanrıövər bəy Ankaraya, o isə Vyanaya gedir. Bir müddət burada qaldıqdan sonra M.Ə.Rəsulzadə yenidən Almaniyaya köçür. Bu arada Rəsulzadə azərbaycanlı əsirləri xilas və onların Azərbaycana dönməməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Demokrat Birliyi adlı bir cəmiyyət qurur. Hətta cəmiyyət 1946-cı ildə Münhendə bununla bağlı azərbaycanlı əsirlərə rəsmi müraciət edir. Bu arada Rəsulzadənin başçılığı ilə Türkiyə-Azərbaycan cəmiyyəti də yaranır. «Məmməd Əmin Rəsulzadəyə 1947-ci ilin sonlarında Türkiyəyə-Ankaraya qayıtmasına icazə verildi. Bu razılığın da alınmasında dostu Həmdullah Sübhi Tanrıövərin böyük rolu oldu. Həmdullah bəy o zaman Türkiyə hökumətində hörmətli şəxslərdən sayılırdı» (84, s.232). Qeyd edək ki, Rəsulzadənin tez-tez yerini dəyişib, bir ölkədən başqa birisinə getməyə məcbur edən bir sıra amillər olub. Birincisi, dövrün mürəkkəbliyi, ziddiyyətliliyi onu bu addımı atmağa məcbur edirdi. Başqa tərəfdən, Rəsulzadənin üz tutduğu ölkələrin əksəriyyəti onu öz maraqları ilə uyğunlaşdırmağa

çalışırdı. O, isə Azərbaycanın milli maraqlarını hər şeydən üstün tuturdu. Eyni zamanda İkinci Dünya müharibəsi zamanı tez-tez dəyişən hərbi-siyasi vəziyyət onu bu addımı atmağa məcbur edirdi.

1949-cu il fevralın 1-dən «Azərbaycan kəltür dərneyi» fəaliyyətə başladı (87, 12). Rəsulzadə dərneyin ömürlük fəxri sədri seçildi. Bu dövrdə onun «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabları Türkiyədə yenidən nəşr olunmuşdur. Qeyd edək ki, bir sıra tarixi əsərlərində olduğu kimi «Çağdaş Azərbaycan tarixi» kitabını da Rəsulzadə çox uğurla işləmiş, məntiqi ardıcılığı qorumaqla yanaşı tarixi hadisələri obyektiv şəkildə işıqlandırmış və bir tarixçi kimi də tanınmışdır. Həmcə kiçik olan bu əsər AXC-nin qurulmasından başlayır və 1950-ci ilə qədərki bir dövrü əhatə edir. Burada, əsasən, bolşeviklərin Şimali Azərbaycanda apardığı ikiüzlü, qəddar, amansız və s. siyasətdən, eyni zamanda sovet repressiyasının azərbaycanlıların-türklərin başına açdığı dəhşətli faciələrdən, müsibətlərdən bəhs olunur. Vaxtilə bolşeviklərə xidmət göstərən Əliheydər Qarayev kimlərinin sonradan «müsavətçi» kimi damğalanıb «vətən xaini» elan edilməsini müəllif xüsusilə qeyd etmişdir.

«Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» əsərində isə Rəsulzadə ötən əsrin 20-50-ci illərində Şimalı Azərbaycanda inkişaf edən sovet ədəbiyyatından, onun özündən əvvəlki ədəbiyyatla fərqli cəhətlərindən bəhs olunur. Müəllif əsərdə bu dövrdə yaşayan mütəfəkkirlərdən - M.Hadinin, A.Şaiqin, H.Cavidin, Ə.Cavadın, C.Cabbarlının, C.Məmmədquluzadənin, S.S.Axundovun və başqlarının bədii yaradıcılığından söz açır. Müəllifin fikrincə, onların arasında bolşeviklərə ən yaxını

C.Cabbarlıdır. Rəsulzadə qeyd edir ki, H.Cavid, Ə.Cavad və başqa şair-mütəfəkirlerimiz isə sovet ideologiyasına tamamilə yad insanlardır. Müəllif gənclərin rus mədəniyyətinə deyil, Avropa mədəniyyətinə meyl göstərməsini vurğulamış, eyni zamanda mühacirətdə yaranmış ədəbiyyatdan da nümunələr vermişdir.

O, 1951-ci ildə Ankarada «Azərbaycan şairi Nizami» adlı sanballı monoqrafiyasını çap etdirməklə dünya nizamişünaslığına da bir çox yeniliklər gətirmiş oldu. İkinci Dünya müharibəsi zamanı qələmə aldığı bu əsəri ilə müəllif nizamişünaslığa olduqca dəyərli elmi bir töhfə vermişdir. Nizami Gəncəvini özünməxsus, təkrarolunmaz bir şəkildə tədqiq edən Rəsulzadənin böyük şair-filosofumuzla bağlı gəldiyi elmi nəticələr bu günün özündə də aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

O, 1952-ci ildə Münhendə Ümumqafqaz Konfransının keçirilməsinə nail oldu. Konfransda çıxış edən Rəsulzadə təklif edirdi ki, «Qafqaz Mərkəzi» yaradılsın və Sovet imperiyasına qarşı mübarizə Birləşmiş Konfederativ Qafqasıya formuləsində davam etdirilsin. 1953-cü ildə isə o, hələ 1922-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Milli Mərkəzini bərpa etdi. 1954-cü ildə İstanbulda nəşr olunan "Dünya" qəzeti böyük öndərin "Stalinlə ixtilal xatirələri" silsilə məqalələrini nəşr etdirmişdir. 1955-ci ilin martın 6-da böyük ideoloq, ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə Ankara Universitetinin tibb fakültəsinin klinkasında şəkər xəstəliyindən vəfat etmişdir (94, s.18).

M.Ə.Rəsulzadə böyük bir ömür yolu keçmişdi. Gənlik dövründən yaşıdlarından fərqlənən və xalqını maariflənməyə səsləyən Rəsulzadənin hansısa siyasi təşkilatlarda fəaliyyət

göstərməsindən asılı olmayaraq, əsas məqsədi Azərbaycanı azad və milli-demokratik bir ölkə kimi görmək olub. «Azərbaycan xalqının taleyinin bir parçası olan Rəsulzadənin mənalı həyatına, dolğun yaradıcılığına bu gün ani bir nəzər salmaqla biz Vətənə, müstəqil Azərbaycana sədaqət timsallı böyük bir şəxsiyyətin canlı obrazı ilə görüşürük. Sözsüz ki, bu sədaqət, bu sevgisi ilə o, Azərbaycan xalqının məhəbbətini qazanmış və qəlblərdə əbədi məskən salmışdır. Rəsulzadə prinsipə sədaqətin, məfkurəyə bağlılığın, səbr və fədakarlığın, əzm və qüdrətin timsalı idi. 20 yaşında «İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal» arzusu ilə siyasi həyata atılmış Rəsulzadə «İnsanlara hüriyyət, millətlərə istiqlal» fikri ilə də 72 yaşında həyatla vidalaşdı. Lakin ömrünün sonuna qədər bu inam onu tərk etmədi» (24, s.20).

Azərbaycanın sabiq prezidenti H.Əliyev də M.Ə.Rəsulzadənin xalqımızın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixindəki yerini müsbət qiymətləndirmişdir: «1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması Azərbaycan tarixində böyük siyasi-ictimai hadisədir. Belə bir demokratik dövlətin mövcud olması və müəyyən qədər fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanın sonrakı dövrlərinə təsir edibdir. Düzdür, bu demokratik respublika cəmi 23 ay fəaliyyət göstərdi, sonra işə təslim oldu. Mən bu fikrə yenə qayıdacağam. Biz tariximizi həmişə obyektiv təhlil etməliyik və bugünkü nəslə, gələcək nəsillərə düzgün çatdırmalıyıq. Təəssüf ki, əvvəlki dövrlərə aid tariximizdə çox faktlar təhrif olunubdur, indi də təhrif edilir. Əgər o vaxt bir istiqamətdə təhrif olunurdusa, indi başqa bir istiqamətdə təhrif edilir. Tarixçilərimizin borcudur ki, bu qüsuru aradan götürsünlər. Ancaq biz deməliyik ki, demokratik respublika, onun liderləri

Məmmədəmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məmməd həsən Hacınski və başqaları çox böyük işlər görüblər. Onlar Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyanın bir qisminə tanıtdılar, bir neçə tədbir gördülər» (20, 153-154). H.Əliyev fikrinin davamı olaraq deyir: «Mən yenə də deyirəm: Məmmədəmin Rəsulzadə və onunla bərabər Azərbaycan Respublikasının böyük şəxsiyyətləri XX əsrin əvvəlində və xüsusən 1918-ci ildə, Azərbaycan Demokratik Respublikası qurarkən böyük şücaət göstərmişlər, böyük iş görmüşlər. Bu, şəksiz-şübhəsizdir» (20, 156).

M.Ə.Rəsulzadə yaşının ilk dövrlərində axtarışda olub. Bu axtarış isə onun tutduğu yolu yalnız daha da gücləndirməli, əsaslandırılmalı və dönməz etməli idi. Bu yolu isə çox keçməyib ki, M.Ə.Rəsulzadə məhz islamlaşmaq, türkləşmək və müasirləşmək düsturunda görüb. AXC-nin varlığı M.Ə.Rəsulzadənin həyatının və yaradıcılığının ən parlaq nümunəsidir. 23 aydan sonra bu müstəqilliyə son qoyan Sovet Rusiyası 70 il bütün vasitələrdən-repressiyalardan, kütləvi qırğınlardan, mənəvi assimilyasiyalardan və s. istifadə etsə də, Cümhuriyyətin istiqlal odunu söndürə bilmədi.

II FƏSİL

M.Ə.RƏSULZADƏNİN İCTİMAİ-SİYASİ GÖRÜŞLƏRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TƏKAMÜLÜ

2.1. M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında sosializm və demokratiya ideyaları

M.Ə.Rəsulzadənin sosial-siyasi görüşlərinin təşəkkülü və formalaşmasında sosial-demokratiya (sosializm), islam dini və müsavətçilik ideologiyası mühüm yer tutur. İslam dininə və milli məfkurəyə bağlılıq daha çox ailədən, mühitdən, mədəniyyətdən, dildən, adət-ənənələrdən və s. irəli gəlirdisə, Rəsulzadədə sosial-demokrat əqidəsinə yaxınlığa, rəğbətə başlıca səbəb ictimai bərabərsizlik, cəmiyyətdəki ədalətsizlik, imperiyanın müstəmləkə siyasəti, sinfi mübarizə və s. olmuşdur. Ötən əsrin əvvəllərində mövcud olan mürəkkəblilik, ziddiyyətli, müxtəlif ideologiyalar, inqilabi hadisələr,

sinfi mübarizə Rəsulzadənin gənclik illərinə təsadüf etmiş, bu da onun həyat və yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir. Çar mütləqiyyətinin müstəmləkə xalqlarını çapıb talaması, əsarət altında saxlaması, xüsusilə müsəlmanlarla hüquqsuz vətəndaş kimi davranması, sosial-iqtisadi gerilik və s. xalqın müxtəlif təbəqələri arasında geniş narazılığa gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə ən başlıca problem çar Rusiyasının «parçala və hökm sür!» siyasətinə və kapitalizm quruluşuna qarşı sinfi mübarizənin önə çıxması idi. «... qurulmasında, işlənməsində və inkişafında bilavasitə iştirak etdiyi liberal-demokratik məfkurənin mücadiləçi bir taktika ilə mahiranə surətdə həyata keçirilməsini gözəl bilən Rəsulzadə, Azərbaycanda inqilabçı bir azadlıq ordusunun yetişməsinə daha gənc yaşlarından başlamışdı» (49, 6). Bu baxımdan ilk növbədə Rəsulzadənin sosial-demokrat əqidəsinə bağlılığını, nəzəri düşüncələrini, əməli fəaliyyətini və inkişaf mərhələlərini tədqiq etmək, mürəkkəb, dolaşlıq məqamlara aydınlıq gətirmək, ziddiyyətli görünəcək məsələlərin həllini tapmaq lazımdır.

Demokratiya, sosializm, yaxud sosial-demokratiya həm ayrı-ayrılıqda, həm də bir yerdə M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşlərində çox mühüm yer tutur. Sosial-demokratiya nədir? Sovetlər Birliyi dönəmində bu suala cavab olaraq marksizm-leninizm cərəyanının yaranmasını və formalaşmasını göstərirlər. Demokratiya, azadlıq, sosial ədalət, ictimai bərabərlik anlayışlarının yaranma tarixi nə qədər qədim olsa da, yeni dövrdə onun əsas prinsipləri marksizm-liberalizm ideyalarında öz əksini tapmışdır. Marksizm ideyası isə yeni dövrdə istər Qərbdə, istərsə Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. Şübhəsiz ki, Avropa xalqları (alman, fransız, ingilis, italyan və b.) sosial-demokrat ideologiyasını daha tez qavramış və

onun səmərəli rüşeymlərindən istifadə etməyə çalışmışlar. Avropanın bir hissəsi olan çar Rusiyasına da bu ideologiyanın təsiri şəksiz-şübhəsiz idi. Başqa Avropa ölkələrindən fərqli olaraq sosial-demokrat ideologiyasının çar Rusiyasında daha tez və geniş kütlələr, təbəqələr arasında yayılmasının başlıca səbəblərindən biri də, imperiyanın geniş müstəmləkə torpaqlarına sahib olması, "xalqlar həbsxanası" adlanan Şimal dövlətinin daxili ziddiyyətlərinin rəngarəngliyi idi. İnsanlar arasında ictimai bərabərliyi, sosial ədaləti, əmək hüququ və haqlarının bərpasını, sinfi mübarizəni və s. təbliğ edən sosial-demokrat ideologiyasına, bir çox Azərbaycan türklərinin, o cümlədən Rəsulzadənin rəğbət bəsləməsi zamanınca təbii, daxili qanunauyğunluqlardan irəli gəlirdi. İmpriya ilə mübarizə aparmağın çətin, mürəkkəb olduğu, qaçaqçılıq hərəkatının heç bir nəticə vermədiyi dövrdə, Azərbaycanın bir çox azadlıqsevər, açıqfikirli gənclərinin, milli məfkurəli ziyalıların, mütəfəkkirlərinin sosial-demokrat ideologiyasına müsbət münasibət bəsləmələri, sosial-demokrat əqidəli təşkilatlarda fəaliyyət göstərmələri tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Bu dövrdə islamçılıq - şərqiçilik, qərbçilik - avropaçılıq və türkçülük - milliyyətçilik cərəyanları Azərbaycanda, onun sənaye və elm mərkəzi Bakıda geniş yayılmışdısa da, sosial-demokrat prinsipləri imperiya ilə mübarizədə daha cəlbedici, inandırıcı təsir bağışlayırdı. Bu zaman xəyali islam dövlətlərinin birliyi, Turan ideyası prinsip etibarilə geniş xalq kütlələrinə təsir edə bilmirdi. Rəsulzadənin də qeyd etdiyi kimi, şərqiçilik - islamçılıq daha çox dinə, adət-ənənələrə söykənir, bir qədər də mühafizəkarlıq, farslaşma, iranlılıq prinsiplərini önə çəkirdi. Bu hal, xüsusilə cənublu azərbaycanlılar üçün xarakterik idi,

Qərbə meyli bəzi şimalı azərbaycanlılar isə avropalaşmaq ideyasını irəli sürür, maariflənməyə, savadlanmağa, milli şüurun oyanmasına çalışırdılar. Türkçülər isə pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərir və xalq tərəfindən hələlik, lazımı səviyyədə qəbul edilmirdi. Çünki bu dövrdə xalqın şüuruna "müsəlmançılıq" ideologiyası hökmran kəsilmişdi. Ancaq onların heç biri (islamçılıq, türkçülük) hələlik, öz işlərində uğur əldə edə bilmirdilər. Əvəzində isə qərbçilik, müasirləşmək, azadlıq, insan hüquq və azadlıqları, dünyada ictimai bərabərliyi təmin etmək ideyaları ilə ortaya atılmış sosial-demokratlar daha çox üstün mövqeyə çıxmışdılar. Düşüncəsində, şüurunda islamçılıq, türkçülük ideyasını daşıyanların bir qismi belə əvvəllər "sosial-demokrat" əqidəli təşkilatlarda fəaliyyət göstərmişdilər. M.Ə.Rəsulzadə də belə mütəfəkkirlərdən biri olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşünün formalaşmasında sosial-demokrat cərəyanının mühüm təsiri olub. O, bir müddət cəmiyyətin problemlərinin həllini sosializmin kapitalizm üzərində qələbəsində, sinfi mübarizədə görmüşdü. Prof. Yusif Rüstəmov yazır: «M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətinin başlanğıcında islamçılıq tərəfdarı olmaqla bərabər, sosial-demokratiyaya meyl göstərmişdir» (78, s.295). Ona görə də Məhəmməd Əmini öncə sosial-demokratlarla bir cəbhədə dayanmışdı. Onun sosial-demokrat (sosializm) baxışlarını şərh etməzdən öncə, Rəsulzadənin sosial-demokrat əqidəli təşkilatla bağlılığına və bu təşkilatda roluna nəzər salaq.

O, 1903-cü ildə «Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərənəyi» yaradıb ki, bu dərənəyin də proqramı sosial-demokrat əqidəli olub. "Heyvanın insandan daha çox qiyməti olan orta əsr dərəbəylik və köləlik nizami ilə idarə olunan çar Rusiyasında

hüduzsuz istibdadiyyə ilə ağıllara durğunluq verən "millətlər həbsxanası" dövlətinə qarşı üsyan bayrağı qaldıran gənc Rəsulzadəni 1903-1904-cü illərdə, özünün təşkil etdiyi "Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərənəyi"nin başında görürük. İmperiyanın ruslaşdırma, rusçuluq və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı protest mahiyyəti daşıyan ilk məqaləsi də 1903-cü ildə nəşr olunmuşdur" (49, 6). Rəsulzadə sonralar açıq şəkildə etiraf etmişdi ki, sosial-demokratiyanın inqilabi prinsipləri ona əsaslı təsir göstərmiş, inqilaba xeyli dərəcədə aludəçilik yaratmışdı. Bunun təsiri altında da Rəsulzadə və onun həmfikiriləri, 1902-ci ildə əsası qoyulmuş "sosial-demokrat" əqidəli RSDFP-nin (Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası) Bakı Komitəsinin maraq dairəsində olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə RSDFP-nin Bakı Komitəsinin daxilindəki bolşevik və menşevik cərəyanlarından söz açaraq yazır ki, o dövrdə (1902-1903-cü illər) müxtəlif millətlərin oxuduğu rus liseylərində və başqa orta məktəblərdə azərbaycanlı-türk şagirdlərindən ibarət gizli bir dərnek olub (Rəsulzadənin rəhbəri olduğu "Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərənəyi" nəzərdə tutulur-F.Ə.). RSDFP-nin Bakı Komitəsinin daxilindəki bolşeviklər və menşeviklər dərənəyi ələ almaq istəmişdilər. RSDFP-nin bolşevik fraksiyası Tiflisə nisbətən Bakıda daha qüvvətli olub. Həmin fraksiyaya, sonralar uzun illər Sovet imperiyasının başçısı olmuş İ.V.Stalin rəhbərlik edirmiş. Rəsulzadə sonralar Stalinlə Balaxanıda bir fəhlə evində tanış olduğunu bildirir. Rəsulzadə yazır ki, inqilabi mühitdə, yəni bolşevik və menşevik mühitində «Təkamül» qəzetini təmsil edib. Bolşevik və menşeviklərə aid toplantıların birində Rəsulzadə «milli müxalifət» cərəyanının taktikasını bolşevik mövqeyindən üstün tutan bir ifadə işlədib.

Rus dilini zəif bilir-deyə menşevik Vışinski onu tənqid edib. Stalin isə Rəsulzadəni müdafiə edib (45, 15-16).

Özünü milli müxalifətin nümayəndəsi kimi təqdim edən Rəsulzadə, bu zaman bir sıra məsələlərə münasibətdə, bolşeviklər və menşeviklərlə nisbətdə mövqeyinin fərqlənməsini göstərmək istəmişdi. Bu, Vışinski kimilərin xoşuna gələ bilməzdi. Onlara görə guya, fəhlə-kəndli sinfinə aid olanların hamısı millətindən və dinindən asılı olmayaraq «sosial-demokrat» zümrəsi idi. Bu baxımdan Rəsulzadə o dövrə müraciət edərkən özünü milli müxalifətin, Bakıdakı bolşevik və menşevikləri isə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının nümayəndələri kimi təqdim etmişdir.

1904-cü ildə, RSDFP-nin Bakı Komitəsindən kənarında, daha çox müsəlmanlarla bağlı olan "Hümmət" təşkilatının yaranmasında M.Ə.Rəsulzadə yaxından iştirak etmişdi. Sosial-demokrat əqidəli "Hümmət" təşkilatında olduğu zaman da M.Ə.Rəsulzadə yaxşı dərk edirdi ki, onlarla birgə əməkdaşlıq etmək istəyənlər Stalin və Vışinski kimiləri ilə yolları heç vaxt sona qədər bir olmayacaq. Bunu, M.Ə.Rəsulzadənin yaxın silahdaşı M.Ə.Rəsuloğlu da yazdığı xatirələrində təsdiqləmişdir: «O tarixlərdə çar rejimini devirmək üçün Qafqaziyada çalışan inqilabçı sosialistlər, bolşeviklər və menşeviklərlə təmas halında idik. Bu partiyaların üçü də bizi öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdı, amma biz əsla yanaşmırdıq. Günlərin bir günü Stalin məni və Məhəmməd Əmin bəyi dəvət etdi və onlarla ittifaq etməmizi istədi. Biz ona bolşevik nəzəriyyə və ruhunun məmləkətimizin ruh və yaşayış tərzinə uyğunlaşmayacağını söyləyərək təklifini rədd etdik» (110, s.9).

M.Ə.Rəsulzadənin müasiri olduğu dövrün ictimai-siyasi həyatında bir müddət sosial-demokrat kimi tanınması, bu quruma bağlılığı müvəqqəti idi. Sosial-demokrat əqidəsinə bağlılıq bir tərəfdən çar Rusiyasına qarşı mübarizədən, başqa tərəfdən isə bu ideologiyada insan hüquq və azadlıqlarının, ictimai bərabərliyin başlıca yer tutması prinsiplərindən irəli gəlmişdi. Çağdaş dövrdə M.Ə.Rəsulzadənin elmi-fəlsəfi irsinin tədqiqatçılarından olan Müstəqil Ağayev yazır: «Bu təlim gənc Rəsulzadənin arzularına, düşüncə və məqsədinə çox yaxın və uyğun olduğu üçün onu qəbul etmişdi. Marksist təlimin məzmunu və qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələr digər cərəyan və təlimlərə nisbətən daha geniş, dolğun və ümumbəşəri xarakter daşıyırdı. M.Ə.Rəsulzadə tez bir zamanda bu təlimin fəal təbliğatçısına çevrildi» (10, 26).

Rəsulzadənin əqidə yoldaşlarından M.B.Məmmədzadə sonralar yazırdı ki, onun «Hümmət»dəki fəaliyyəti bu qurumun çağdaşı olduğu mövcud təşkilatlar arasında nisbətən milliliyi olub. Onun fikrincə, M.Ə.Rəsulzadə «çarizmə qarşı mübarizədə inqilabçı sosializmi ən sadıq olmasa da, ən münasib bir müttəfiq, bir ortağ gördüyündən» (38, 30) «Hümmət»də fəaliyyət göstərmişdir.

Qeyd edək ki, çar Rusiyasında milliyyətçilik öncə daha çox müsəlman olmaq anlamında ifadə olunub. Söhbət millət təəssübkeşliyindən daha çox dini təəssübkeşlikdən gedir. Bir qədər də dəqiqləşdirsək deyə bilərik ki, dini təəssübkeşlik elə millət anlamında başa düşülüb. Bu, sırf milli təşkilatların formalaşmasına əngəl olub. Nəticədə Rəsulzadə kimi açıq fikirli, ancaq milli və dini düşüncəli ziyalılar sosial-demokrat əqidəli təşkilatlarda fəaliyyət göstərməyə bir qədər də məcbur olublar. Ən azı ona görə ki, belə təşkilatlarda müəyyən qədər

müstəqil fikirlər söyləmək daha real idi. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin nədən ilk dövrlərdə sosial-demokrat əqidəli insanlarla bir yerdə olmasını sual edənlər, birincisi, dövrün tarixi, ictimai-siyasi və ideoloji vəziyyətini nəzərə almalıdırlar. İkincisi, Rəsulzadənin sosial-demokrat ideologiyasına münasibətində təşəkkül və təkamül proseslərini düzgün dəyərləndirməlidirlər. Üçüncüsü isə Rəsulzadə bolşevik sosial-demokratiyanı deyil, marksist sosial-demokrat prinsiplərini (ictimai bərabərlik, sosial ədalət, elmi sosializm, insan hüquq və azadlıqları və s.) qəbul etmişdir ki, tədqiqat işi çərçivəsində də bütün bunlar şərh edilmişdir.

Mütəfəkkirin sosial-demokrat baxışlarının təşəkkülü və formalaşmasının ilk dövrü Bakı (1903-1908) və Tehrandakı (1909-1911) yaradıcılığına təsadüf edir. Qeyd edək ki, bu dövrdə Rəsulzadə sosial-demokrat ideologiyasına gənc bir inqilabçı, müsəlman (türk) inqilabçısı kimi yanaşmış və onun mütərəqqi ideyalarını təbliğ etmişdir. Dövrünün bir sıra mətbu orqanlarında ("Şərqi-Rus", "Təkamül", "Dəvət-Qoç", "Füyuzat", "Yoldaş", "Hümmət", "İrşad", "Tərəqqi", "İrəni-no" və s.) elmi-publisist, tənqidi, maarifpərvər və s. məqalələri ilə çıxış edən sosial-demokrat, islami sosializm əqidəli Rəsulzadə əsas diqqəti, maariflənməyə, elm öyrənməyə, islam dini, həqiqi milliyyət ilə sosial-demokrat prinsiplərinin bir-birinə zidd olmamasına, imperiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə, hökumətin müsəlmanlarla hüquqsuz vətəndaş kimi davranmasına, insanların hürriyyət və azadlıq probleminə, çar Rusiyasında, Osmanlı dövlətində, İranda və bütövlükdə dünyada kapitalizmə qarşı mübarizəyə, erməni-müsəlman münəqişəsinə, inqilabi mətbuatın, inqilabi dramaturgiyanın yaranmasına, məktəblərin açılmasına, mətbuat və söz

azadlığına, sosial-demokrat prinsiplərinin təbliğinə, təşviqinə və s. məsələlərə yönəlmişdir. Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşlərində mühüm yer tutan bu məsələləri qeyd etmədən, araşdırmadan onun sosial-demokrat baxışlarını öyrənmək mümkün olmazdı.

Qeyd edək ki, 1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasında baş verən inqilabın, bunun nəticəsində yaranan azad mətbuatın Rəsulzadə üzərində çox böyük təsiri olmuşdu. Məhəmməd Əmin çar Rusiyasının məcburən verdiyi nisbi azadlıqlardan istifadə edərək öz millətinin haqq səsinə bir sıra mətbu orqanlarda qaldırmağa başladı. "Bu surətlə 1905-ci ildə verilən nisbi azadlıq sayəsində milli-mədəni fəaliyyət başladı və Azərbaycanın fikir və bilim mərkəzi olan Bakıda türkcə gündəlik, həftəlik və aylıq qəzet və jurnallar nəşri bir-birini təqib etdi. Başda Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə və bilavasitə Azərbaycan mətbuatının ağsaqqalı və yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi olmaq üzrə, Qərbi Avropa mədəniyyəti məktəbi keçmiş milli açıqfikirli ziyallıların yaratdıqları milli mətbuatda dəxi gənc Rəsulzadə də iştirak etməyə başladı" (49, 6).

M.Əmində sosial-demokrat ideologiyasına rəğbət oyadan bəzi məsələləri-maarif, elm, mədəniyyətin inkişafı, məktəblərin açılması, mətbuatın yaranması, çar Rusiyası, İran və Osmanlı rejimlərinin zülmkar, müstəmləkə siyasəti və bu ölkələrdə baş verən inqilabları və s. qeyd etmək zəruridir.

17-18 yaşlarından sosial-demokrat ideologiyasına meyil göstərən, «Azərbaycanlı gənc inqilabçılar dərnəyi» yaradan Rəsulzadə, başqa sosial-demokratlar kimi ilk növbədə əhalinin, o cümlədən müsəlmanların-türklərin maariflənməsinə xüsusi diqqət yetirir. M.Ə.Rəsulzadə sosializm

prinsiplərinə uyğun olaraq xalqın savadlanmasını və dünyəgörüşünün artmasını hər şeydən önəmli sayır. Rəsulzadə 1950-ci illərdə ötən əsrin əvvəllərində baş verən hadisələri, yaratdığı dərnəyin fəaliyyət istiqamətlərini, səbəblərini şərh edərək yazır: «Bu dərnək mənsuqlarının milli hissələrini təhrik etmək, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni öz-özünə irəlilətmək, yerli ədiblərin əsərlərini oxumaq, çarlıq əleyhinə yazılmış ixtilal şerlərini əzbərləmək və arada-sırada mətbəə üsulu ilə basılmış bəyannamələr dağıtmaq, işçilər arasına gedərək hürriyyət və inqilab fikirlərini bunların arasında sistemli surətdə yaymaq kimi fəaliyyətlər də olurdu» (45, 13-14).

Bu baxımdan Rəsulzadə yalnız sosial-demokrat deyil, həm də maarifçi-demokratdır. Az qala hər bir məqaləsində o, xalqın maariflənməsinin zəruriliyindən yazır. Maarifçilik məsələsinə Rəsulzadə bütün yaradıcılığı boyu mühüm yer verir. 1903-cü ildə Tiflisdə türk dilində nəşr olunan «Şərqi-Rus» qəzetində çıxan ilk məqaləsində Rəsulzadə böyük sevinc hissi ilə yazır: «Qafqaz müsəlman əhalisindən ümumi və Bakı əhlindən xüsusi təvəqqə edirəm ki, öz uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb eləməkdən başqa bir şey məqsəd tutmasınlar. Məsələn, hər kəsin ki, qüvvəsi çatır uşağını məktəbə qoymağa məbada-məbada pələnci, dükən şagirdi və qeyrə və qeyrəyə razı olsun» (49, 14).

Rəsulzadə o dövrdə maariflənmək və elm öyrənmək üçün ən mühüm vasitələrdən biri kimi qiraətxanaların açılmasının vacibliyinə diqqət yetirir. Məhəmməd Əmin Nəriman Nərimanovun vaxtilə qiraətxana açdığını, ancaq xalqın biganələyi nəticəsində bu işin yarımçıq qaldığını xüsusilə qeyd edir: «11 il bundan əqdəm millətimiz uğrunda şayani-

təhsini-təşəbbüsdə bulunan ədəbiyyat xadimi Nəriman bəy Nərimanov Rusiya istibdadının qüvvətli bir dövründə çalışaraq bir qiraətxana güşadına izn alıb hər bir tərəfdə nəşr olunan islam qəzetlərini havi bir qiraətxana açmışdı. Lakin millət bağçasında yeni açmış bu qızılgül millətimizə ariz olan xəzan vasitəsi ilə tez soluxub bağlanması güşadinə müqabil olaraq millət dostlarının yaralı ürəyini xəraş etdi» (55).

Rəsulzadə bu dəfə qiraətxanaların nəinki bağlanacağına, əksinə saylarının artacağına inanırdı. Çünki qiraətxanalar vasitəsilə daha çox insan maariflənə və öz milləti üçün xeyirli işlər görə bilərdi. Millətimizin müdrik oğlu, sözün həqiqi mənasında böyük vətəndaş adını daşmağa layiq olan Məhəmməd Əmin Azərbaycan türklərinin maariflənməsi, mədəniyyətini inkişaf etdirməsi üçün, onları qiraətxanalara çağırır: «Cümlə millətlər tərəqqiyə üz çevirdilər. İstibdad və zülmün inhidamına qəsd etdilər. Mədəniyyət yolları açıldı. Aralıqda tərəqqiyə sədd çəkən bəzi müəminat götürüldü. Hamısı götürülmədisə də bir cüzi rəf edildi... Bu münasibətilə islam qəzetləri dəxi bollandı, çox şəhərlərdə birer qəzetə, jurnal nəşrinə iqdam edildi. Qəzetlərin artması oxucuların artmasına dəlil olmazmı? Oxucularımız varsa qəzetə muştəqları bol isə bir «oxu» yeri, qiraətxana açılması təbii olmazmı? Odur ki, şəhərimizin himmətli və qeyrətli cavanlarından bir firqəsi himmət və qeyrət kəmərinə bağlayıb Bakıda «Nicat» adında bir qiraətxana açdılar...

Ey cəmaət, ey millət, ürəfalarla birləşməlisiniz, onlar bir xeyir işə iqdam edərlərsə, siz də onlara maddən yardım etməlisiniz! Hər kəs təkliyində hər dürlü qəzetlərin hamısını alıb oxumağa, hər qism kitabları pul verib mütaliyəyə qüdrəti olamaz. Amma qiraətxana vasitəsilə iki qəpikdən keçərək nə qədəri oxumalı

olsa mümkündür... Yaşasın maarif! Var olsun əhli-maarif!» (49, 33).

Rəsulzadə çox keçmədən «Qiraətxanalarımıza dair» məqaləsində təəssüflə yazır ki, qiraətxanalarda oxucu yoxdur. Əvvəllər qiraətxanaların olmamasından yazan Rəsulzadə, indi isə əhalinin qiraətxanalara gəlməməsindən şikayətlənir: «Heyhat! heyhat! İllər ilə arzulayıb 80 min müsəlman əhalisi olan bir şəhərdə iki ufacıq islam qiraətxanası icadına müvəffəq olduq, onu da görünür saxlaya bilməyəcəyiz. Cəmaət! Himmət edəlim! Qeyrət edəlim! Ürəfalarımız qiraətxana açdılar, biz də pişvazlarına çıxalım! Maddən yardım etməklə davamlarına bais olalım! Və qeyri xeyir işlərə iqdam etmələrinə kömək edəlim!» (49, 34).

Azərbaycanın qeyrətli oğlunun Vətən yanğısını, millət sevgisini görməmək, dərk etməmək və ən azı hiss etməmək mümkün deyil. Hər bir məqaləsində hansı vasitə ilə olursa olsun əhalini maariflənməyə, elm öyrənməyə çağıran Rəsulzadə bütün ömrü boyu bu əqidəsinə, inancına sadıq qalmışdır. Rəsulzadə sosial-demokrat, islamçı, türkçü, millətçi və s. olmasından asılı olmayaraq, böyük bir insan, humanist vətəndaşdır. O, müsəlman olmayanların elm, mədəniyyət baxımından inkişaf etdiyini, irəlilədiyini görür və belə bir şəraitdə müsəlmanların elmə, təhsilə biganəliyinə dözə bilmir: «İlahi, havaxtacı bizlər gecə-gündüz fikrə qarq və millətimizin dərini və dalda qalmağını özümüzə vəzifə biləcəyik? Məgər bizlərə tərəqqi etməyə mane vardır? Bəli vardır! Nə şeydi bizə mane olub? Himmətsizlik, kübr və qürur, mədəniyyətə ədəmi-meyl» (49, 15).

Müsəlmanların maariflənməsi üçün bütün mümkün vasitələrə əl atan Məhəmməd Əmin, bu məqsədlə islam dinindən də

misallar gətirir: "Qardaşlar! Gəlin hamımız birdən himmət edək, məktəbxanələr açaq, cəmiyyəti-xeyriyyələr təsis edək, füqərayə əl tutaq. Ta Allah da bizim əlimizdən tutsun. Hədis-şərif-i-nəbəvi varid olubdur ki, füqərayə əl tutmaq insanın ömrünü uzun eylər. Budur, axirət səvabı isə daha artıq. Bu vaxta bizə lazım və vacibdir ki, himmət edib, elm öyrənməyə və öyrətməyə və öyrətdirməyə səy və kuşış qılaq. Elmsiz heç bir nöqsanımız (aradan) götürülməyəcəkdir" (49, 15).

Ona görə də, islam dinində buyurulduğu kimi, iki elm, - din və tibb elmləri mütləq öyrənilməlidir. Ancaq riyazi elmləri də öyrənmək vacibdir. Rəsulzadə yazır: «Amma elmi-əbdan (bədənə aid, bədən elmi, yəni tibb elmi), hansı ki, məişət və mədəniyyətə məxsusdur, onun təhsili üçün minlərcə məktəb vardır. Amma din elmini öyrənməyə demək ki, cəmi Rusiyada bir mədrəsə tapılmayan kimidir. Pəs himmət və qeyrət vaxtıdır. İttifaq edib, bir məktəbxana bina eləyin ki, ona da ümum ruhani deyilə, hansı ki, o məktəbdən çıxan üləmadan molla və axundlar təyini lazım olacaqdır. Mələmdür ki, bizim üləmalarımızın əksərinin ümumi riyazidən bilmərrə xəbərləri yoxdur. Hər ayinə üsuli-cəddilə ruhani mədrəsəmiz olsa, mollalarımız da fünuni-hazirəyə aşına olub, həm özləri doğrudan alim olurlar, həm də millət övladlarını faydalandırmış olurlar. Bu səadət qapısının açılmasını Qafqaz dövlətlərindən, ələlxüsus Bakı milyonçularından gözləyirik" (49, 16). Rəsulzadə fikirlərini davam etdirərək yazır: «Artıq dayanmaq zamanı deyildir, bir an əvvəl kənd məktəblərini çoxaltmağa çalışmalı, məktəbsiz bir kənd buraxılmamalıdır!» (66).

Rəsulzadə əhalinin maariflənməsində müəllimlərin mühüm rolunu dərk edir və onların Gəncədə toplantı keçirmək

istəməsini alqışlayır, buna mane olanları sosial-demokrat kimi sərt şəkildə tənqid edirdi. Qeyd edək ki, müəllimlərin 1907-ci ildə Gəncədə reallaşması nəzərdə tutulan toplantı mollaların, müftilərin və bəzi varlıların təxribatı nəticəsində baş tutmamış və yenidən Bakıda keçirilməsinə səbəb olmuşdu. Rəsulzadə fitnəkarların camaatın ayılmasından qorxduğunu və bu səbəbdən "müəllimlərin syezdə dair proqramdan türk əlifbasına və müəllimlərə dair bir-iki fəslə götürüb, cəmaət arasında fitnəbazlığa" başladıklarını yazır. Müəllimlərin toplantı keçirməsindən əndişəyə düşənləri Rəsulzadə sərt şəkildə tənqid edir və onları Gəncədə baş verən hadisələrə görə sevinməməyə çağırır: ""Müəllimlər ictimai öldü"-deyə müftilər sevinirlər, bayram ediyorlar!... "Nicat" cəmiyyəti-xeyriyyəsi çalışıb, ikinci müəllimlər ictimainin Bakıda keçirilməsinə izn alıyor... Qoy mütərrəqi müəllimlər millətin təmini-istiqlalına binayə-əsl olan ünəs məsələsini müzakirə edib, arvadların əsrlər boyu kənara çıxma bilmədiyi məişətdən qurtarıb, insanlıq cərgəsinə daxil olmaq yoluna əvvəlcə yol olan təlimi -nisvanə bir sərəncam qoysunlar, bu xüsusda müttəhidül-qövl olub, taifeyi-nisvanın hürriyyəti və mərifəti uğrunda fədakarlığa girişib, ictimain qətnaməsi ilə hər bir müəllimin mənəvi borcu olsun ki, bu fikri təslim və nəşr eləsin. Müsəlman qızlarına məxsus məktəblərin açılmasına çalışsın" (49, 142). Rəsulzadənin belə bir məsələni, yəni qadınların məişət çərçivəsindən kənara çıxıb, onların da məktəbdə təhsil almasını gündəmə gətirməsi, o dövrün şəraitincə qəhrəmanlığa bərabər idi. Çünki belə əqidəli insanları qatı dindarlar daşa basır, edamına fitva verir, qoçular isə muzdla, bu işi həyata keçirirdilər. Bunu, bilə-bilə Rəsulzadənin toplantı ərəfəsində belə bir məsələ ilə bağlı

məqalə yazması qəhrəmanlıq idi: "Haydı müəllim qardaşlar! Himmət ediniz, burası camaat işidir, səmimiyyət istər, qeyrət tələb edər. Camaatımızın ehtiyacı çoxdur. Bir çox ehtiyacın da fəqət neçə illətin rəf olması ilə izaləsi mühəqqəddir. Hər bir camaat, taifə və millət üçün mədəni bir əhəmiyyəti olan milli ibtidai məktəblərin idarəsi və tədrisini öylə bir surətə qoymağa çalışın ki, oralardan çıxan mütəəlimin haman kəsb elədiyi elmlər bərəkətindən zəmanəmizdə mövcud üsuli-məişətdən bəhrədar ola bilsin. Çalışın ki, camaat məktəblərini aldığı ada layiq edəsiniz. Çalışın ki, camaatı təhlükəyə salan bəzi hissəyyat, onu qəflətdə saxlayan mövhumat və bunlara meydan açan üsuli-tədris və təlim bilmərrə məktəblərdən qovulsun!" (49, 143).

Müəllimləri himmətə çağırmaqla kifayətlənməyən Rəsulzadə, sosial-demokrat kimi çarizmin onu həbsxanalara sala biləcəyindən, öldürəcəyindən qoruxmayaraq öz sözünü varlılara, ağalara da deyir. Rəsulzadə onlardan xahiş deyil, tələb edir ki, evlərində işlətdikləri quluqçuları, nöqərləri bir gün azad buraxsınlar ki, gəlib "Cümə məktəbi"ndə elm, təhsil öyrənsinlər: "Ey sahibi qüdrət olan sərmayədar, ağalar! Haqqınız olmasın ki, islamiyyət üzrə qərar qoyulan həftə tətili cümə günündə öz əlaltılarınızı elm təhsil etmək kimi nəticəsi xüsusi deyil, ümumi olan təşəbbüsatadan məhrum edəsiniz. Himmətə gəlin, ey cümə günü bir-iki saat ilə cümə məktəbinə kömək eləməyə imkanı olan ərbbabi-elm və mərifət!" (49, 176).

Mütəfəkkir «Ehtiyac nəyədir?» məqaləsini isə gecə kurslarının açılmasına və onun əhəmiyyətinə həsr etmişdir. Rəsulzadə hər vasitə ilə müsəlmanların maariflənməsinə çalışır, bunun üçün, əlindən nə gəlırsə edir: "Cəmaətimiz, xüsusilə avam dediyimiz

fəhlə və işçi əhalimizin nə dərəcədə böyük bir fanatik olub bilümmü tazə elmlərə, xüsusən rus dili təliminə düşmənlə olduğu, rus dərslə gedən və rusca oxuyanları tən (vurma) və lən (lənet) daşı ilə daşqalaq etdiyi hamımıza məlumdur! Madam ki, cəmaətimiz əsl həyat və məişət keçirməyin nədən ibarət olduğunu bilmiyor, nə də ki, dövrəsini almış olan elm, mədəniyyət və mafihəsindən xəbərsiz idi, bu təəssüb, bu cəhlində qaim durub həmişə "küfr-süvar" idi. İndi isə övzayi-ələm dəyişib, müsəlman ələminin "təkfir" dövrünün məhvi yaxınlaşib, o təəssübü - cahilanə, o kor-koranə təqlid günləri meydandan çəkilib, guşeyi-nisyanə atılmağa başlamışdır» (49, 268-269). Rəsulzadə indiyə qədər dünyanı fani bilən və yuxulu kimi hərəkət edən müsəlmanın ayılıb da özünü, ətrafında baş verənləri, real dünyanı dərk etməsini vacib saymışdı. Müsəlman ayılarda görüb ki, dünya təkcə fani deyil, həm də baqıdır: «Bu həqiqəti görər-görməz, keçmişdə onu iğfal edənlərə lənətxan olduğu bir hal ilə meydana atılar və bu meydana mübarizə etməyə əvvəlinci dərəcə lazım olan elm əsləhəsinə daraq olmaq istəyir... İndi böyük ehtiyac, uşaqılıqda təlim vaxtı ötüb müxtəlif cəhətlərlə "əsləhəsiz" qalmış olanları elmi əvvəliyyə və ibtidaiyyə ilə müsəlləh etməyərdir. Burasını nəzərə alaraq «Nicat» maarif cəmiyyəti hüququnu və nə edəcəyini qanmış olan avam cəmaətimizə bir mənəvi kömək olmaq üzrə, gecə dərsləri açmağa qərar vermişdi» (49, 269- 270).

Bir müddət sonra gecə kurslarına baş çəkən Rəsulzadə gəlidiyi nəticələri oxucuları ilə də bölüşmüşdü: «Müəllimlərdə olan həvəs, iqtidar, səy fərəhimi artırdı, ibraz etdirdikləri himmət mövcibi-şükranım oldu. Bir ayın ərzində türkcədə bir kəlmə bilməyən bisavadlar, indi rəvan-rəvan oxuyub gediyor,

yazıyorlar. Ruscadan on altı hərf keçmiş və keçdiklərini tam qanmışlardır. Hesabdan əməli-ərbədən üçüncüsü olan zərb də edilir... Xülasə, müəllimlərin səyi, qulaq asanları öyrətməkdə ibraz etdikləri diqqətləri layiqi-təhsindir. İnsana gözəl bir əsər bəxş ediyor... Millətini sevən ərbabi-həmiyyətədən bu gözəl binaya maddən və mənən yardım etməklə davamına səbəb olmaları rica olunur. Böylə bir dərslərin verə biləcək mənfəətlərini ayrı-ayrı saymaq nəzərimizcə bicadır» (49, 290-291).

M.Ə.Rəsulzadə «Yerli məktəblər» məqaləsində isə Qafqazın nahiyə maarif müdirinin göstərişinə diqqəti çəkir. Həmin göstərişə görə dövlətin xəzinəsi hesabına oxuyan uşaqlara məktəblərdə məhəlli dillərdən biri öyrədilməlidir, əks təqdirdə həmin uşaq xəzinə pulundan məhrum olacaq. Yerli məktəblərdə rəsmi şəkildə ana dilinin tədrisinin tərəfdarı kimi çıxış edən Rəsulzadə çarizmin indi belə bir addım atmasını səbəbsiz hesab etməsə də, bütün hallarda bunu müsbət dəyərləndirmişdi: "Bunun səbəbi nədir? Bu qədər qeydsizliyə məzhər olan "ana dili" birdən nə oldu ki, bu dərəcədə əziz oldu? İştə sual. Maraqlı olan bu sualın cavabını axırıncı vaxtlarda yerli əhalisi arasında oyanmış həvəsi-tərəqqiyyə-milliyədə aramalıdır. Axırkı vaxtlarda bütün Qafqaz pişrovlarını (qabaqcıllarının)-erməni olsun, müsəlman olsun, gürcü və digəri olsun, hamının istədikləri əhalinin milli ehtiyaclarına etina olunmaq tələbləri deyilmidir? Həmişə "bizə dilimizi qanan hakimilər verin", "bizi bizim dilimizi, adətimizi, rəftar və kirdarımızı bilən amirlər vasitəsi ilə idarə edin", "cəməət üçün açılan mərixanə, əczəxana və qeyri bu kimi müəssisələrdə cəməətin dərini, çox dəfə bisavad olan mütərcimlər vasitəsilə deyil, vasitəsiz anlayıb bilən məmurlar

təyin edək" kimi tələblər virdi-zəmanımız olmu yubmu?.. Hökumət bir xeyli zaman bu tələblərə, bu həqiqi arzuya qulaq vermədi. Daima özünü eşitməzliyə qoydu. Əyalət məsələsində, milliyət bəhsində menşikovlar təhti-nüfuz və məsləkində olan bürokratlar "təmamiyyəti-mülkiyyə" nöqteyi-nəzərindən olaraq, idarəni cahil mütərcimlərə tapşırmağı aqıl və qadir yerliyə verməkdən daha əfzəl hesab etdilər" (49, 226). Bütün hallarda Rəsulzadə bu hadisəni maarifçi, sosial-demokrat kimi müsbət dəyərləndirmiş və qeyd etmişdir ki, ancaq bu göstəriş bütün ehtiyacları ödəmir: "Bizə qalırsa yerli dillərinə maarif nahiyə müdirinin verdiyi əhəmiyyət ehtiyacı rəf etmiyor. Daha artıq nafi və lüzumlu olardı ki, yerli dillərindən biri məktəbin olduğu yerin əhalisinin miqdarına nisbət ilə bütün şagirdlər üçün hər kəs olursa-olsun məcburi dərslərdən olub, rus dili dərəcəsinə olaydı» (49, 226).

Rəsulzadə başqa məsələlərdə olduğu kimi, müsəlman maarif cəmiyyətlərinin birləşə bilməməsinə də təəssüf edir. Başqa millətlərin Azərbaycanın mərkəzi şəhəri Bakıda birləşib müxtəlif ictimai, siyasi və milli cəmiyyətlər yaratdığı halda, türklərin buna müvəffəq ola bilməməsinə Rəsulzadə dözə bilmir və onları heç olmazsa mədəni-maarif cəmiyyətləri ətrafında birləşməyə çağırır: «Səbəb nə isə bu işləri bir yerə mərkəzləşdirib bunlarda parça-parça olunan qüvayi-maddiyə və mənəviyyələri bir yerə bitişdirmək əvəzində xırda-xırda olunur və bu cəhətdən də qonşularımızın bütün, böyük və görkəmli əsərlərinə müqabil bizim işlərimiz hamısı xırda-xırda kimi nəzərə gəlinir. Həqiqətən də xırda-mırdadır. Çünki bir çox xırda və kiçik qüvvələr madam ki, cəmləşməyib, madam ki, nəşri-maarif və mədəniyyəti-əvam və imrani-vətən kimi böyük işləri görməyə bizdə koperasiyonluq əlbirliyi ilə iş

görmək yox, ancaq tərəf-tərəfə çəkilib parçalanmaq vardır, madam ki, Krilovun hekayəsində olduğu timsal kimi hərəmiş bir yana çəkəcəyik, o halda-dövrün-çərxei mədəniyyətimiz hamı yerində qalacaq, hərəkətə gəlməyəcəkdir... Bütün müsəlman xeyriyyə və maarif cəmiyyətlərinə ümummillət maarifi və tərəqqisi naminə lazımdır ki, saheyi-ittifaqa qəməndaz olub, ayrı-ayrı işləməyi buraxıb birləşsinlər» (49, 235).

Rəsulzadə müsəlmanları birləşdirəcək maarif cəmiyyətinin əsas prinsiplərini də məqaləsində vermişdi: «Mənim nəzərimcə atidə başa gəlməsi möhtəməl olan «İslam mədəni cəmiyyətinin» əsası gərək aşağıdakı əsas üzərində qurulusun:

1. Ümumbəşəriyyət nöqtəyi-nəzərindən nəşət edən və mütəmənnəyi-haliyə, əsri-mədəniyyəyə mühtəməl olan tərəqqiyə müvafiqət;
2. Bir idarə və ya bir kassa olduğu ilə bərabər cəmiyyətin müxtəlif şüubuatı olmalı və bu şüubatə gördükləri işlərinə imtiyaz verməkdə ədəmi-mərkəziyyəti əsas ittixaz etməli;
3. Ol karda «nəqdiyyə», «məkatib», «mətbuat», «sənəyi-nəfisə» (teatro, rəssamlıq və qeyrə) şüubuatının təşkili vüciəbatdan ədd edilməlidir» (49, 235).

Məhəmməd Əmin yaxşı anlayırdı ki, elm, bilik, maarif olmayan yerdə, cəhalət, avamlıq, xürafat olur. Bunun da nəticəsində xalq həmişə xarici işğalçılar, yerli zülmkarlar və riyakar ruhanilənr tərəfindən əzilir və təhqir edilir.

Milli mətbuatımızın banisi, milli ideoloq və mütəfəkkir Həsənbəy Zərdəbinin dəfn mərasimində işirak edən Rəsulzadə, mərhumun qəbirüstü nitqində onun şəxsində böyük bir maarifçini, ustadı itirdiklərini deyir: «Cəməət özü öz azadlığına gərək çalışsın, rəislərə yalvarmaq, onlardan

mərhəmət istəməklə onun halına heç bir fayda olmaz... Cəməəti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? - maarif, maarif, maarif! Ancaq elm və bilik ilə cəməət özünün nə olduğunu və nə edə biləcəyini qana bilər. İştə bu qoca ədib də haman camaatın hər dərəcəsinə dərman olan irfan toxumlarını səpmişdir. Həmin bu maarif mücahidi olan piri-rövşənzəməzə xitabən cəməətin maarifmənd və mütərəqqi olduğunu özünə məslək tutan «Nicat» maarif cəmiyyəti tərəfindən deyirəm ki, yat, Allah sənə rəhmət eləsin!!!» (49, 151).

Elmin, maarifin xalq arasında yayılması üçün mücadilə verən Rəsulzadə çalışır ki, müsəlmanlar, o cümlədən müsəlman fəhlələri maariflənsin və təşkilatlı olsun: «Cəməətin ziyalı olması, yəni elm ilə, bilik nuru ilə ziyalanması, onun azad olması, hürriyyətdir. Cəhalət, نادانlık isə əbdlikdir. Bilik-bir qüvvəyi-fövqəladə olub, heç bir vaxt məğlub olamaz. Bu əsaslar cəməətin mərifətli və tərbiyəli olmasının qədr-qiymətinə, dərəcəyi-ələdə bəyan edib bildiriyor» (49, 41).

Məhəmməd Əmin millətin savadlanmasını, ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak etməsini, hürriyyət və azadlıqlara sahib olmasını istəyir, eyni zamanda bir sosial-demokrat kimi başa düşürdü ki, bu, başqa millətlərdən təcrid olunmuş şəkildə baş verə bilməz. Ona görə də bütün millətlərin birgə şəkildə bu cür haqlara sahib olacağına Rəsulzadə inanır və onun bu inancında, əvvəllər sinfi mübarizə ön planda dayanır. O qeyd edir ki, insanlar arasında zəhmət bölgüsü və birlikdə zəhmət çəkmək nə dərəcə vüsətli isə, o dərəcədə tərəqqi və mədəniyyətləri vüsətlidir: «Məntiq deyir ki, bir ölkənin, bir əyalətin tərəqqi və təməddünü bağlıdır o əyalətdə olan müxtəlifülcins millətlərin təvafüq qədəm ilə tərəqqi etmələrinə» (70).

1900-cü illərdə şagirdlərin az olmasından, məktəbə getməməsindən, valideynlərin bu məsələyə biganə yanaşmasından şikayətlənən Rəsulzadə, 1910-cu illərdə əksinə, şagirdlərin çoxluğundan fərhələ danışır, əvəzində isə müəllimlərin çatışmazlığından bəhs edir. Artıq bu dövrdə əsas problem müəllimlərin sayının azlığı və kifayət qədər pedaqoji təcrübəyə malik olmamaları idi: «Artıq əhalimizi məktəb düşmənliliyi ilə ittiham etmək və uşaqlarını məktəbə verməməkdən naşi məzəmmət etmək olmaz. Əlhəmd bu da keçdi və keçmək üzrədir. Demək ki, artıq məktəblərin mütərəqqi olması və əhaliyə faydabəxş ola bilməsi üçün lazım olan əsas şərtlərdən biri «rəğbəti-əhali» cəhətini düşünəcək bir halda deyiliz... Bir neçə il əvvəlinə qədər əhalini müxtəlif vasitələr ilə məktəbə dəvət etmək bir ehtiyaci-mübərəm idi. İndi buna lüzum yoxdur. Çünki bir çox müraciət edənləri məktəblərdə yer olmadığından qaytarmaq lazım gəlir. Fəqət bu gün digər bir ehtiyac müqabilindəyiz. Bu da müəllimsizlik ehtiyacıdır» (50, 252).

Şübhəsiz ki, şagirdlərin məktəblərə axınında Rəsulzadənin özü çox böyük rol oynamışdı. M.Əmin uşaqların məktəblərə getməsi, təhsil alması, savad, bilik əldə etməsi üçün yüzlərlə məqalə yazmış, təmsil olunduğu xeyriyyə cəmiyyətlərində müvafiq işlər görmüşdü. İndi isə onu müəllimsizlik problemi düşündürür. Daim xalq üçün işləyən, bir an olsun belə vaxtını boşa verməyən M.Əmin millətinin ən kiçik problemindən tutmuş, ən böyük probleminə qədər hər bir məsələ də can-başla iş görür. **Bir çoxlarından fərqli olaraq Rəsulzadə heç vaxt düşünməmişdir ki, hansısa bir məsələnin həllinə kimsə başlasın və o, həmin insanın arxasınca getsin.**

Əksinə, həmişə, bir qayda olaraq Rəsulzadəni ilk təşəbbüskar Vətən xadimi, böyük bir ziyalı kimi görürük.

Müəllimsizlik probleminin aradan qaldırılması və pedaqoji təcrübəyə malik müəllimlərin yetişməsində də Rəsulzadənin əməyi misilsizdir. O, hansı yolla olursa-olsun buna, çarə tapmağa çalışırdı. M.Əmin təkcə mətbuatda bu məsələni qaldırmaqla kifayətlənmir, mütərəqqi pedaqoji kadrların hazırlanması üçün təkliflər verir, bir sıra xeyriyyə təşkilatlarında işlər aparırdı. Məqsədi şəhər və kəndlərdə çoxalan məktəbləri müəllimlərlə, özü də milli məfkurəli, pedaqoji təcrübəyə malik müəllimlərlə təmin etmək idi. Belə ki, məktəblərdə mütərəqqi, təcrübəli müəllimlər dərs keçməli və onlar şagirdlərə rus dili ilə yanaşı, ana dili olan türk dilini də öyrətməlidirlər. Bunun üçün isə həmin müəllimlərin özü türk dilini mükkəməl bilməlidir. M.Əmin yazır: «Rus-müsəlman məktəbləri tipindəki məktəblərə təyin olunan müəllimlərin rusca ilə bərabər türkcə də bilmələri vacibdir. Böylələri də əl-əl-məlum Qori darülmüəllimin yetişdirdiyi müəllimlərdən alıyordılar. Fəqət təcrübə ilə görülmüşdür ki, xaricdə öz dilini öyrənməyib də Qori darülmüəlliminə girmiş olan tələbə türkcəni öyrənməyərək çıxıyordılar. Və ibtidai məktəblərdə ana dili öyrətmək iqtidarına haiz olmuyordular. Ona görə də bu nöqtəyi-nəzərdən rus-müsəlman məktəbi-idarəsi böyük bir böhran keçirir» (50, 252).

Rəsulzadə uzaqgörənliklə yazır ki, əgər şagird vaxtında öz ana dili - türk dilində tədris almasa, sonra onun üçün problemlər yarancaq: «Rus-müsəlman məktəbində yaxşı və əsaslı bir surətdə türkcə öyrənilməyəcək olursa, artıq heç bir tərəfdə öyrənmək imkanı qalmıyordur kimidir. Ana dilini öyrənməyib də təhsili-ali görən cavanlarımızın sonradan nə kimi bir xiffət və

məhrumiyyət içində qaldıqları və nə kimi bir həsrət və məyusiyət mənəviyyə ilə sıxıldıqlarını təxmin etmək isə çox da müşkül deyildir» (50, 253).

Türk dilini öyrənməyin vacibliyini qeyd edən mütəfəkkir yazır ki, Bakıda bununla bağlı bir müəllimlər məktəbi açılmalıdır. Artıq Azərbaycan türkləri Qoridə deyil Bakıda öz ana dillərini öyrənməli, ibtidai məktəblərdə dərs deməyə tamamilə hazır olmalıdırlar. M.Əmin yazır: «Nədən Bakıda bir darülmüəllimin olmasın, nə üçün müsəlman kəndlərində, müsəlman məktəblərində türk uşaqlarına türkcə dərs vermək üçün hazırlanan müəllimlər, hər bir cəhətlə bu xüsusata yaxın və müvafiq olan bir mərkəzdə hazırlaşmasınlar ki, öyrəndiklərinin məhəlli tətbiqindən uzaq bir nöqtədə olsunlar... Bakıda müsəlmanlara məxsus bir darülmüəllimin açılmasını vacib görüyürəm» (50, 322).

Onun fikrincə, Avropa bu gün göz qamaşdıracaq qədər tərəqqi etmiş, parlamışsa, ancaq müəllimləri, sənətkarları, mütəxəssisləri sayəsində parlamağa başlamışdır: «Avropada hər kəs edadi dərəcəsinə ümumi məlumatlara olduqdan sonra özünə müəyyən bir bilik xətti seçir və o yolda ixtisas peyda edir. Avropalı yalnız bir şey öyrənər. Fəqət öyrənmək kimi öyrənər. Onu tamamilə təkmil edir. Halbuki Şərqdə, ələlxüsus biz müsəlmanlarda bu böylə deyildir. Biz Kırılovun ördəyi kimi dənizdə üzmək, yerdə gəzmək və havada süzmək istəyirik. Çox peşə edirik. Fəqət bilgimiz pis olur. Halbuki avropalıların «çox peşə, pis bilik nə hacətdir, birini yaxşı bil kifayətdir» (50, 341).

Maarifçiliyi yaymaqdan qətiyyənlə usanmayan Rəsulzadə yalnız Azərbaycanda deyil, Qafqazda açılan hər bir ali, texniki-peşə məktəbini bayram kimi qəbul edirdi. Tiflisdə

açılan politexniki peşə məktəbinə də Rəsulzadə bu cür yanaşmış, bunun, Bakıda baş verməməsinə isə təəssüf etmişdi: «Qafqasiya politexnikumunun harada tikilməsi haqqında Tiflisin iki məhəlləsindən ziyadə Tiflislə Bakı bəhsə girişsə idi daha təbii ədd olunardı. «Kaspi» qəzetəsinin sərmühərriri yazdığı kimi Qafqasiya politexnikumunun ən təbii bir məhəlli sənaye və texnika mərkəzi olan Bakı idi» (50, 347). Bütövlükdə isə Qafqazda belə bir ali məktəbin açılmasını Rəsulzadə ciddi bir tərəqqi kimi dəyərləndirir: «Çoxdan gözlənilən arzu indi bir həqiqət şəklinə girməkdədir. Avropanın bir neçə dövlətlərindən daha böyük bir ölkə təşkil edən Qafqasiya artıq ali məktəb yoxluğunun xəcalətindən bir dərəcə olsun özünü qurtarmış saya bilər... Artıq Qafqasiyada təhsili-ali sərih addımlarla irəliləyəcəkdir. Ümid edək ki, bu yeni məbəd elm və fəndən, müsəlman tələbələr daha çox faydalanmış olacaqlar» (50, 347).

Rəsulzadə hər kəsi bu ali məktəbin varlığından faydalanmağa çağırır və dərhal iş başına keçməyi təvəqqə edir. Onun fikrinə görə, hər bir kəs politexnikumun millətə gətirəcək faydasını anlamalıdır: «Bunu hər kəs indidən anlamalıdır. Hər kəsdən ziyadə biz anlamalıyıq. Əlimizə fürsət keçmişkən evimizin içində böyük sənaye məktəbi vücuda gəlmişkən, ondan kafi dərəcədə istifadə etməzsək sabahımız o qədər parlaq ola bilməz. Əgər ondan lazımi qədər istifadə edəcək olursaq, inanmalıyıq ki, ondan gələcək fayda başqalarından bizim hissəmizə daha çox düşəcəkdir. Çünki fənni məxsusə ilə müsəlləh olduqdan sonra qafqasiyalı bir türk və bir müsəlman əlbəttə Azərbaycanda açılacaq saheyi-rəqabətdə başqalarına fəiq (üstün – F.Ə.) gələr» (50, 349).

M.Ə.Rəsulzadə Bakıda (1903-1909), Tehranda (1909-1911) və yenidən Bakıda (1914-1920) nəşr olunan mətbu orqanlarda dərc olunan məqalələrində mətbuatın yaranmasına (inqilabi, dini, milli və s.), mətbuat və söz azadlığına böyük önəm vermişdir. Xüsusilə, o, çar Rusiyasının qadağası ilə türk dilində nəşr olunan qəzetlərinin bağlanması ilə, uzun bir fasilədən sonra Tiflisdə türkcə nəşr olunmağa başlayan «Şərqi-Rus» qəzetinin yaranmasına çox sevinmişdi: «Şükr və min dəfə şükr ki, biz Qafqaz müsəlmanları da bir qəzet sahibi olduq. Allah millətimiz arasında himmətli şəxsləri çoxaltsın, tainki bu cürə nöqsanlarımız ki, həddən ziyadədir, yavaş-yavaş düzələ. Həmdən (şükrdən) sonra həmdən ki, çox gec də olsa, amma yenə müsəlmanların da asarı-tərəqqiləri görünür. Bu şərif qəzetinin səbəbilə Allah bilir ki, gələcəkdə biz Qafqaz müsəlman əhalisinin nə qədər nöqsanları aradan qalxacaqdır» (49, 14).

Məhəmməd Əmin mətbuatın xalqın taleyində oynadığı rolu görür və özü bu prosesdə çox aktiv şəkildə iştirak edirdi. İlk məqaləsini «Şərqi-Rus» qəzetinə verən Rəsulzadəni sonralar «İrşad», «Təkamül», «Yoldaş», «Hümmət», «Həyat», «Tərəqqi», «İrani-nov», «Açıq söz», «Odlu yurd», «Azəri-Türk», «Qurtuluş» və başqa mətbu orqanlarda müxbir, redaktor vəzifəsində görürük.

M.Ə.Rəsulzadə sosial-demokrat prinsiplərinə, inqilab ideyalarına xidmət edən mətbu orqanların yaranmasına da xüsusi diqqət yetirir. «Yeni qəzet» məqaləsində Kırmda nəşrə başlayan «Vətən xadimi» qəzetinin məsləkinin azadlıq olmasını sevinclə ifadə edən Rəsulzadə yazır: «İstibdadın üfuku əhatə edən dağları arxasından hürriyyət şəfəqi görükdükə qəzetlər, jurnallar da çoxalmağa başlayır. İnqilab bulud-

larından səpilən hüriyyət yağmurları göbələk yağışına misal olaraq, bir çox qəzetlərin birdən-birə meydana gəlməsinə səbəb oldu... İştə göbələklər cümləsində olub da, bu gün idarəmizə «Vətən xadimi»nin əvvəlinci nömrəsi gəldi... Qəzetin məsləki-hüriyyətpərvərlikdir» (49, 43).

«Vətən xadimi» ilə yanaşı, Kazanda nəşr olunmağa başlayan «Tan yuldızı» - «Dan ulduzu» qəzetinin də sol yönlü olmasını Rəsulzadə xüsusilə vurğulayır: ""Tan yuldızı" ən sol tərəfdə durub, fəhlə (işçi) və kəndistan füqərasının tərəfdarıdır... Qoy "Tan yuldızı" işıqlanıb, cümlə türk qardaşlarımızın qəlbinə sinfini, özünü tanımaq nuru salsın... Yaşasın "Tan yuldızı"nın öhdəsinə götürdüğü ictimaiyyət!" (49, 46). O, "Priziv" (Dəvət) qəzetinin nəşri ilə bağlı "Yeni inqilab xadimi" məqaləsində isə yazır: "Bu gün bir qəzet nəşr olunur, inqilab tərəfdən isə, həqiqətsevər, ədalət tələb edər isə sabah bağlanar... İştə bizim Bakı mətbuatı da yenidən böylə bir mücahid orqanı (vasiteyi-nəşriyyə) ilə sərvətləndi, əksinqilab ilə boğuşanların qüvvəsi artdı. Yeni hüriyyət tərəfdarı, füqarayı-kasibə hüriyyəti tərəfdarı, inqilabın pişrovu, ictimaiyyun-amiyyun məsləkli bir qəzetə nəşrə başladı" (49, s.47).

Rəsulzadə daima öz üzərində işləyən, hər bir məqaləsində inkişafı hiss edilən mütəfəkkir kimi, mətbu orqanlarının yaranmasına sevincini gizlətmirdi. Hər bir qəzetin yaranmasını Rəsulzadə millətin bayramı, xoşbəxtliyi, sədəti hesab edir və qətiyyənlə yanılırdı.

Rəsulzadə sosial-demokratiyanın əsas prinsiplərindən olan mətbuat, söz azadlığına Təbriz və Tehranda yazdığı məqalələrində də xüsusi diqqət yetirir: «Qəzet millətin danışan dilidir. Bir millətin ki, qəzeti yoxdur, elə bil ki, o millətin dili yoxdur. Dili olmayan (millət) isə dilənçi və

möhtacdır» (50, s.7). "İran-no" qəzetində nəşr olunan "Mətbuat azadlığı" məqaləsində mətbuat və söz azadlığını geniş şəkildə şərh edən Rəsulzadə yazır: "Hər ölkənin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, hər millətin siyasi vəziyyəti də onun mətbuat azadlığı ilə bağlıdır. O millət, o məmləkət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı xoşbəxt və azad olsun. Bu məsələləri lazımcına dərk edib anlamaq istəyiriksə, onda gərək mətbuat tarixini oxuyub araşdıraq, onun vəzifələrini və müxtəlif vəziyyətlərini təhlil edək... İnsanın zəkası və fəaliyyəti həmişə irəliyə və yüksəyə can atır. Yaşayan hər şəxs düşünür, daim irəliləyir, dəyişir, onu əhatə edən mühitlə təmasda olur. İctimai həyat- xarici hadisələr və insanlar arasındakı əlaqədən başqa bir şey deyil. Biz bir-birimizlə bağlıyıq, bir-birimizi duyur, bir-birimizlə fikir mübadiləsi edirik. Beləliklə, ictimai əlaqə saxlayıb ehtiyaclarımızı ödəyirik... Mətbuat ümumi məsələlərin yazılı şərhidir, ümumi mənafeyə xidmət edir, onu bütün xalqın nəzərinə çatdırır. Mətbuat üçün üç şərt lazımdır: birinci - yazmaq, ikinci - ümumi mənafə, üçüncü - yaymaq. Əgər bunlardan biri yoxdursa, mətbuat da yoxdur» (50, 69-70).

M.Ə.Rəsulzadə milli-demokratik bir hökumətdə mətbuatın cəmiyyətdə yerinə çox yüksək dəyər verir: «Mətbuat mühüm milli qüvvələrdən biridir. O, milli iqtidarda dördüncü yerdə durur. Yəni iqtidarın üç qüvvəsi, birinci -qanunvericilik, ikinci - idarəedicisi, üçüncü - hüquq orqanları. Bundan sonra mətbuat gəlir» (50, s.70). Azad və ədalətli mətbuatın önəmliliyini yaxşı anlayan Rəsulzadə yazır ki, mətbuatı hava kimi fərz etmək olar: «O, hər gün insan zəkasının məhsulunu öz səhifələrində dərc edir. Bir millət ki, müxtəlif ümumi

məsələlərdən bəhrələnmə bilmir, o, öz təcrübəsi vasitəsi ilə də faydalı məlumat əldə edə bilməz... Mətbuat millət fərdlərinin, jurnalistlərin şəxsi fikirlərini cəmiyyətə çatdırandır. O, dövrünün mədəniyyət qarçısıdır, öz dövrü, başqa dövrlər barədə lazımi məlumatı caamata çatdırı bilər. Bir və ya bir neçə nəfərin yeni fikirləri min nüsxələrlə çap olunan mətbuat vasitəsilə ictimaiyyətin malı edilir, yayılır. Əlbəttə, yeni fikirlər, səadət və həqiqətin yolunu kəsən köhnə fikirlərlə toqquşur.

İnsanların ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti yüksək səviyyəyə çatdıqda mətbuat daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, müxtəlif fikirləri yaymaqla milləti bütün siyasi və iqtisadi sahələrdə məlumatlandırmalı, məşrutə dövründə həmin sahələrdəki bütün məsələləri mütləq millətə çatdırılmalıdır. Belələklə, mətbuatın özü də siyasi və iqtisadi obyektidir. O, ümumi siyasi təşkilatları təbliğata dəvət edən, ümumiyyə icarat verən, siyasət üzərində nəzarətçi kütləvi təbliğat vasitəsidir, ictimai fikri həyacana gətirib formalaşdırandır...

Mətbuat xalqın milli nümayəndəliyini öhdəsinə götürən, onun görüşlərini ifadə edib yayan ictimai nəzarətçidir. Hökuməti nalayiq işlərdən çəkəndirən, onun fəaliyyətini bir an belə gözdən qoymayan, ciddi əsaslı tənqiddə rəvac verən, nöqsanları açıb göstərən, hakim dairələrin yaramaz hərəkətlərinin qarşısına dəmir çəkən də mətbuatdır. Mətbuatın qayəsi məşrutə hökumətidir... Bu mənada mətbuat mütləq və müstəqil iqtidarlardan üstündür. O, görür, yazır, göstərir, gələcəyə baxır. Öz tənqidi çıxışları, mübahisələri vasitəsilə ictimaiyyəti həyacana gətirir, camaatın təlimini və zəkasını zənginləşdirir, eybləri açır, xəstəlik və yaraları sağaldıb aradan qaldırır" (50, 71-72).

Hər bir millətin taleyində və inkişafında mətbuatın yerini xüsusilə önə çəkən mütəfəkkir yazır ki, mətbu sistemi geniş olan millətin zehni, fikri də işıqlı olur: «İnkişaf etmiş millət o millətdir ki, onun mətbuatı azaddır, ciddidir, başqalarına nisbətən çoxuna müyəssər olandır. Bilik və informasiyanın əsas qaynağı həyatdır. Bilik və məlumatsız həyat əsl həyat deyil, cansızdır, ölüdür. Mətbuat bir müəllim vəzifəsini yerinə yetirir. O, xalqın tərbiyəçisidir. O, mənəviyyatdan uzaq ola bilməz. O, təmiz saf olmalı əxlaqdan kənara çıxmamalıdır, kənara çıxsa, öz mənafə və məqsədinə xidmət edə bilməz. Aşağı səviyyəli yazı, abırı aparıcı yazı, fitnə-fəsadlar törədən yazılar - bax bu cür əxlaqdan kənara çıxışlar mətbuatı hörmətdən salar, əxlaqdan məhrum edər» (50, 72).

Onun fikrincə, mətbuatın azadlığı hər şeydən önəmlidir: «Mətbuat o zaman öz vəzifəsini lazımcıca yerinə yetirə bilər ki, öz işində tam azad olsun. Öz məqsədinə çatmaq üçün mətbuat azad olmalıdır. Mətbuat azadlığı onun öz işində - yazmaqda, nəşrdə, yaymaqda, insani fikirləri çatdırmaqda tam azad olmasından ibarətdir. Mətbuatın işi insani fikirləri yaymaq, insanların fikirlərinin inkişafını təkmilləşdirmək, mütləqiyyətin özbaşnalığının qabağını almaqdır. Demək olar ki, ümumi inkişaf və yüksəlişin qarşısını almaqda mətbuat azadlığının qarşısını almaqdan zərərli heç nə yoxdur. Bu da təbiidir. Belə olduqda mətbuat öz təlim-tərbiyə vəzifəsini yerinə yetirə bilməz. Çünki deməli olduqlarını deyə bilməz, yazmalı olduqlarını yaza bilməz və öz məsuliyyətinin öhdəsindən gələ bilməz» (50, 75-76).

O yazır ki, mətbuat azadlığı insan azadlığının əsas sütunudur, çünki o, əqlin, təfəkkürün əsas qüvvəsidir: «Onun varlığı ağla və səbrə əsaslanan qüvvədir. Mətbuata təzyiq göstərmək və ya

onu aradan çıxarmaqla ağılın qüvvəsini aradan çıxarmağın fərqi yoxdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, mətbuatın azadlığına əl qaldırmaq insan azadlığına təcavüz etməkdir. Adamların ağılı və fikri azad olsa onların fərdi inkişafı da sürətlənər. Azadlığın qarşısını almaq insanın ağılı və təfəkkürünü əlindən alıb onu bir maşına, ya cansız alətə çevirmək deməkdir» (50, 79).

Mütəfəkkir mətbuatın senzura halında inkişafını qeyri-mümkün sayır: «Senzura şübhələr yaranmasının, mühüm məsələlərin gizlədilməsinin, siyasi zülmün icra olunmasının əsas amilidir. Mümkün olan bütün əyriliklər, oğruluqlar, fırıldaqclar, zümlər həmin pərdənin arxasında öz işini görür. Mətbuatın əsarəti zəhmətkeşlərin və zülm altında əzilənlərin səslərinin boğulması, onların dərdlərinin xalqa çatmasına mane olmaqdır, bu da əksəriyyətin istədiklərinin qarşısını almaqdır. Siyasi baxışdan əlavə, bir əxlaqi heysiyyət də vardır. Mətbuatın əsarəti əxlaq pozğunluğu törədir, əxlaq gözəlliyi və yaxşı xüsusiyyətləri aradan çıxarır, yalan danışmağı, oğruluğu, əyrilik və casusluğu yayır, ədəbi və qələm pozğunluğu meydana çıxarır» (50, 80).

Maarif, elm, mədəniyyət, mətbuat və s. Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşlərində həmişə əsas prinsiplərdən olmuşdu. Mütəfəkkir bir qayda olaraq maariflənməyi, savadlanmağı, məktəblərdə elm və təhsil öyrənməyi, azad mətbuatın olmasını və s. xalqın ən başlıca məsələlərindən hesab etmişdir. Özü şəxsən bu proseslərdə publisist, maarifçi, ziyalı, jurnalist, pedaqoq kimi birbaşa iştirak etmiş, biliyini, savadını millətdən, xalqından əsirgəməmişdir.

Qeyd edək ki, Rəsulzadənin maarif, elm, mədəniyyət, mətbuat və s. məsələlərə baxışı sosial-demokrat, islamçılıq əqidəsindən türkcülük, müasirlik və dünyəvilik səviyyələrinə qədər

yüksəlmişdir. 1900-ci illərdə maariflənməyə, elm və mədəniyyətə, mətbuatın yaranmasına, məktəblərin açılmasına və s. sosial-demokrat və islam dini nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışdısa da, 1910-cu illərin ortalarından başlayaraq onu, daha çox milli məfkurəli maarifçi-demokrat kimi görürük. Əlbəttə, bu, onun öz görüşlərində, baxışlarında ardıcıl pedaqoq, maarifçi, ziyalı olmasına zərrə qədər də mane olmamış, əksinə, daha ardıcıl, mübariz və əzmkar etmişdir.

Rəsulzadə ictimai-siyasi görüşlərində 1905-1906-cı illərdə erməni daşnaklarının, çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri erməni-müsəlman münafişsinə də, geniş şəkildə toxunmuş və sosial-demokrat kimi şərtlər vermişdir. Maraqlıdır ki, Rəsulzadə də əvvəllər başqa mütəfəkkirlərimiz kimi, erməni-müsəlman münafişsinəni törədənləri bilə-bilə, nədənsə, həmişə kənar-xarici səbəblər, üçüncü qüvvəni axtarmağa çalışmışdır. "Amma qəribə bir fikir yaranır: XX əsrin istər əvvəlində, istərsə də ortalarında yaşayan sənətkarlar, siyasətçilər, filosoflar azərbaycanlılarla ermənilər arasında baş verən düşmənçiliyin, milli qırğınların səbəbini, onu törədənlərin kim olduğunu bilə-bilə, həmişə bu səbəbi kənarında axtarmışlar" (10, s.29).

Erməni adlı "şeytanı" tanıdığı halda, "şeytan"ın axtarışına çıxan Rəsulzadə sonda belə bir qənaətə gəlir ki, bu, çar Rusiyasıdır: "Bir ildən artıqdır ki, "şeytan"ın bəla aləti ilə ermənilərlə müsəlmanların arasına fitnə toxumu düşüb və özünə müsəid bir zaman tapdığı üçün göyərüb, inkişaf etməkdədir... Mən nə deyim ki, abad şəhərlərimiz xaraba qalmış, kəndlərimiz viran olmuş, gözəl Qafqaz iki düşmən ordusuna dönmüşdür... Bəsirət Sahibi özü görür. İndi olan olub, keçən də keçib, gələcəyə çarə axtarılmalıdır. Fikir

edilməkdir ki, nə etmək lazımdır ki, bir də vətənimiz qan ilə əlvan olmasın... Cənnətə misal Qafqazı böylə cəhənnəmə döndərən haman Rusiyanın qeyri-şəhərlərini məsələn, Oddesi, Kişinyovu, Ukraynanı qanlı edən Rusiya istibdadı-qəddaranəsini kim tanımıyor?" (49, s.20). Halbuki Rəsulzadənin çar Rusiyası ilə yanaşı, erməni-müsəlman münəqişəsinin baş verməsində ermənilərin özlərinin "şeytan" olduğunu bilməsi lazım idi.

Rəsulzadəyə görə inqilabdan qoruxan çar Rusiyası millətlər arasında nifaq toxumu səpməklə əsas məsələdən-kapitalizmə, çarizmə qarşı mübarizədən xalqları yayındırmaq məqsədi güdmüşdü. Ona görə də Rəsulzadə Qafqazın sülhsevərlərini birləşməyə çağırır: "Ey vətəni istəyən qafqazlı sülhsevən ünsürlər! Əgər sülh istəyirsiniz, yəni düçar olduğumuz mərəzdən səhhət tapmağımızı arzu edirsiniz, müttəhid olun, birləşin taki zikr olunan illətlər aradan götürülsün. Nə qədər ki, bu illətlər duruyor, bu mərəz, bu xəstəlik də olacaqdır" (49, s.21)

Erməni-müsəlman münəqişəsinə çarizmin ucqarlara səpdiyi milli ədavət toxumu kimi hesab edən Rəsulzadə «Bəlayi əzim» məqaləsində rus və erməni millətçilərin müsəlmanların başına gətirdiyi oyunu belə qiymətləndirir: «Məlum olduğu üzrə Qoloşşapovu Şuşa uyezdinə «sülhçü» olaraq göndərmişlər. Qoloşşapov da «sülhçü»lüyünü bürüzə verib, toplar, tüfənglər atəşlər ilə sülh etməyə başlamışdır... Ey vicdansız Qoloşşapov! Bəsdir, bəsdir içdiyiniz insan qanları, bəsdir iki milləti bir-biri ilə çalışdırıb, sonra hər ikisini də bədi-fənayə verdiyiniz! Bu qədər insafsızlıq, vəhşilik olmaz ki, siz edirsiniz!! Turalım ki, əhali nadinc və sülhşikəstdirlər. Bəs məsum biçarə tifillər, heç bir cinayət göstərməyə qadir

olmayan zəif-zəiflər, əlsiz-ayaqsızlar, oğul-uşaqlar nə eləsin, onlar nə günahın ziyəsidirlər. Bu yazıq, sərnigün millətlərdən nə istiyorsunuz. Bunlara nə vermisiniz ki, ala bilmiyorsunuz? İnanın ki, bir vaxt millət mühakiməsinin qabağında durub, tutduğunuz işlərdən sual-cavab olunacaqsınız! Qorxun o gündən ey cəlladlar, ey insan qanına susamış olanlar!» (54). Rəsulzadə üzünü hər iki millətin nümayəndələrinə tutub, səslərini çıxarmalarını və «şeytan»a alət olmalarını tövsiyə edir: «Bəs biz nə vaxt əqillənib, «şeytan»a alət olmayacağız?!» (49, 22).

Rəsulzadə əvvəllər erməni-müsəlman münaqişəsinə sosial-demokrat prinsipləri əsasında yanaşır, ancaq çarizmi günahkar sayır. Sonralar erməni vəhşiliyini, düşmənçiliyini, riyakarlığını və s. görəndə Rəsulzadə başa düşür ki, çarizmlə yanaşı, erməni daşnakları da bu məsələdə mühüm rol oynamışlar.

M.Ə.Rəsulzadə «Kənddə müsibət», «Yenə də müsibətmi!?» və s. məqalələrində də erməni-müsəlman münaqişəsinə geniş şəkildə toxunmuşdu. O, erməni-müsəlman münaqişəsində erməni daşnaklarının çar Rusiyası ilə birgə hərəkət etdiyini açıq şəkildə yazsa da, inanır ki, bütövlükdə bu məsələdə erməni xalqının əli yoxdur. Rəsulzadə münaqişənin həlli yollarını da göstərir: «Rusiya hərəkəti-hürriyyətpərvəranəsi dövründə istibdad əleyhində dəliranə qital edənlərdən başqa müsibətamiz hürriyyətfərə vaqiələr cümləsindən bizim vətəni-əzizimiz olan Zaqafqaziya min illərə qonşuluq edən iki millətin qanları ilə əlvan oldu... Çoxları sülh və müsəlimətdən qəti-ümid edib, aləmi-ədavət və qisasda cövlan ediyorlar. Çarəmiz nədir? Müsəliməti haradan taparız? İlxtila və nifaqi rədd edib anlaşmaya nə vəsil ilə müvəffəq olarız? Bu suallara

hər kəs öz fəhm, fərasəti müvazinəsincə cavab verir. Bəndənizsə bu suallara bu tövr cavab verirəm:

Ən əvvəl bu vəqieyi-müəssəflərin nətəyici iqtisadiyyə və siyasiyyələrin nəzərə alıb hər iki tərəfin qara cəmaəti arasında sülh və müsəlimət mənəfətinə mitinqlər, ictimalar tərtib verməklə bərabər müşəviviqlər (təşviq edənlər) hazırlamaldır ki, cəmaət arasına girib gidal və qitalın müzür olduğunu məxluqə bildirsinlər. İkinci əlac isə bilafərq məzhəb və din iaənə dəftərləri açıb hərəkəti-vəhşianədən mütəzərrər olanlara maddən kömək etməkdir. Üçüncü əlac yazıçılar əlindədir. Yazıçılar lazımdır ki, nifaqa bir cüzi dəxi olsa xidmət edən məqalələrdən ibrazi-nifrət və narazılıq etsinlər. Bunu bilməlidir ki, erməni-müsəlman əlaqəsinə zərb-hərəkət verən idareyi-müstəbiddeyi maziyyə oldusa da, amma bu qədər davam edib uzanmasına hamana nifaqpərəst yazıçıların təqirəti-şəriranələri səbəb oldu. Hərgah «Erməni məsələsi və panislamizm» kimi kitablar əvəzində, məhəbbət və qardaşlığa çağırən risalələr nəşr etsə idilər, bu qədər nahaqq qanlar tökülməyib, bu qədər evlər, xanimanlar bərbad olub viran qalmaz idi» (56).

""Şeytan" işinin nəticəsi" məqaləsində Rəsulzadə erməni-müsəlman münaqişəsinin türk və erməni millətində vurduğu zərər və ziyanlardan yazır. Rəsulzadə yazır ki, erməni-müsəlman münaqişəsi bitsə də onun nəticələri qalmaqdadır. Bu zaman da Rəsulzadə erməni və türklərin eyni dərəcədə zərərdə qaldığına inanır: "İndi hər bir türk və erməni keçmiş qara günləri yadına salıb, o əqlsizlik , o vəhşaniyyət, o düşmənin hiyləsinə inanıb, öz əli ilə özünə quyu qazdığı mələnətli, nifrətli dövrü ürək yangısı, cigər suzişi ilə yad etməkdədir... İştə "şeytan" əlilə yapılan erməni-müsəlman

müqatiləsi, necə ki, gözləmək olardı, bizə bir böyük səfalət, tükənməz fəlakət, yaddan çıxarılmayan rəzalət və həlakət qiismət oldu" (49, s.71-72).

Məhəmməd Əmin erməni və müsəlmanları heç olmasa, insaniyyət naminə qırğına son qoymağa çağırır: «İndi hər iki millətin mücahidlərinə lazım gələn odur ki, cəngiku olan millətçiliyi bacardıqca məğlub edib ümuminsaniyyət və bəşəriyyət amalı və əfkarını cəmət arasında ovsaf və sadə, zər bir hiylə və fitnədən mübərta olan cəmət arasında möhkəmləşdirsinlər. Böylə bir mədəni zəhmət müsəlman və erməni cəmətinin cümlə yaxşı hissəsinin, ümumən ictimaiyyun-ammiyyunlarının isə xüsusən öhdələrinə vabəstdir» (76).

Rəsulzadə zaman keçdikcə erməni-müsəlman münəqişəsinin səbəbkarının yalnız çar Rusiyası deyil, ermənilərin yaratdığı terrorçu "Daşnaksutyun" fırqəsinin də olduğunu anlamağa başlayır. Bununla da Rəsulzadə erməni milliyyətçilərinin bir qayda olaraq müsəlmanlara (türklərə) qarşı riyakar, iküzlü, terrorçu mövqe tutduqlarını qeyd edir. Erməni milliyyətçilərinin fəaliyyəti, işbirliyi ilə müqayisədə müsəlmanların halına acıyan Rəsulzadə, üstəlik, onların sadələvhlüklərindən, savadsızlıqlarından, təşkilatlana bilməməsindən, ermənilər və başqa millətlər tərəfindən aldadılmasından şikayətlənir.

"İki nüktə" (İki incə mənə) məqaləsində erməni fəhlələrinin riyakarlığını ifşa edən Rəsulzadə yazır ki, Tağıyevin fəhlələri tətıl edib erməni fəhlələrini işə qəbul edilməsini tələb etdiyi halda, erməni fəhlələri sahibkarlarına müsəlmanları fabrikdən çıxartmağı təklif edirlər: «Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənablarının fəhlələri öz əhvali-iqtisadiyyələrini

yaxşılaşdırmaq üçün tətıl edib, sair tələbləri ilə bərabər bunu da tələb etdilər ki, fabrikeya hər bir millətdən, xüsusən erməni millətindən də fəhlələr qəbul olunsun. Həmin bu tələb bir böyük mətləbə sərçəsmə olub, həqiqətgüstər bir vaqia oldu. Həmin bu tələb fəhlə sinfi üçün milliyət, qövmiyyət mövcud olmadığını açıqca bildirib, fəhlə sinfinin sülhpərvər olduğunu faş etdi. Həmin bu tələb bildirdi ki, gələcək sülh və səlahın rəhni, girovu həmana fəhlə sinfinin üzviyyəti-orqanizasiyasıdır. Həmin bu tələb göstərdi ki, sülhün qərarını verən, onu payəndə edən bir qüvvə varsa, o da fəhlə ictimaiyyun dəstəsidir.

Həmin bu tələb hər bir cəhətə geriyə qalmış bir millət fəhlələrinin ki, adları bu vaxtadək "tətılçilər ziddi", "qara qüvvə" ilə yad edilirdi. İbraz etdikləri bu ali fikir, bu müqəddəs tələb mədəni insaniyyətli adlanan bir millətin fəhlələrini və ya doğrusu bir üzviyyətini yada saldı. Əcaba bu fəhlələr hansıdır? Bu üzviyyət nərədədir? Bu fəhlələr qonşumuz erməni millətinin bir qism fəhlələridir ki, tətıl edib öz sahibkarlarına təklif etdilər ki, müsəlman fəhlələri fabrikadan çıxsınlar" (49, s.50).

Rəsulzadə ermənilərin bu hərəkətindən dəhşətə gəlir və yazır ki, bu cür milliyətçilik heç bir əqidəyə sığışmır. Müsəlmanların erməni fəhlələrini işə düzəltmək üçün çalışdığı bir zaman, erməni fəhlələrinin açıq-aşkar vəhşilik nümayiş etdirməsinə dözə bilməyən Rəsulzadə yazır: "Öz mənafeyini layiqincə fəhm edən, marksizm fikrilə tərbiyələnməmiş bir fəhlədən böylə bir hərəkət hərgiz görükməz. Erməni fəhlələrini bu işə vadar edən haman erməni ictimaiyyun-ammiyyun qəzetəsi «Kayts»ın yazdığı «Sosialist-Daşnaksutyun firqəsidir». Haman Daşnaksutyun firqəsidir ki,

«sağ olsun sosializm, yaşasın fəhlə sinfinin mühafizi Daşnaksutyun!» qışqırdığı bir halda erməni firmalarından müsəlman fəhlələrinin qovulmasına fərman veriyor!!» (57).

M.Ə.Rəsulzadə bu çıxışı ilə marksizm adı altında pərdələnmiş sosial-demokrat daşnakçılıarı tənqid edirdi ki, bu da onu panislamist kimi tanıtdırırdı. Halbuki Rəsulzadə həmin məqaləsində müsəlmanları müdafiə etməkdən daha çox, onların sadəliyi, dünyagörüşünün az olması səbəbindən ermənilər tərəfindən aldadıldığını göstərmək istəyirdi. Eyni zamanda o, bu məqaləsində ermənilərin fitnəkarlığını, onların yalançı sosial-demokrat olmalarını qeyd edir: «Müsəlman və erməni fəhlələrinin iki müxalif olan ibrətnüma əsərləri həmana iki fikrin, iki üzviyyətin nəşəsidir. Yəni erməni fəhlələrinin etdikləri bu dəni iqdəm, sosializm maskası ilə üzünü örtmüş, millətçi bir ədna fırqənin təbliğati-şeytaniyyəsinin meyvəsidir. Amma müsəlman fəhlələrinin hərəkətləri pak, müqəddəs, dövrüyyəlik və vəvasdan bəri olan (azad olmaq) fəhlə sinfinin müvizi (kasıb)-mütəəssiranəsindən nəşət edən insaniyyətgəranə bir təşəbbüsüdür» (49, s.51).

Rəsulzadə açıq şəkildə yazır ki, müsəlman fəhlələri sosializm, sinfi mübarizə uğrunda çalışdığı halda, erməni daşnakları fəhlə hərəkətinə zərbə vururlar. Buna dözməyən erməni daşnakları da öz qəzetlərində ("Kayts", "Hnçak" və s.) Rəsulzadəni panislamist kimi qələmə verir və onu sosial-demokrat əqidəsinə xəyanətdə ittiham edirdilər. Yəni də erməni məkrliyi özünü büruzə verirdi. Onu panislamist hesab edən erməni daşnakları M.Ə.Rəsulzadənin azadfikirli məqalələrinə cavab olaraq yazırdılar ki, müsəlman «intelligentlər»in məqsədi bütün erməniləri qırmaq,

"Daşnaksutyunu" məhv etməkdir. Guya, Rəsulzadə yazdığı məqalələrində panislamist kimi çıxış edib.

Rəsulzadə isə «Daşnaksutyunçuya rəddiyyə» məqaləsində, onu tənqid edən erməni «Alik»ə belə cavab yazır: «Əcəba, «Alik»in utanmazlığı gör nə yerə çatıbdır ki, erməni milləti ilə Daşnaksutyun fırqəsini bir hesab ediyor. Bu fırqəni də puç etmək fikrinə düşüb onun əleyhinə fikir sürənlər yalnız «irşad»çılardır demək istiyor. Nə qədər cəsarət, nə əndazədə həyasızlıq! Cənab daşnaksutyunçu, rus hökuməti ilə rus millətini bir hesab etmək olursa, Daşnaksutyun ilə də erməniləri bir hesab etmək olur...

Qəddar daşnaksutyunçu öz cahil mütərciminin səhvinə düçar olub, müqəddəs ləfzini ki, ictimaiyyun-ammiyyun əqidəsinə təbir edilmişdir ki, müsəlman fəhlələrinə məxsus edib, həyasızlığından, cəmi ictimaiyyun-ammiyyunları gop vurmaqda müttəhim ediyor. Müttəhim etmək istədiyi yerdə biçarə hiyləgərin hiyləsi öz ayağına düçar olub, köhnə böhtançılıq və iftiraguluğunu indi də bürüzə verir. Ey həqiqəti görmək istəməyən qəddar! Biz adını və müqəddəs ibarələri eşitmişiz, fəqət fəhlələrə deyil, əqidələrə təbir etmişiz, biz Daşnaksutyun millətçiliyinin adını deyib, ictimaiyyun-ammiyyun insaniyyətpərvərliyini müqəddəs bəyan etmişiz. Sözün məzmununu dəyişib, sonra məzəmmət etməyi ancaq daşnaksutyunçu "Alik" kimi həyasızlar bacararlar. Lap axırda «Alik» bizim cümlə fəhlə sinfi tərəfdaranasına olan müraciətimizi dərc edib, Daşnaksutyunun maskası götürülmək təklifinə xeyli acığı tutub diyor ki:

«...Hərgah məqalə yazan sosial-demokrat cənabın maskasını götürsək, görərsən atlından nə çıxar?! Kramolni (hökumət əleyhdarı) panislamisti, yainki, müsəlman feodalizminin bir

layiqli nümayəndəsi? Bəlkə bunların xahişi budur ki, Daşnaksutyunu puç etsinlər...»

Yenə köhnə zurna! Hər vaxt bir kəs daşnaksutyunçulara müqabil durar isə, o saət daşnaksutyunçuların nəzərində Sultan Həmid, panislamizm və müsəlman feodalizmi mücəssəm oluyor. Əcəba, «Alik» haradan duydu ki, biz panislamistik, yainki feodalist. Məhz ondan ötrümü ki, daşnaksutyunun əleyhinə qələm sürmüşük?! Böylə isə «Alik»in məntiqinə görə «Kayts», «Mışak», «Turudovaya jizn» panislamizmin orqanları olub, «Hnçakstlər» Sultan Həmidin agentləridir. Bu beləmi? Əzizim qare (oxucu), niyə gülürsünüz? "Alik" in məntiqinəmi? - Xeyr əfəndim, burada bir təəccüb yeri yoxdur, türkdə məsəldir: "Aşığın sözü qurtaranda yarım, yarım çağırar" (58).

Rəsulzadə erməni milləti ilə «Daşnaksutyun»u bir-birindən fərqləndirən zaman, həm dövrün reallıqlarından, həm də bəşəri prinsiplərdən çıxış etmişdir. Eyni zamanda Rəsulzadə erməni vəhşiliyini daha dərinə dərk etmədiyi üçün, əvvəllər erməni xalqı ilə, erməni daşnaklarını bir-birindən fərqləndirirdi. Əslində isə erməni daşnakları ilə erməni millətinin heç bir fərqi yoxdur. Bu mənada "Alik" haqlı saymaq olar. Ermənilərin bir millət kimi vəhşiliyi, nadanlılığı, riyakarlığı ötən əsrdə dəfələrlə sübut olunmuş və türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri bunun, dəfələrlə şahidi olublar. Rəsulzadə isə bu dövrdə erməni millətindən daha çox, daşnakların, onların təmsil olunduğu Daşnaksutyunun iç üzünü açıb ortaya qoyur. «Rus mətbuatı» məqaləsində daşnaksutyunçuların sosial-demokrat pərdəsi altında riyakar əməllərinə toxunan və bu zaman ədalətsizliyə yol verməmək niyyəti ilə Rəsulzadə yazır ki, erməni daşnakları ilə,

müsəlman "daşnaklar"ı arasında heç bir fərq yoxdur: "Daşnaksutyun" sözü müsəlman külliyyəti üçün dava rəmzi olmuşdur və onlar da öz məişətlərinə bir müsəlman "daşnaksutyunu" çağırmışlar. Bizlərə bu, yainki o biri Daşnaksutyun ilə, daha artıq birinə qoşulub o birinin əksinə getmək yaramaz. Biz gərək onlar ilə kəməli-ciddiyyət ilə müqabilə edək. Hər iki millətin aqılanə təsəvvür ilə gözlənən mənafeyi bunu təqdir ediyor ki, cümlə cəməətdə biz ilə bərabər bu və ya o biri "Daşnaksutyun" rəfinə çalışmasın. İstər erməni daşnaksutyunu ola, istərsə də müsəlman" (49, s.110).

Rəsulzadə erməni vəhşiliyinə, onların yalançı sosial-demokrat olmalarına Təbrizdə və Tehrandə yazdığı məqalələrində də toxunur. Ancaq bu zaman Rəsulzadə yalnız erməni daşnaklarının deyil, bütün erməni millətinin riyakarlığından yazır: "Siz elə bilirsiniz bu hərzə ermənilər... bөрkləri yanıb bizdən ötrü İrana hürriyyət almağa gəlmişlər. Vallah İran milləti sonra biləcəkdir ki, kimdir onun dostu və kimdir onun düşməni... İran millətindən əmin bir millət yoxdur. Bu cür şeytanlar aralığı pozub, öz ciblərini doldurmaq üçün bunların məişətinə zəhər qatıyorlar" (29, 230).

Əvvəllər erməni-müsəlman münəqişəsində çarizmi günahkar hesab edən Rəsulzadə Təbrizdə ermənilərin gördüyü işlərdən daha çox heyrət edir və bunu, erməni millətçiliyi, vəhşiliyi kimi qəbul edir. Təbrizdə ermənilərə aid bir bağda müsəlmanlara olan münasibətdən təəccüblənən, yəni müsəlmanların bu bağda istirahət edə bilməsinin mümkünsüzlüyünü onların dilindən eşidəndə, bunu, vəhşilik kimi dəyərləndirən Rəsulzadə yazır: "Müsəlmanı bağdan çıxarmaq üçün həmin türkcə danışmaq bilən ermənilərin rusca danışmağı biləni axtarmağa nə ehtiyacı var idi, bilmirəm.

Bəlkə belə vaxtlarda rusca danışmaq dəxi vəhşiyənə məramnamələrin bir fəslə-mühümmüdür?

– Bu vəhşilik, bədəvilikdir, - deyə etiraz edib, belə bir cəmiyyətdə də, başa da tükürdüm....

Mən əhvalatı yoldaşlarıma hali edincə, onlar da tükürüb etirazkarcasına bir surətdə bağı tərək etdik. Və əslində erməni məktəbinin müəllimi olan yuxarıda deyilən məmur əfəndiyə dəxi bir neçə acı danlaqda bulunub bağdan çıxdıq. Amma insanların bu dərəcə vəhşi millətçiliyə, rəzil fanatizmə, əclaf köləliyə, duz-çörəyə alçaqcasına haram qatdıqlarına heyf etdik" (49, s.378).

Ermənilərin barbar, vəhşi hərəkətini Rəsulzadə belə dəyərləndirir: «Millətçilik! İnsan insanlar əvəzindən utanır, xəcalət çəkir! Belə bir qayda xüsusunda bundan artıq tənqid də bulub, belə bir rəftardan nə kimi şeylər törənə biləcəyini ədavət saxlayan mədəni oxucuların, ələlxüsus, internasyonal ermənilərin nəzər-diqqətlərinə həvalə edirəm. Özüm isə belə bir təəccüblü boykotçuluğu qərribə bir vəhşilik hesab etməkdən başqa bir şey bilmirəm!!! Millətçiliyin bu dərəcəsinə çıxmaq, haman o milləti bərbad etməkdir!» (73).

İranda qanunsuzluq hökm sürdüüyü bir zamanda ermənilərin özü üçün, belə bir şərait yaratması, üstəlik müsəlmanlara onlara aid bağlara daxil olmağa, istirahət etməyə qadağa qoyması həm ermənilərin vəhşiliyindən, həm də müsəlmanların cəhalətindən, İranın biçarəliyindən xəbər verir. Rəsulzadə erməni məkrliyinə sonralar da toxunur. 1913-cü ildə "İqbal" qəzetində yazdığı məqalələrinin birində Rəsulzadə yazır ki, indi də ermənilər Türkiyə üçün bəlaya çevrilib: "Nədir bu erməni məsələsi? Bu hər şeydən əvvəl bir ərazi məsələsidir... Heç bir vilayətdə orasına Ermənistan

dedirdəcəkdir qədər əhalinin əksəriyyətini təşkil edən bir vilayət yoxdur. Bu, Türkiyə haqqında tədqiqatlar ilə məşhur olan Avropa müəllifləri tərəfindən də qəbul edilmiş bir həqiqətdir" (50, s.193).

Rəsulzadə yazır ki, ermənilərin iddia etdikləri kimi, Türkiyə Ermənistanı adlı bir anlayış yoxdur. Onun fikrincə nə məntiqən, nə də siyasətçən belə bir anlayış haqqında danışmaq mənasızdır. Sadəcə ermənilərin və başqa millətlərin də sakin olduğu bir neçə vilayət var. Rəsulzadə erməni məkrliyini əvvəlcədən görür və bunu, lazımınca dəyərləndirir.

Ermənilərin türklərə qarşı bəslədikləri nifrətin bir nümunəsini də, 1918-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan türklərinə qarşı törədilmiş mart qırğınlarında bir daha şahid olan Rəsulzadə, artıq erməni millətçiliyinin iç üzünü görə bilmişdi. Erməni daşnaklarının liderlərindən biri olan Şaumyanın təhriki ilə başlanan mart qırğınlarında rus bolşeviklərinin yaratdığı "Bakı Soveti" və "Daşnaksutyun" Partiyasının fəalları birgə hərəkət etmişlər. Leninin imzasıyla göndərilmiş dekreti əldə etdikdən sonra, Türkiyə ərazisində muxtariyyət alacağı iştahasına düşən Şaumyan və onun daşnakçı silahdaşları açıq-aşkar şəkildə rus bolşevikləri ilə birgə hərəkət etməyə başlamışdı. Bununla bağlı Rəsulzadə yazır: "Şaumyandakı bu vəsiqənin təsiri elə olmalıdır ki, bir ay əvvəl Bakı bələdiyyəsində rus məclisi-müəssisənini dağıdan bolşeviklərə qarşı bombalar, metralyozlar saçan "Daşnaksutyun" fırqəsi "Bakı Soveti" ilə sıx bir rəbitəyə və əsgəri bir ittifaqa girmiş oldu. Şaumyanın təxt-idarəsində bulunan "Bakı fəhlə və əsgəri soveti" erməni alayları və "Daşnaksutyun" fırqəsinin müavinətini təmin ilə müsəlman təşkilatına qarşı şədid bir xətti-hərəkət ittixaz etdi. Gözləri önündə sərbəstcə erməni alayı nəfərlərini görəndə

müsəlman xalqı, müsəlman alayının təşkili üçün Tiflisdən göndərilən zabitanın "sovet" zabitəsinə təvqif edildiyinə şahid olunca, bittəb qələyanə gəliyordu. Bu surətlə gündəngünə çoxalan yandırım (məvaddi-ehraqiyyə) nəhayət, bir fəsad qılgıncımı ilə tutduşdu; və 1918 sənəsi martın 17-dən 21-nə qədər davam edən qanlı mart hadisələrinə səbəb oldu" (46, s.33).

Rəsulzadə erməni daşnaklarını və rus bolşeviklərinin təkcə Bakıda 10 000 (on min) müsəlmanı qətlə yetirdiyini yazır: "Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yaptıkları qanlı əməliyyatları Bakıda da tətbiq ediyordular. Fəhlə və füqərə hakimiyyəti naminə "Müsavat fırqəsi ilə "Milli Müsəlman Şurasına" elani-hərb edən "Bakı Soveti" erməni alayları ilə birlikdə 10 000 (on min) qərib müsəlman qətl etdi. Qətl edilənlər miyanında əksəri əmələ və füqərə sinfindən olmaq üzrə minlərcə qadın, cocuq və silah daşımalarına imkan bulunmayan ixtiyarlar vardı" (46, s.33).

Rəsulzadə ermənilərin müsəlmanlara qarşı vəhşiliyini səbəbini isə belə izah etmişdi: "Bakı türk milliyyətərpərvərliyinin mərkəzi idi. Rus partiyası bulunan bolşevik fırqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istiyordu. Bu xüsusda o, Rusiyanın türklərə qarşı ənənəvi bir müttəfiqi olan erməniləri buluyordu. Həqiqətən mart hadisəsi əsnasında vüquə gələn qətl, bir sinif mübarizəsinə qətiyyə bənzəmiyordu. Bu, hər hankı bitərəf bir müşahid nəzərində silahi-müdafiədən məhrum müsəlman xəlqinin amansız bir surətdə təcizyəsindən başqa bir şey deyildir. Toplar, metralyozlar, erməni əsgərinin yaylım atəşləri, aeroplanlar və limandakı bəhriyyə topları həp müsəlman məhləsinə tövcih edilmişdi. Müsəlman məhləsinin başına od yağdırılıyır, cəhənnəm püskürtülüyordu" (46, s.33).

Məhəmməd Əmin ermənilərin ikiüzlü, şovinist, vəhşi və s. sifətlərini ictimai-siyasi görüşlərində açmağa çalışmış və xeyli dərəcədə də buna nail olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasında, İranda və dünyanın digər ölkələrində baş verən inqilabları dəyərləndirərkən də Rəsulzadə sosial-demokrat əqidəsindən çıxış edib. Bakı fəaliyyəti dövründə İranda, Osmanlıda baş verən inqilabi hadisələri izləyən, sonralar İran inqilabının həyatında yaxından iştirak edən Rəsulzadə, qafqazlı hürriyyətsevərlərin bu məsələlərdə rolunu da xüsusilə qabardıb. Hələ Bakıda olarkən İranda baş verənləri "İran işləri" başlığı altında silsilə məqalələrlə dəyərləndirən Rəsulzadənin bu məsələlərdə açıqfikirli, azadlıqsevər, obyektiv fikirlərini görməmək mümkün deyildir.

Rəsulzadə 1906-cı ildə İranda baş verən inqilabi hadisələri müsbət qiymətləndirir və qısa bir zaman kəsiyində İranda "Ədalətxana" məclisinin açılmasını mühüm bir iş kimi dəyərləndirir: "Hürriyyət, azadlıq və sərbəstliyin nə əndazədə ziqiyət olmağına hər bir yerdə dəlil, sübut istəsələr də rusiyalı bir nəfərin cümlə Rusiyanı tutan iğtişaş və ixtilali və bu yolda tökülən qanları, dağılan xanimanları görüb də dəlil istəməsi əqldən kənar, fəhmdən xaric bir şey olduğunu hər kəs uca bir səslə şəhadət verib, böylə bir şəxsdən nifrət edəcəkdir. Böylə bir bahalı, qiymətli, iranlıların mövhumi kimyaları dərəcəsinə qiymətdar olan hürriyyət, bir elə hürriyyət ki, onu ələ gətirmək üçün Avropa dövlətlərinin hamısında zəhmətlər çəkib, qanlar töküüb, xanimanlar dağıdıb, yüz illərcə, min illərcə səy və kuşışdən sonra hasil etdikləri hürriyyəti İran milləti bir cüzi təşəbbüs ilə almağa müvəffəq oldu" (49, s.28).

İranda hüriyyətin baş verməsinə heç kəsin inanmadığını, "çoxları, bu millət öldü dəxi dirilməz" deyib, - durduğu fikrini vurğulayan Rəsulzadə qeyd edir ki, əslində İran xalqlarına bu cür yanaşmaq düzgün deyil. Rəsulzadə yazır ki, İrandakı hüriyyət çar Rusiyasındakı hüriyyətə bənzəməsə də, Rusiyanın hüriyyəti, sərbəst və azadlığı kimi olmasa da, yenə də millətin inkişafına doğru bir addımdır. M.Ə.Rəsulzadə İranda da inqilabın baş verdiyini, ancaq çar Rusiyasından fərqli olaraq pərakəndə şəkildə olduğunu göstərir. Rəsulzadə İran inqilabçılarını məqsədləri uğrunda mübarizəni axıra qədər davam etməyə çağırır.

İranda həyatın ölmədiyini, İranın tamamilə viran qalmadığını, burada da sinfi mübarizənin getdiyini əsaslandırmağa çalışan Rəsulzadə "İranda inqilab" adlı məqaləsində yazırdı ki, Rusiya inqilabı iranlıları da ayılmağa başlayıb: "Rusiya inqilabının cəmi aləmləri titrədən bir zərbəyi-iqtisadiyyə və siyasiyyəsinin bərəkətindən iranlılar da ayılmağa başladılar. Başladılar da qərribə bir sürət, əcibə bir himmət ilə iş görməyə təvəssül etdilər" (49, s.48).

Rəsulzadə Rusiya və İran inqilablarının oxşar və fərqli cəhətlərinə də toxunur: "Rusiya inqilabının İran inqilabı ilə bir çox oxşarlığı varsa da, böyük bir təxəllüfi də vardır ki, o da İran inqilabını başında ruhani qisminin olmasıdır. Görünür ki, islamiyyəti abad edən də mollalar olacaqlar - deyilmi?" (49, s.49). Rəsulzadənin bu iki ölkədə baş verən inqilaba verdiyi dolğun, dürüst qiymət, İranda ruhanilərin inqilaba başçılıq etməsi ilə bağlı söylədiyi fikir, olduqca maraqlıdır. İslam dininə bağlılığına baxmayaraq, İranda inqilaba ruhanilərin başçılıq etməsinə və mollaların islamiyyəti abad etməsinə sualla yanaşan Rəsulzadənin bu məsələdə, ruhani

inqilabçılara etimadsızlığı hiss olunur. Ancaq Rəsulzadə bu dövrdə bunu, İran üçün məqbul variant kimi qəbul edir və Allahın da iranlı inqilabçılarla bir yerdə olduğunu deyir: "Haydı iranlı qardaşlar, yeriyiniz, yeriyiniz də heç bir şeydən vahimə etməyiniz. Allah cəmaət ilədir. Bərkət də cəmaətdədir. Cəmaət öylə bir qüvvədir (müttəhid olsa) ki, heç bir maneə və işavıllıq qabağında dayanmayıb, tutduğu yol ilə gedəcək, gedib də sərmənzilə yetişəcəkdir. Ey iranlı qardaşlar, meydani-mübarizəyə qədəm qoydunuz, cəhl ilə əql müqabilə etdi. Bir az da cürət ediniz. Bir az da ibrət. Ta hürriyyət işi həll olunub, İran və iranlılar səadətmənd olsunlar. Rusiya hökumətinin istibdad və zülmü altında inləyən hürriyyətpərəstlər adından İran hürriyyətpərəstlərinin bu əvvəlinci qədəmləri münasibətilə təbrik edib deyirik ki, ey hürriyyət yolunda çalışan iranlılar, başladığınız işdə möhkəm durunuz! Füqərə və məsakin xanların, vəzirlərin icbaranə və qəddaranələrindən qurtarmaq üçün candan, maldan müzayiqə etməyiniz, var olunuz, sağ olunuz yoldaşlar! İştə burada bir arzu: Neçə vaxt bundan iləri hürriyyət gününün tuluini İran üfütündən görəcəyiniz, "İranda hürriyyət" - deyə bir bənd yazdıq. Şükr Allaha ki, İran hürriyyətpərəstləri bizi aldatmadılar, indi də "İranda inqilab" - deyə yazmağa səbəb oldular. İnşallah vaxt gələr "İranda qanuni-əsasi" - naminə bir bəndi yazmağa dəxi müvəffəq olarız" (49, s.49-50).

İrandakı inqilabın Rusiya inqilabından fərqli olaraq başqa bir siyasi rəngdə olmasını yaxşı anlayan və bunu, dəfələrlə vurğulayan Rəsulzadə ümidini itirmir və İranda idareyi-məşrutə elan edilməsini sevinclə qarşılayır. Çar Rusiyasından fərqli olaraq İranda qanunların hökumətin deyil, millətin qəbul edəcəyini Rəsulzadə böyük bir iş adlandırır: "Bu günlərdən

bəri İran azad bir məmləkət hesab olunur. Azad məmləkətin də azad rəiyyətləri gərək olsun. Rəiyyətlər gərək öz hakimlərinin əhval və vəziyyətlərini miqyasa çəkib hər vaxt gözətçi olsunlar kit, məbadə qəsbkarlar hüquqi-milləti qəsb editib, hürriyyətə zərər vururlar ki, məbada əmirbahadirlar yenə də meydan edərlər" (49, s.59).

Rəsulzadə doğru olaraq qeyd edir ki, İranın qanunlarını qəbul edəcək Məclisi-Millinin kimlərdən təşkil olunması ən vacib məsələdir: "İran qanuni əsasisi hələ məlum deyil ki, nədən ibarətdir. Çünki onları təyin və aşkar edən Məclisi-Milli olacaq. Əgər Məclisi-Milli hürriyyətpərəstlərdən mütəşəkkil oldu, onda arzu olunan bir surətdə qanun əsası həll olunub qərar veriləcəkdir. Yox əgər əmirbahadirlar tərəfdarları çox olub istibdadxahlar qələbə etdilər, onda Allah göstərməsin" (49, s.60).

Rəsulzadə nə yolla olursa-olsun iranlı inqilabçıları geriye çəkilməməyə çağırır. Onun fikrincə, əsil mübarizə iranlı inqilabçılar üçün bundan sonra başlayır: "Bu günədək əlləşdiniz, idareyi-məşrutə qurulmaq üçün dəst-xətt aldınız. Əsil işləmək bundan sonradır. Zira indi işləməyib məqsudinizi apara bilməzsiniz. Onda sizin hakimləriniz hər bir məşrutə və hürriyyətinizi əlinizdən alıb uca səs ilə küll aləmə deyəcəklər ki: Biz hürriyyət verdik, lakin millət hazır olmadığı üçün idarə edə bilmədi" (49, s.61).

Rəsulzadə İranda baş qaldıran inqilabın mərkəzində dayanan, Səttarxanın başçılıq etdiyi Təbriz hadisələrinə yüksək dəyər verir. O, İranın Məclisi-Millisinə Təbrizdən olan millət vəkillərinin qatılmasını böyük sevinclə qeyd edir: "Bu məşrutəyə ki, eşidirsiz, bu o məşrutəyədir. Üləmayi-həqqə qabağa düşüb boyunlarına qanlı kəfən geyib öz canlarını fəda

etdilər, tainki bu əqdi-əzmin sadir olmasına, yəni məşrutıyyət verilməsinə müvəffəq oldular. Tehran inqilabından sonra Təbriz hadisələri aralığa düşüb cümlə Azərbaycanı bir həycani-əzim bürüdü. Cəmaət və el təşəbbüsü burada da zühura gəldi. İran millətinin tələbləri müəyyən olunmağa başladı. İran milləti-nəcibəsinin istədiyi, onnu tələb etdiyi müsavat küll olub, bilafərq millət və məzhəb, arvad, kişi hamısının bərabər hər hüquq və ixtiyarda bilafərq olmasıdır. İndi Təbriz şəhəri bizləri küll Azərbaycandan məbus olaraq seçib, Millət Məclisinə göndəririlər ki, orada onların hüquqibəşəriyyətlərini mühafizə və müdafiə edək. İndi biz də cəmaət yolunda canımızı əlimizə tutub gedirik və hər müaminə və müqabiləyə müqavimət edib hər bir mühaimət ilə çalışıb vuruşacağız. Siz də müttəhid olub, bizim tərəfimizə durun, ittifaq edin. Müttəhid olun ki, fəqət ittihad və ittifaq ilə onların, müstəbidlərin, zalımların əleyhinə dura bilərsiniz, nuqəti-ittihad ilə məramə çatarsınız!" (49, s.94-95).

Rəsulzadə Təbriz inqilabına böyük ümidlə baxırdı. Başda Səttarxan olmaqla Təbriz inqilabçıların, Tehranda toplanmış Millət Məclisinin qərarlarını hökumətin əməl etməyəcəyi təqdirdə, yeni hökumət seçəcəklərini bəyan etməsini, Rəsulzadə təsadüfi hal kimi dəyərləndirmir. Onun fikrincə İranda hürriyyətin mahiyyətini anlayan Təbətəbai kimi ruhani alimlərlə yanaşı, bəzi adlarını alim qoyub, özləri mal, vərədölət düşkünə, istibdad tərəfdarı olan alimlərdə var: "Xoşbəxtlik buradadır ki, qədrşünas olan əhali əvvəlincilər kimi cəmaət fədailərinin qədrini bildiyyi halda, axırıncıların da cəzasının yaxşıca düşünüb, onları layiq olduqları vəsilələr ilə cəzalandırırlar" (49, s.119).

Rəsulzadə İran inqilabında türklərin böyük rol oynadığını, Təbrizin əsas inqilab mərkəzinə çevrildiyini fəxrlə qeyd edir. Onun fikrincə, İran türkləri Rusiyada fəhləlik, hambalıq edərkən hüriyyəət və azadlıq ideyalarını da mənimsəyiblər: "Qafqaz vilayətlərində fəhləlik və hamballıq etməklə kəsb-ruzi edən iranlıların əksəri Azərbaycan türkləridir ki, burada Rusiya fəhlələri arasında işləməklə, yoldaşlıq təsiri olaraq, hüriyyəət və fədakarlıq işlərinə alışımlar! "İran bahadırları türklərdir" - demək İran inqilabının əsası ilə, əsasi-elmiyyəsi ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, bu barədə heç danışıq belə olmaz" (49, s.120).

Qeyd edək ki, Rəsulzadə İranda məşrutıyyətin baş verməsində və onların müəyyən bir yola istiqamətlənməsində Cənubi Azərbaycan türklərinin rolunu xüsusilə önə çəkib. Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə başlanan inqilaba seyirçi qala bilməyən Rəsulzadə üçün, Bakı ilə Təbriz, Gəncə ilə Ərdəbil və s. birdir, Bütövlükdə, Azərbaycan anlayışı var ki, burada onun Şimalı ilə Cənubu, Qərbi ilə Şərqi arasında heç bir fərq yoxdur və ola da bilməz. Vətənmizin bir adı var: Azərbaycan. Azərbaycanımızın istənilən bir yerində baş verən hadisə, eləcə də Təbrizdə baş verənlər Rəsulzadə üçün eyni dərəcədə önəmli idi. Bu, başqa cür də ola bilməz. Bəlkə də, çar Rusiyasının irticasından, həbsxanaya düşməkdən daha çox, Rəsulzadəni 1909-cu ildə Təbrizə getməyə, burada İran istibdadına qarşı baş qaldıran inqilab olmuşdu. Təbrizdə olarkən inqilabın rəhbəri Səttarxanla görüşən Rəsulzadə bir jurnalist kimi, onun inqilabla bağlı fikirlərini bölüşür: "Sərdar (Səttarxan) qayətdə sadə və safdil bir adam olub, öz qüvvəyi-bazusinə kəməli-əməniyyətlə inanan bir adam olduğu hər bir hərəkət və kövtari ilə aşkar ediyor. Nə üçün konsulxanada

bəstə girdiklərini xəbər aldıqda böyük bir ürək ağrısı və ciddi bir tövr ilə:

- Mən vətənimin istiqlali yolunda bir il tamam çalışdım. Ölüm içində dirildim. İndi əziz vətəndə bir işıq ucu görüldüyü kimi, o doğma anam başqa bir həlakətə uğrayır. Asayiş hazırlamaq və rahatlik bərdavam etmək üzrə gəlmiş olan ruslar, hala bir hərəkəti-istilacuyanəyə başlamışlar ki, artıq vətənimizin istiqlalından qəti-ümid edir. Elan olunan əfvi-ümumiyyə inana bilmiyoruz. Zira xaricilər hər kəsi istərlərsə, tutarlar hər nə istərlərsə, edərlər. Məmləkətin hakimləri vəzifə almaq istiyorlar. İştə böylə bir haldə biz nə qayıra bilərik. Artıq canbazlıq meydanına atılıb, müqatilə başlamaq işə keçməz. Çünki burası vətəni daha tez əldən verməyə səbəb ola bilər. Odur ki, biz də burada mütəhssin olub, sülhə protestimizi bütün dövlətlərə bildirib, xaricilərin tezliklə vilayətimizdən çıxmalarını istəyirik. Mən artıq istərdim ki, bizim millət Osmanlı ilə yaxınlaşsın. İndi bu haldan bir dərəcə mütəşəkkirəm ki, bizi birləşdiriyor. Təmin almaq və bəstə girmək üçün doğrusu burasını müvafiq gördük. Zira, islam məmləkəti və ümdəsi məşrutəli bir məmləkətin nümayəndəsidir...

Sərdar qayətdə qanı isti bir adam, hərəkəti xeyli cəlddir, danışığı çox ciddidir. Məşrutəpərəstiliyi din dərəcəsinə qəvidir. Bu adam məşrutə tərəfdarı olmaqda fanatizm ediyor. Bütün hərəkətini, vücudunu, zori-bazusunu millətə sərf etmiş olan bu adam özünü təkrarən bəyan etdiklərinə görə Nəcəf üləması hökmi-müqəddəslərinə tabe olub, onlar nə əmr edirsə, bir an təxir etməsizin icrayə hazırdır.

- Rus və ingilis konsulları yanıma gəldiklərində: məşrutə sənin əlindədir - dedilər. Mən isə cavab verdim ki, siz böyük bir səhv edirsiniz, mən məşrutənin iti işli bir pasibaniyəm. Sahibləri isə Nəcəf üləmayi-ələmdir. Onlar nə əmr edirlərsə, mən o saatdaca icraya hazırım" (49, 335).

Rəsulzadəyə görə, İran inqilabı iki böyük qüvvətli ruhla ruhlanır: "Biri məmləkəti qanuni bir ölkə edib əsil məşrutəyə yoluna salma, digəri isə xarici təxti-nüfuzundan çıxıb istiqlali-mülki-milləti bilmərrə təmin etmək" (49, 416).

Rəsulzadə Cənubi Azərbaycanda olduğu müddətdə demək olar ki, bütün şəhərləri, bir çox qəsəbə və kəndləri gəzmişdi. Sonralar Rəsulzadə bunu "İran türkləri" başlıqlı silsilə məqalələrində geniş şərh etmişdi. "İran türkləri» əsərində ayrıca olaraq Güney Azərbaycan türklərinin həyatına və onların mübarizə üsullarına toxunan Rəsulzadə yazır: «... İran türklərini farslara nisbət ilə daha müsaidsiz bir halda bulunduran bir səbəb dəxi vardır ki, o da səciyyəvi-zatiyyəlidir. İran türkü, başqa türk qardaşı kimi bir az mühafizəkardır. Azərbaycanlı bir türk, Şirazi bir farsdan daha mütəsisibdir, türk fars qədər hürrnədiş deyil, fəqət onun qədər əzimsiz və laübal deyildir. Türk daha mətin və daha səbatkardır» (50, s.118).

M.Ə.Rəsulzadə İran inqilabında türklərin daha böyük rol oynadığını, onun istiqamətlərinin müəyyənləşməsində səy göstərdiyini ortaya qoyur: «İran türkləri, inqilabın yalnız maddiyyatını deyil, mənəviyyatını da idarə etmişlərdir. Təbriz adətən İran əfkarı-əhraranəsinin bir nazimi-mütləqi olmuşdur, məşrutəyətin bir dərəcə istiqrarından və Məclisi-Millinin güdəşindən sonra da türklərin həyatı-siyasiyyədə əhəmiyyətləri artmış və ədədlərinin nisbətindən fəzlə

fəaliyyətləri görülmüşdür. Gərək birinci məclisdə və gərək ikinci Azərbaycan vəkilləri nüfuzu-nəzər və həmiyyət-vətəniyyəcə sair arkadaşlarından daima yüksək bir mövqedə bulunmuşlardır» (50, s.118).

Rəsulzadə Osmanlı imperiyasında baş qaldıran inqilabi hərəkatda, Gənc türklərin mübarizəsində çar Rusiyasındakı 1905-1906-cı illərdəki inqilabının mühüm rol oynadığını yazır. Onun fikrincə Rusiya inqilabı bir çox işlərə rəvac verib ki, bunlardan biri də, Gənc türklərə təsiridir: "İllər ilə cəlayi-vətən olub, Alp və Altay dağlarında "vətən-vətən" - deyib nalə edən Gənc türklər sinələri hürriyyət yolunda dağıdar olub Türkiyə istibdadından vərəmlənmiş dahiyələr Rusiyanın böylə qeyrətli hərəkatını görüb, cürətləndilər. Himmətləri artdı. Bir az da ümidlə işə girdilər. İnşallah müvəffəq də olarlar" (49, s.52).

Osmanlı İmperiyasında, o cümlədən İstanbulda baş qaldıran «Gənc türklər» hərəkatını sosial-demokrat nöqtəyi-nəzərindən Rəsulzadə belə dəyərləndirir: «Türkiyə cəmaəti bunu başa düşmüyor ki, hürriyyət, səadət ayrılıqla deyil, ittihadi-ittifaq ilə başa gəlib beynəlmiləlik zühuru ilə qələbə edəcəkdir. Hal-hazırda isə Rusiya hərəkatı-hürriyyətpərvanəsinin əsəri-feyzbəxşi olaraq bu nöqtəyi-nəzər həqiqi Türkiyə vətəndaşlarının arasında nüfuz olub, istər Gənc türklər, istər erməni və qeyri inqilabiyyunların arasında bu fikri-səadət əsəri özünə tərəfdarlar aramaqda və kəsbi-müvəffəqiyyət göstərməkdədir... "Şurayi-Osmani" cəmiyyətinin qəsdı Türkiyə istibdadından qəsb edilmiş qanuni-əsası iadəsi ilə bəxtiyar etməkdir» (49, s.120).

Rəsulzadə "Şurayi-Osmani"nin hürriyyət və azadlıqsevər yolunu alqışladığını, ancaq bir məsələdə onlarla razılaş-

madığını yazır: «Bizi düşündürəcək bir məsələ varsa, o da cəmiyyətçilərin nöqteyi-nəzərlərinin burada dayanıb bir az da o yanı görməmələridir ki, bu da əsl hüriyyət almağa qabil olan fəqərəyi-cəməətə istinad etməyib, sinfiyyət ayırmayaraq «hamı cəməətə» söykənmələridir» (49, 121).

Sinfi mübarizənin önəmliliyini qeyd edən Rəsulzadə bu vaxt millətçilikdən uzaq durub, sinfiyyətə ayırmadan ümumi halda xalqa söykənməyi mənasız sayır. Ancaq Rəsulzadə ilk addım kimi bunu, müsbət qiymətləndirir və «Şurayi-Osmeni» məqaləsində yazır: «Hərgah Türkiyə əhrrarları, istər Gənc türklər, istər qeyriləri bu vaxta kimi Şurayi-Osmeniyyənin indi tapdığı olan yol ilə getsəydilər, yəqin ki, bu vaxta kimi bir şeyə nail olmuşdular! Heç eləməməkdən isə gec eləmək yaxşıdır- nöqteyi-nəzərindən baxılırsa biz cümlə Türkiyə əhrrarına Şurayi-Osmeni məsləki dairəsində yığışib bilafərq millət və məzhəb çalışmaları Türkiyə hüriyyəti və səadəti naminə olaraq tövsiyə edib, "Şuryai-Osmeni" cəmiyyətinin zühurunda Türkiyə üləməsinin oyanmağına bir nişanə olaraq meydana gəldiyini təbrik və təhniyyət edib, ona Həqqin yar və mədədkar olmasını səmim qəlb ilə arzu eləriz!

Qoy beynəlmiləllik nuri işıqlanıb «millətçilik» və dargözlülük cəhlini yer üzündən məhv edərək səadəti-ümuminin vücudunu təmin eləsin!» (49, 123).

Türkiyədə də millətlərin ayrı-ayrılıqda deyil, istibdada qarşı birlikdə, sinfi mübarizə halında mübarizə aparmalarının doğruluğuna inanan Rəsulzadə bu istiqamətdə artıq ilk addımların atıldığını yazır: "Çoxlu məşəqqət və əzabdan sonra cümlə Türkiyə milləti arasında olduğu kimi erməni millətinin arasında da böylə bir xətti-hərəkətin bimənfəət olduğunu hiss edənlər çoxlaşmağa başlayıb, həm türklər, həm də ermənilər

bildilər ki, hüriyyət ayrı-ayrı olub, hərə bir tərəfə çəkmək ilə deyil, ittifaq, ittihad ilə başa gələck bir işdir... Bunların bir-birilə yavuqlaşmasından "Şurayi-Osmani" rəayasını mütləqiyyətdən qurtarıb idareyi-məşrutə ilə azad etməkdir. Bu məqsədini əmələ çıxarmaq, tutduğı amala vasil olmaq üçün, hamı Türkiyə təbəələrini hər millət və məzhəbdən olursalsun arvadmı, kişimi, - bilatəfavüt - öz səflərinə çağırır və bu yol ilə Osmanlını düşdüyü girdabi-hələkətdən çıxarmaq istiyor" (49, s.146).

Rəsulzadə 1908-ci ildə Osmanlıda Gənc türklərin inqilabına da xüsusi diqqət yetirir. Rəsulzadə yazır ki, Gənc türklərin "İttihad və Tərəqqi" Partiyası Türkiyənin yeni bir dönəmə başlamasına rəvac verir: "Məlumdur ki, Gənc türklərin xarici siyasətinin məqsədi ölkə daxilində həyatın yenilənməsi və konstitusiya əsaslarının möhkəmlənməsi ilə rahat məşğul ola bilmək üçün, ölkəni hər cür təcavüzlərdən qorumaqdan ibarət idi. Onlar öz işlərinin bu sahəsində fəvqəladə qabiliyyət sahibi olduqlarını göstərdilər... "İttihad və Tərəqqi" Partiyası parlament seçkilərində parlaq zəfər çalmışdır və məlum olduğu kimi, indi parlamentdə rəhbər rol oynayır" (49, 281).

Ümumilikdə, qonşu ölkələrdə gedən ictimai-siyasi, ideoloji prosesləri sosial-demokrat kimi dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadə əvvəllər sosial-demokratlar kimi inanırdı ki, sosializm bütün ölkələrdə bərqərar olmaqla ayrı-ayrı millətlərin problemləri də həll olunacaq. Şübhəsiz ki, bu zaman Rəsulzadə ayrı-ayrı millətlərin milli ideoloji savaşılarındakı kəskin fərqləri nəzərə almayıb. Hətta Bakının özündə fəaliyyət göstərən erməni, rus və başqa millətlərin şovinist hərəkatları belə ilk dövrlərdə onun beynəlmiləl inqilab fikirlərinə ciddi şəkildə təsir göstərməyib. Rəsulzadə tutduğı yolun doğruluğuna hələlik,

müəyyən mənada inanırdı. Bu inanc isə bütün millətləri sinfi mübarizə yolu ilə xoşbəxt görməkdən başqa bir şey deyil. Ancaq Rəsulzadə unudurdu ki, bir çox millətlərin nümayəndələri sosial-demokratizm pərdəsi adı altında yalnız öz maraqları, mənfəətləri üçün çalışırlar. Bunu dərk etməsi üçün, Rəsulzadənin müəyyən bir zamana ehtiyacı vardı. Bu baxımdan Rəsulzadənin ilk dövrlərdə çar Rusiyasında, Osmanlı imperiyasında, İranda və dünyanın başqa ölkələrində baş verən hadisələrə yalnız sosial-demokrat mövqeyindən yanaşması təbiidir.

M.Ə.Rəsulzadə istər Bakıda, istərsə Tehranda yazdığı məqalələrində, əsərlərində sosial-demokrat prinsiplərinin, islam və sosial-demokratiyanın, əsl milliyyətçilik və sosial-demokratiyanın bir-birinə zidd olmamasına, əmək bərabərliyinin, ictimai bərabərliyin, sosial ədalətin, edamın ləğv olunmasının, insan hüquq və azadlıqlarının və s. məsələlərin təbliğinə də geniş yer verir. 1905-1907-ci illərdə çar Rusiyasında baş verən inqilab Rəsulzadəyə çox böyük təsir göstərmişdi. Başqa mütəfəkkirlər kimi (Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, C.Məmmədquluzadə və b.) M.Əmin də azad mətbuatın yaranmasından istifadə etmiş və bir çox məqalələr yazmışdı. Rəsulzadə inqilabçı "Təkamül" qəzetinin başçısı kimi açıq şəkildə inqilabçılığı, hürriyyət və istiqlal təbliğ edirdi. "Çox keçmədən onu, (M.Ə.Rəsulzadəni) 1906-cı ildə nəşrə başlayan "Təkamül" (1906-1907) qəzetinin başında görürük. İnqilabçı, millətsevər gəncliyin fikirlərinə tərcüman olan bu qəzet proqram məqaləsində "Millətlərin, qövmlərin, heyətlərin siniflərin və şəxslərin hüquq və ixtiyaratda azad və bərabər olmalarını", hər növ təcavüzdən qorunmalarını müdafiə edən gənc və inqilabçı mütəfəkkir

Rəsulzadə bu tezisi həyatı boyunca işlədəcək: "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şəklində ifadə etdiyi milli məfkurə halına gətirəcəkdir" (49, s.7).

Monoqrafiyanın birinci fəslinin ilk paragrafında da qeyd etdiyimiz kimi, Qərbi Avropanın həm sözdə, həm də əməldə hürriyyət dəyərlərini ilk dəfə dərindən böyük filosofumuz M.F.Axundazə dərk etmiş və bu dəyərləri, "Kəmalüddövlə məktubları"nda Şərq və Qərb xalqlarının, dövlətlərinin timsalında uğurla müqayisə etmişdi. M.F.Axundzadənin başladığı bu işi Həsən bəy Zərdabi davam etdirmiş və artıq ötən əsrin əvvəllərində Qərbi Avropanın azadlıq ideyaları çar Rusiyasında, o cümlədən Quzey Azərbaycanda geniş yayılmışdı. M.Ə.Rəsulzadə Axundzadə, Zərdabi, C.Əfqani (İstanbulda C.Əfqaninin elmi-fəlsəfi fikirləri ilə tanışlıqdan sonra) və başqalarının tutduğu yolu çox düzgün dəyərləndirmiş, dərk etmiş və "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı altında milli məfkurəmizin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir. "Fərdin, (şəxsin, insanın) azadlığı, əmək və çalışma azadlıqları və millətlərin azadlığı kimi üç ana ünsürdən ibarət olan bu Qərbi Avropa azadlıq ideyasının Şərq dünyasına yayılmasına və yerləşməsinə qarşı çətin bir cəhəlat səddi təşkil edən Rusiya imperatorluğunu, inqilabçı həmlələrlə yıxıb ortadan qaldırmağın mümkün olacağına inanan Rəsulzadə "insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal" şüarı ilə milli Azərbaycan məfkurəsinin insani, mədəni və aləmşümul mənasını da qısa bir şəkildə ifadə etmişdir" (49, 7).

Bu baxımdan yaradıcılığının ilk dövründə yazdığı məqalələrin ana xəttində sosial-demokrat əqidəsi, inqilabi ideyalar dayanan M.Ə.Rəsulzadə sinfi azadlıq, sosial ədalət, ictimai bərabərlik və s. ideyaların daşıyıcısı kimi bir qism

müsəlmanların da təmsil olunduğu "Sosial-Demokrat" Partiyasını, sosial-demokratiya ideyalarını göstərmişdi. M.Ə.Rəsulzadə həm də daha çox məhz haqqı tapdalanmaq, heç bir hüququ olmamaq, ilk dövrlərdə müsəlmanlara az-çox dəstək vermək baxımından "sosial-demokrat" təşkilatı "Hümmət"ə üstünlük vermişdi. O dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən başqa qurumlar şovinistliyi ilə fərqlənirdi. "Sosial-demokrat" "Hümmət" qrupundan fərqli olaraq rus, gürcü, erməni və digər millətlərin şovinist qurumları birmənalı şəkildə müsəlmanlar - türkləri qəbul etmirdilər. Bu baxımdan, bəlkə də bir qədər məcburiyyətdən, milli təşkilatlarının olmaması səbəbindən, öz milli kimliklərini sözün əsl mənasında tanımayan türklər, müsəlman milləti adı altında ya sosial-demokratlara üz tuturdular, ya da pərakəndə şəkildə fəaliyyət göstərirdilər.

Rəsulzadə fəhlələrin, kəndlilərin və başqa işçilərin vəziyyətinə də xüsusi diqqət yetirir. Sosial-demokrat kimi fəhlələrə 8 saatlıq iş günü tələbi ilə çıxış edən Rəsulzadə 1906-cı ildə "Fəhləyə dair" başlıqlı silsilə məqalələrində bunun mahiyyətini, tarixini, fəhlələrin birləşməsi baxımdan əhəmiyyətini, islam dini ilə səsleşməsini, xam xəyal olmamasını, mənafeyini, iqtisadi əhəmiyyətini, ailəyə təsirini və s. baxımdan izah edirdi. Rəsulzadə fəhlə üçün 8 saatlıq iş gününün mahiyyətinə belə açır: "Səkkiz saatlik iş günü cəmaət tələbi, cümlə dünyanın fəhlələrinin xahişi oldu. Cəmaət ixtiyarının qabağına isə heç bir qüvvə, heç bir şey dayanmaz. Bu səkkiz saatlik iş gününü ki, beynəlmiləl bir mütalibə hökmünə girmişdir ki, biz müsəlmanlara çoxdan təbliğ və təklif olunmuşdur" (49, s.35).

Sosial-demokrat əqidəli gənc Rəsulzadə fəhlə, işçi üçün 8 saatlıq iş gününün müəyyənləşməsini islam dini ilə də əsaslandırmağa çalışır: "Dini qanunlardan yetişən əhadəsi-mötəbərdən olub da günü (sutkanı) üç yerə təqsim etməliyiz ki, səkkiz saat işləyib, səkkiz saat istirahət edib, səkkiz saat da ibadət və mərifət yolunda çalışmalıyıq. Bəs böylə olduqda səkkiz saatlıq iş günü beynəlmiləl hökmünə girməmişdən biz hökmi-illahi və əmri-şərə ilə bu binagüzarlığa mükəlləfmüşük" (49, s.35). Rəsulzadə sosial-demokrat prinsiplərini islamla əlaqələndirir və islami sosializmə rəvac vermiş olurdu.

Sosial-demokrat əqidəsinin şəriətə, əqlə, elmə və s. zidd olmadığına inamını ifadə edən Rəsulzadə yazır: «Heç bir qanun, heç bir şəriət, heç bir kitab, heç bir əql, heç bir elm, ictimaiyyət və rəvaşi fəhlələrin müəllimlərdən, ruhanilərdən və amirlərdən ixtiyarları az olmasına işarə eləməyib və eləməz» (49, s.38).

Fəhlələrin gündə 8 saat işləməsinin onların təbii haqqı olduğunu irəli sürən, bunu, dinlə əsaslandıran Məhəmməd Əmin fəhlələrin ildə heç olmasa bir dəfə bayram etmək istəmələrini sevinclə qarşılayır. Fəhlələrin varlığını dünyanın idarə olunmasında mühüm məsələ kimi dəyərləndirən Rəsulzadə bunun, fəhlələrin birləşməsi baxımından da əhəmiyyətini qeyd edir: "Heç bir iş əlini vurmayıb öz gələnin rəncindən nəfərdar olanlar tamam il bayram edərlərsə, dünyanın gərəkliləri hazırlayan, qeyri bir söz ilə dünyanı idarə edən, lakin müdirlər təht təzyiqində qalan fəhlənin ildə bir gün bayram etməyə haqqı olmazmı? Böylə bir bayram edilirsə ədalətdən xaricdirmi?! Bu bayram fəhlələri birləşdirmək üçün böyük bir vəsilə, böyük bir alətdir. Cümlə cahanın fəqərəyi-kasibəsinin bir gündə məqsud olunmuş

hürriyyəti almaq üçün ürəyi döyünür... bu elə bəsdir..., bu özü ittihadə müvəffəq olmaq üçün böyük bir vəsilədir" (49, s.36). Rəsulzadə dünya fəhlələrinin birləşməsini vacib sayırdı. Onun fikrincə, 1 mayın fəhlələrin bayram günü kimi qeyd edilməsi, sinfi mübarizənin başlıca cəhətlərindən biridir. Rəsulzadənin gənc olmasına baxmayaraq islam dinini və sosial məsələləri dərinləndən bilməsi açıq qəkildə hiss olunur. Onun sosial məsələlərə dair geniş bilgilərinin olmasına da şübhə yoxdur. O, sosial-demokratiyaya aid məsələlərə toxunarkən, onun tarixinə nəzər salır, əsaslandırmağa çalışır və müvafiq olaraq, sosial utopik, sosial-demokrat baxışlı mütəfəkkirlərdən sitatlar gətirir. 8 saatlıq iş günü üçün fəhlələrin on illər boyu əməli mübarizə aparmasını, bəzi mütəfəkkirlərin (Tomas Mor, Tomazzo Kampanella, Kompenius, Qiyavanski və b.) əsərlər yazmasını xatırladan Rəsulzadə, buna, xam xəyal kimi baxılmasına etiraz edir: "Səkkiz saat iş günü xəyal deyil, yəni bu fikir, indi əmələ gəlməyibdir. Xəyalat və mövhumat qəblindən deyil. Bu qəsdin diriliyi məişəti, qanı, bədəni var və gündən günə dəxi böyüyüb artmaqdadır" (49, 46-47).

Fəhlələrin 8 saatlıq iş günü ilə bağlı haqlı tələblərini Rəsulzadə bu cür izah edir: "Bəzi amirlər, müəllimlər, ruhanilər gündə 8 saat işləyirlər. Bundan əlavə həftədə neçə gün də, tətilləri var. Məvacibləri isə fəhlələrdən neçə qat daha artıqdır. Hər gün 8 saat iş günü bu cənablar üçün nizam və qanun üzrə caiz görülürsə, niyə fəhlələrə yaramasın ki, onların işləri, onlardan daha ağır, daha səbidir (çətindir)... Bunların cümləsini nəzərə alıb da fəhlə sinfi hər gün çəkdiyi zəhmət vasitəsilə məcburən öz ömrünü qəsdinə duran fəhlələrdən ötrü həmin 8 saat iş gününü tələb ediyoruz. Fəhlələr ilə bərabər biz

də həmin ədaləti, həqqaniyyəti tələb edirik. Çünki, ədalət vasitəsilə cəmətin qədri ucalar, yüksəklərə çıxar" (49, s.38).

Rəsulzadə 8 saat iş gününə keçiləcəyi təqdirdə, işsizliyin azalacağına, maaşların artırlacağına, keyfiyyətli məhsullar istehsal olunacağına inanırdı: "8 saat iş günü işsizliyi əksiltmək və cəmətin iqtidari-maadiyyəsini artırmaq üçün tələb edilir... Cümlə o yerlərdə ki, iş vaxtı qısadır, (muzd) həqi-əməkdə çoxdur; iş vaxtı uzun olan yerlərdə isə iş muzdu azdır... Gündə 8 saat işləyən və lazımı qədər də məvacib alan fəhlə çox işləyib, az məvacib alan fəhlədən bir çox məhsulət hüsula verir. Çünki yaxşı bəstələnmiş və vaxtılı-vaxtında rahatlıq etmiş fəhlə 8 saat işlədikdə həvəs və huş ilə işlədiyi üçün işi əldən tez, həm də əla vəchilə çıxardar" (49, 39).

Daha sonra Rəsulzadə 8 saatlıq iş gününün fəhləyə, onun ailəsinə təsiri baxımından əhəmiyyətindən yazır: «Ailə içində güzəranı düz bir yola salıb, məişəti rahatlandırmaqdan ötrü və ailənin tərəqqi və təkamülü üçün, yəni bədənən və ruhən, mənən və maddən irəli getmək üçün 8 saat iş gününün müqərrər olunması tələb edilir. İctimaiyyun-ammiyyunları ailəni dağıtmaq fikrillə ittiham edirlər. Lakin bu töhmətin bica və biəsil olmasını həmin hal-hazırda mövcud sərmayə dövründə tələf olmuş, pərakəndə düşmüş ailə göstərir. Zəmanə ki, 8 saat iş günü qərar verildi, ailənin hər fərdi gündə 2 saat rahat qalıb, əfradi ailənin tərbiyəsinə bədənən və mənən tərəqqisinə səy edir. Atanın və ananın uşaqlarının dalınca müvazib olub, tərbiyələrinə layiqincə məşğul olmağa vaxtları olar. Bu minval ilə ailə tərəqqi edib, insaniyyətə böyük bir nəfi gəlmiş olur" (49, s.40).

Rəsulzadə sosial-demokrat olaraq xalqı öz haqlarını tələb etməyə səsləyir: «Ey insaniyyətpərvər əhli həmiyyətlər, cümlə

cihad edib əlləşin, fəhlə sinfi və əfkarı xeyriyyə sahibləri ilə bərabər 8 saat iş gününü tələb ediniz. Tələb edib də bu yol ilə yaxşı tərbiyənin, yaxşı nəslin zühuruna müvəffəq olunuz» (49, s.41).

Rəsulzadə fəhlələrin haqlarını tələb etməklə yanaşı, istibdadı lənətləyir və belə bir ölkədə azad olmağın mümkünsüzlüyünü deyir. Onun fikrincə, istibdadla mübarizə aparılmalı və bunun nəticəsi kimi inqilabın olması labüddür. "Dəhşətli məbər" (Dəhşətli yol) məqaləsində Rəsulzadə yazır ki, Rusiyanı bürüyən anarxiya bütün millətlər üçün bir yoldur, bəzi millətlər bu yolu gedibəlr, bəziləri də getməlidirlər. Bunu, dəhşətli yol kimi qələmə verən Rəsulzadə yazır: "Bu bir yoldur ki, bunu cəmi milləli-qərbiyyə getmişlər və yerdə qalan millətlər də gedəcəklər. Bu bir keçiddir ki, tarix hamısını buradan sürüb keçirdəcəkdir. Bu bir dəhşətli yoldur ki, istər-istəməz hər kəs buradan keçməyə məcburdur. Bu bir məbərdir ki, istibdad dağlarından axan bulanlıq zülm sellərindən tərkib tapmış dəhşətli bir nəhr içində ittifaq düşmüşdür" (49, s.55).

Rəsulzadə hesab edir ki, Rusiyada baş verən inqilab isə fəhlə və füqərayi-kasibənin inqilabıdır. Onun fikrincə, zülm və istibdadla hüriyyə və səadət arasında mübarizə gedir ki, bu da həmin dəhşətli məbərin, keçidin, yolun üstündən keçən bir nəhrdən, çaydan, göldən keçir: "Rusiya camaatı təyyi-mənzil edib, indi bu nəhri (çayı, gölü) keçib çəmənəzərə çıxmaq istiyor. Məlum olduğu üzrə bu da asan bir şey deyildir. Bu yolda fədakarlıq lazımdır. Cürət, himmət, qeyrət gərəkdir. Buradan geri qayıtmaq olmaz. Bu yolu labüd və naçar keçməlidir. Bu məbəri keçdikdə insan tələfatı, mal zərəri və qeyri qəzalar olacaq. Kimini su aparacaq, kimi ayaq altında

qalib şikəst olacaq, bir-birindən yol almaq üçün mübahisə, mücadilələr də olacaq" (49, 56).

Rəsulzadə də başqa sosial-demokratlar, xüsusilə bolşeviklər kimi inqilabın qaçılmaz olduğuna inanır. Onun fikrincə, Rusiya bu inqilabdan qaça bilməyəcək: "Rusiya cəmaəti tamamlıq reaksiyanın müdhiş məbərindən keçmək istiyor. Odur ki, aləm bir-birinə qarışib, hər yandan iğtişaş, ixtilaf xəbəri gəlməkdədir" (49, s.56).

Rəsulzadə 1905-ci il 17 oktyabr inqilabının bir illiyi ilə bağlı yazdığı məqaləsində bu inqilabın doğurduğu nəticələri göstərir, hökumətin verdiyi vədlərin boşa çıxdığını qeyd edir. Sosial-demokrat kimi Rəsulzadə Rusiyada vəziyyətin inqilabaqədərki şəraitdən daha dözülməz olduğunu yazır: "Bu oktyabrda vədə verilənlər çox-çox idi. Həm mətbuat hüriyyəti, həm danışıq, ittifaq və ictimalar azadlığı, hüriyyəti-din və vicdan, insani ondan mən eləmək olmayacaq bir taqım hüriyyətlər, cümləsi vəd edilmişdi. Bəli, vəd edilmişdi. Yalxu (yalqız) vədə olub da vədəliyində qaldı-qövdən felə keçmədi. Qövdən felə keçmədi səhihdir, tərəqqiyi məkus edib oktyabrdan qabaqki dövrdən daha betər, daha acıq olaraq zülm və təəddilər rəsmi cəbr və təkdirlər çoxaldı" (49, 64).

Rəsulzadə adiçəkilən məqaləsində, qeyri-müsəlmanların çarizmin verdiyi az-çox hüriyyətdən istifadə etdiyi zaman müsəlmanların, müsəlman sosial-demokratların, Dumaya seçilmiş millət vəkillərinin bundan kənarda qalmasına biganə yanaşa bilmirdi. Müsəlmanların bu məsələdə də, geri qalmasına o, təəssüf edir: "Hər kəs öz hüququnu yaxşıca bilsə də, biz müsəlmanlar öz hüququmuzu heç yamanca da olsun belə bilmioruq. Cümlə millətlər vəkil göndərəndə, o vəkilin

nə əqidədə, nə yolda işlədiklərini bilib seçirdilərsə, biz əlli iki min hiylə və təzvir qurub öz aşnamızı, dostumuzu, "millət necə tarac olur olsun, nə işim var" - deyib, vəkil etməyə çalışdıq. Ümumi adətimize görə hər kəsin pulu varsa, arxalı isə, qolu güclü isə ondan qoruxub, öz hüququmuzu bir taqım "millətpərəst" naminə cibpərəstlərə qurban etdik. Vəkil seçəndə onun istedadına, bacarığına, əqidəsinə, tutduğu məsləkinə etina etməyib, fəqət filankəs oxumuş adamdır, filan ağa onu təklif edir - deyə qoyun sürüsü kimi birimiz hürükdükdə qeyrilərimiz də həmin tərəfə qaçırdıq. Dəxi Rusiyanı bürüyən bu təlatüm və həyacanın həmin bu hüquqpərəstlikdən öz qədr və heysiyyəti-insaniyyəsinə özgələ qurban etməmək xahişində olmadan nəşət etməsini qanmadıq" (49, 65). Rəsulzadə müsəlman sosial-demokratları, bütövlükdə müsəlmanları (türkləri) bir daha belə ciddi səhvlərə yol verməməyə çağırır.

Rəsulzadə islamın sosial-demokratiyaya zidd olmadığı kimi, həqiqi milliyyətin də sosial-demokratiyaya əks olmadığını sübut etməyə çalışır. Milliyyət məsələsinə sosial-demokratların bəslədiyi münasibəti Rəsulzadə ən doğru taktika kimi qəbul edirdi. 1906-cı ilin dekabrın 16-sında nəşr olunmağa başlayan "Təkamül" qəzetinin ilk sayında, "Milliyyət məsələsi" adlı məqaləsində Rəsulzadə deyir ki, milli ədavət toxumunu, milliyyət məsələsini çarizm istibdadı ortaya salıb: "Rusiya məmləkətində hökm sürən istibdadın ən qədim və köhnə olan üsullarından biri budur ki, istibdad (yəni bir nəfərin, yaxud bir dəstənin keyfi istədiyi kimi edilən idarə) özünə tabe olan millətləri bir-biri ilə yağılaşdırıb və tutuşdurub və bununla müxtəlif millətlər arasında ziddiyyət və düşmənçilik salıyordu, hökumət tamam qərinə özünü öz

təhti hökumətində olan millətləri bəzi-bəzi xüsusi qanunlar verməklə və özünün nöqərləri-qulluqçuları vasitəsilə və bəzi öz millətini, qövmini hər bir irz və namusunu satan "rəislər" in köməyi ilə cümlə Rusiya təbəəsi millətləri: müsəlmanları, erməniləri, gürcüləri, polyakları və qeyrilərini təqib edib sıxırdı" (49, s.75).

Rəsulzadəyə görə partiyalar arasında milliyyət məsələsində ən sağlam və doğru mövqe tutan sosial-demokratlardır: "Ən sol fırqələr cümləsindən ictimaiyyun-ammiyyun (sosial-demokratiya) hal-hazırda mövcud olan bir millətin o biri millətə olan hökəmranlılığında haman sərmayə binasının səmərəsini görür, necə ki, bir sinfin o biri sinfə ağa olub onun zəhmətindən nəfərdar olmasında vardır. Bir millətin o biri millətin üstündə ağalığını və birinin o birinə olan tabeliyini yerli-dibli puç etmək ancaq bu sərmayə əsasını uçurub, zətən nifaq və müsavatsızlıq deyil, ittihad, ittifaq, müsavat və qardaşlıq əsası üzrə bina olunan, ictimaiyyət əsasını quranda olar - deyib əlavə edir ki, "həmin bu zamanda, yəni sərmayədarlıq əsası durduğu halda ictimaiyyun-ammiyyun təzyiçə-milliyə, yəni millətlərin zülm və cəbr altında qalması qarşısına şiddətlə cihad ediyor. İndiki Rusiyada millət təzyiçini rəf etməkdən ötrü hökuməti-istibdadiyyəyəninin kökünü bilmərrə aradan götürüb el hökumətilə bərabər elə müəssisələr icad etməlidir ki, hər millətin həyatiruhaniyyəsinə azadlıq ilə tərəqqi etmək yollarını təmin eləsin"" (49, s.74).

Sosial-demokratiyanın prinsiplərini, əsaslarını açıqlamaqda davam edən Rəsulzadə yazır ki, sosial-demokratlar bütün millətlərin mübarizəsinə eyni prizmadan yanaşır və onların sinfi mübarizəsinə yüksək dəyər verir: "Bu da əvvəl və

biləvvəl milləti təzyiq və yox etmək niyyəti ilə olmuş olsa da, verilən qanunların götürülməsindən sonra cümlə Rusiya məmləkətində olan millətlərin öz dillərini hər bir ümumi və xüsusi dairələrdə, məsələn, sudlarda, divanxanalarda, upravalarda, kontorlarda işlətmək imkanından və həmçinin öz uşaqlarını ana dilində oxutdurmaqdan və cümlə vətəndaşlara bilatəfriq millət hər bir qulluq xidmətlərə mümanətsiz girməkdən ibarətdir. Budur, o əsaslar ki, onun üstündə sosial-demokratiya milliyyəti gözləyir. İctimaiyyun-amiiyyun düşmənləri bu firqəni ləkəyəmək deyirlər ki, guya ictimaiyyət əfkarı milliyyəti bilmərrə götürüb millətlərin mədəniyyət, ədəbiyyat və dillərinə əsla qədr vermiyor" (49, s.75).

O, sosial-demokratlarla milliyyətçilər arasında olan fərqi və ziddiyyəti isə belə dəyərləndirir: «Doğrudur, sosial-demokratlar milliyyətə düşməndir. Lakin həqiqi milliyyətə deyil, kavıçkaya keçirilən «milliyyət»ə əksdir ki, bu da ancaq milliyyət maskası (niqabı ilə) örtülmüş cibpərəstlikdən ibarətdir ki, millət sözünü hiyləgər sərmayədarlar əllərində aləti-kəsbi ruzi eləmişlər. Sosial-demokratiya külli millətlərin özü üçün tərəqqi edib mədəniyyətləşməsinə zidd deyildir. Onların zidd olduğu o «millət»dir ki, özgə millətləri məhv və müzməhlil (tədricən aradan çıxarmaq) etmək istiyor» (49, s.75).

Rəsulzadə bütün sahələrdə çalışan savadlı və savadsız müsəlmanların (türklərin) nicat yolunu, açıq şəkildə "sosial-demokrat" təşkilatında gördüyünü bəyan edirdi. Məhəmməd Əmin 1906-cı ilin sonu, 1907-ci ilin əvvəllərində Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərlə bağlı yazdığı məqalələrində də sosial-demokratiya ideyalarının, prinsiplərinin ardıcıl, mübariz, qızğın tərəfdarı kimi çıxış etmişdi.

Rəsulzadə "Bakı, 23 dekabr" məqaləsində yazır: "İndi külli Rusiyada seçkiyə çalışan, öz işini meydandan aparmağa əlləşən iki böyük üz-üzə durmuş tərəflər vardır. Onlardan əvvəlcisi həqiqi hüriyyət tərəfdarı olub, insaniyyət, həqqaniyyət, füqərə və züəfa tərəfdarı olub, məmləkətin bir girdabi-hələkətə döndərən bürokratiya və üsuli-istibdadiyyə və keyfəmayəşə düşmən olanlar, o biri tərəf isə "həqiqi rus" və "17 oktyabr" firqələri kimi köhnəpərəst olan bədəndişə pis fikirlilərdən ibarətdir ki, Rusiyanı azadlıq və səadətə hələ qabil bilməyib, bir az da onu zənciri-əsarətdə saxlamaq tərəfdarlarıdır" (49, s.79).

Rəsulzadənin fikrincə, sol firqə, sosial-demokratlar hüriyyət və azadlıq tərəfdarıdır, hökumətin caamatın əlinə keçməsinə istəyir. Bu mübarizədə hökumətin sosial-demokratları deyil, sağları, bürokrat və istibdad tərəfdarlarını seçdiyini qeyd edən Rəsulzadə yazır ki, hökumət nə yolla olursa-olsun, hüriyyəti və azadlığı boğmaq istəyir. Ona görə də yalnız sol firqələri deyil, hətta onlara yaxın olan təşkilatların da üzvlərini təqib edir. Dövət Duümasını "sağ"laşdırmaq, "sağ" vəhşilərlə doldurmaq istəyənlərə qarşı mübarizə aparan Rəsulzadə azadlıq sevənləri buna yol verməməyə çağırır və çıxış yolunu da göstərir: "İndi ey azadlığı sevən, cəmaət, ey hökumət cəbr və təəddisinə dübarədən mübtəla olmaq istəməyənlər, ey Rusiyanın anarxiya halından cana gəlib bir rahi-səadət arayanlar, iki yoldan birini qəbul edin: ya sol tərəfə gedib gözlədiyiniz hüriyyət və azadlığa, səadət və rəfahətə çıxınız. Yainki istibdad və zülmə alışdığınızdan ondan ayrılı bilməyib sağ tərəfə yollanınız ki, ölkəni, cəmaəti tazədən zəncirə çəkəsiniz" (49, 80).

Hələlik, yalnız Azərbaycan xalqı, Azərbaycan türkləri, müsəlmanlar üçün deyil, bütövlükdə Rusiya millətlərinin, xalqlarının azadlığı uğrunda mübarizə aparan Rəsulzadə, nicat yolu kimi də sosial-demokratiyanı göstərir. O çalışırdı ki, müsəlmanlar bu mübarizədə, bütün mənalarda geri qalmasın. Müsəlmanları sosial-demokrat əqidəsinə cəlb etmək üçün Rəsulzadə gah islamla sosial-demokrat prinsiplərinin zidd olmadığını yazır, gah milliyyətlə sosial-demokrat əqidəsinə müqayisə edir, yeri gələndə də dövründəki baş verən inkişafı görmək istəməyən və ya görə bilməyən mollaları, ruhaniləri, millətçiləri tənqid edir: "Millətimiz bir cəhl içində yaşayıb, ömrünü qəflət və xəbərsizlikdə keçirməkdədir. Ətrafını tutan heç bir hərəkətləri sənələr ilə istibdadın və hökumətimütləqinin çəkdiyi zəncirlərdən keyimmiş bədəni hiss etməyib havayı-havayı sözlər ilə cəfəngiyyat və mövhumata həkayə və vəzlərilə dolmuş qulaqları külli Rusiyanı çuğlayan hürriyyət və inqilab sədalarını eşitmiyor. Alimnüma mollaların göz heyrətləndirən şəbədələri və sərmayədarların hər bir şeyi əsildə olmadığı bir rəngdə göstərmələrindən naşi pərdeyizəlam və qəflət ilə örtülən gözləri hürriyyət, insaniyyət və həqqaniyyət yolunda tökülən qanları, onu (özünü) əhatə edən rəzalət və zəlaləti görmüyor. Və daha doğrusu əvarizisiyasiyyə ilə məyub olan gözləri əhvəl adamlar kimi hər bir şeyi başqa bir rəngdə, başqa bir ədəddə görür. Elmə həvəs etmiyor, mərifət kəsb eləmiyor, kəsb-ruzi yolunda lazım olan səy və kuşış etmiyor, Allah özü yetirər diyor. Giriftar olduğu fəqir və faqəyə təhəmmül ediyor. Sahibkar və dövlətlinin hər bir gövr və sıxıntısına səbr ediyor. İnsana yaraşmaz ağırlıqlarda ən alçaq bir məvacib və şərtlər üzrə işliyor. Hər cəbr və zülmü, nə qədər ağır və şiddətli olsa da çəkiyor. Hər

ədalətsizliklərə səbr edib dinmiyor, göydən belə yazılıb - diyor. Hər bir hiyləkara düçar olur, var-yoxunu əlindən aldadıb alırlar, bir yavan çörəyə möhtac ediyorlar. Bunların hamısını görür, hamısının ağrısını qəbul ediyor - yenə də ümid üzməyib, Allah kərimdir - diyor" (49, 80).

Rəsulzadə özünə bir nicat yolunu tapa bilməyən millətin oyanmasına mollaların, "millətiçilərin" də əngəl olduğunu yazır: "O biri yandan isə hallı mollalar, rövzəxanlar və qeyri bu kimi şəbədəbazlar, o zülm və zülmətin əmirləri, o şəriət və millətin xadimləri, o pula səcdə edən dənilər bu biçərəni səbrə, təhəmmülə, hər bir şeyə razı olub "Allah tərəfindən müqəddərdir razı olmaq gərək" - deməyə alışdırıb və bu zəifin, bu məzlumun başaltını yastıqlayıb, onu yatırırlar" (49, s.81).

Rəsulzadə müsəlmanların cəhalətdən oyanıb Rusiya, Avropa, Amerika xalqları ilə birlikdə hürriyyət və azadlıq uğrunda mübarizə aparmasını istəyirdi. M.Ə.Rəsulzadə azadlıq uğrunda mübarizə aparmaqda, inqilabçı ruhlu insanlar yetişdirməkdə və s. məsələlərdə daha çox ümidini gənclərə bağlayırdı. Bu məqsədlə o, cavanlara üz tutaraq onları cəhalətdən əl çəkməyə çağırırdı: «Ey millət, millət deyib barbar bağırانlar, ey öz elm və bilikləri ilə fəxr və mühabət edən cavanlar, ey tələbəlik və studentlik faxir libası ilə müzəyyən ziyadarlar, ey cəməət müəllimi adlanan zəvati-kiramlar, ey təbən hürriyyət və azadlıq məftunu olan millət balaları! Biçərə füqərə ürəyinin ən dərin guşəsindən gələn bu səda və fəryadı, millətimizin çox qismi olan bu füqərə və kəsəbənin yangılı fəryadlarına guş veriniz. Giriniz bunları içinə, göstərin onlara o yolu ki, onunla mənzilə yetişə bilsinlər... Bir baxın özgələrə, bir baxın ətrafınıza, bir görün qeyri-millət cavanları

nə qayırlar, nə yolda iş görürlər. Necə gör hüriyyət və fükəra yolunda candan və başdan keçiyorlar" (49, 81-82).

Rəsulzadə yaxşı anlayırdı ki, məhz gənclər inqilabın avanqardı rolunu oynaya bilər. Dünyagörüşü inkişaf edən müsəlman gəncləri sosial-demokratiya ideyalarının həyata keçirilməsində yaxından iştirak edəcək və hansı ideyanın arxasında getdiklərini də anlamış olacaqlar.

1906-cı ildə, Dövlət Dumasına seçkilərə həsr etdiyi "Bakı, 10 dekabr" adlı başqa bir məqaləsində «ictimaiyyun-ammiyyun (sosial-demokrat) müsəlman firqəsidir» - deyərək, Rəsulzadə yazır ki, nə "həqiqi rus", nə daşnaksutyun, inqilabçı-sosialistlər və kadetlərin bloku, nə də ki, müsəlmanların bloku sağlam, azadlıqsevər xətt seçməyib. Rəsulzadə yazır ki, ancaq sosial-demokratlar həmişə camaat və onun səadəti yolunda çalışıb, onun mənafeyinin mühafizə və qarovulçusu olub: «Bu firqeyi-ammə cəmaətidir. Bu firqə hüquqsuzların, məzlum və məfluqların firqəsidir. Bu firqənin amalı və əfkarı fəqət fükərayi-kasibənin əmniyyətini təmin edib, ümum insanları nəzərində bir tutub, bilafərq millət, məzhəb, arvad və kişilərin hər bir hüquq və ixtiyaratda müsəvi olmalarıdır. Bu firqə beynəlmiləldir. Bunun üçün milliyyət filan yoxdur. Bunun nəzərində əhəmiyyət qazanan fəqət sinifdir. Bir-biri ilə zidd olan iki sinfin ki, onları heç bir rabitə müttəhid edə bilməz... Əsl həqiqətinə baxsaq, biz müsəlmanlar ümumən bir məzlumlarıq. İctimaiyyun-ammiyyunda məzlumlar firqəsidir. Kəməli-cürətlə demək olar ki, ictimaiyyun-ammiyyun müsəlman firqəsidir. Bəli, müsəlmanlara, müsəlman fükəra və məzlumlarına, o ixtiyarsız və hüquqsuz fükəralara bir firqəyə mühləq olmaq, bir heyətə mənsub olmaq münasibət və mərəvə yavuuq isə o da «ictimaiyyun-ammiyyun firqəsidir»» (49, 93).

Bununla da o, "sosial-demokrat"ın müsəlmanları müdafiə edən yeganə fırqə olduğunu deyir. Buna görə də əhalini Dumaya seçkilərə səs-ləyən Rəsulzadə millət naminə, millət üçün işləyənləri seçməyə çağırır. Onun fikrincə, aşkarda və gizlində "millətçilik"lə məşğul olan partiyalardan xalq uzaq durmalıdır: "Müstəqilən çalışmalıdır ki, ictimaiyyun-ammiyyun keçsin. Yox, bu mümkün olmaz isə "Yer və ixtiyar" ilə müsəlman blokunun arasında heç bir təfəvüt yoxdur! Təfəvüt yoxdur, deyirik. Zira, həqiqətən millətçi olub üzünü dürlüdürlü maskalar tlə örtən bir millətçinin, aşkara millətçilik edən ilə heç bir təfəvütü olmasın gərək" (49, 97).

O, sosial-demokrat ideologiyasına fəhlə, kəndli, kasıb və məzlumların partiyası kimi üstünlük verirdi. Bütün məzlumları birgə və bərabər şəkildə istibdada qarşı səs-ləyən Rəsulzadə yazır: «... ictimaiyyun-ammiyyun üçün milliyət - filan yoxdur. Fəqət məzlumların haqqını himayə etmək, həqiqəti açıb, aləmə bildirmək vardır» (49, 108). Bu zaman o, sosial-demokratların rus, müsəlman, erməni və digər millətçiləri qəbul etmədiyini deyirdi. Rəsulzadənin bu məsələdə də erməni daşnakların tənqid, nisbətən erməni sosialistlərini onlardan uzaq tutmasını və bütövlükdə, sosial-demokratları müdafiə etməsi yalnız onlara inam ola bilməzdi. Kifayət qədər güclü olan rus, erməni, gürcü, yəhudi şovinistlərinə cavab verə biləcək nəinki türk, heç müsəlman birliyinin olmadığı bir zamanda Rəsulzadənin sözdə bütün millətlərin bərbərərliyini istəyən sosial-demokrat prinsiplərini müdafiə etməsi təbii idi.

İkinci Dumanın açılışına bir neçə gün qalmış Rəsulzadə yazır ki, hürriyyət, azadlıqsevər millət vəkilləri caamatın tələblərini çarizm cəlladlarına yetirəcək və hökumət başından rədd

olmalarını istəyəcəklər. Birinci Dumanı buraxmaqla əhalini "sağ"laşdırmaq niyyəti güdən stolıpinlərin səhvə yol verdiyini iddia edən Rəsulzadə inanırdı ki, caamat artıq ikinci Dumanın məhvinə razı olmayacaq. Azadlıq və hüriyyət carçısı olan Rəsulzadə yazır: "Cəməət qoymayacaqdır ki, bir dəxi o, bir gün də olsa Dumasız qalsın. Cəməət Dumanın təbdilinə, özündən ali bir idarə təbdilinə razı olar, lakin qovulmasına bir dəqiqə olsun, səbr edəməz... Duma bədəndir, cəməət onun ruhu! Bədənə ruh verilməlidir, vətəndaşlar! Duma bir idarədir ki, onun vasitəsilə cəməət tamam ixtiyarlar el məclisinə müvəffəq ola bilər. Duma intihayi-amal deyildir. Lakin ona yetməyə bir alətdir! Duma həqiqi cəməət nümayəndəsi deyildir. Lakin onun vasitəsi ilə həqiqi cəməət nümayəndəliyinə çatmaq olar!" (49, 117).

İkinci Dumanın stolıpinlərin əlində oynucağa çevrildiyini deyən mütəfəkkir yazır ki, Dumada çıxarılan qərarların əksəriyyəti çarizmin istədiyi şəkildə baş verir. Buna baxmayaraq, ikinci Dumanın da fəaliyyətinin çox çəkmədiyini görəndə Rəsulzadə bir qədər də hissiyyata qapılırdı, ancaq bunu, şəxsinə aid məsələ kimi qələmə verirdi. Ancaq burada aparılan mübarizədə bir ümitsizlikdə hiss olunur. Artıq çar Rusiyasında inqilabın boğulması, Dumanın tam şəkildə çarizmin əlində cəmləşməsi, azad mətbuatın bir-birinin ardınca bağlanması, sosial-demokratların təqibi, "Hümmət"in siyasi fəaliyyətinə qadağa, üzvlərinin həbsxanalara atılması, Sibirə sürgün olunması və s. amillər Rəsulzadəyə ciddi təsir göstərmişdi. Üçüncü Dumadan heç nə gözləməyən Rəsulzadə yazır ki, artıq bu Duma millətin deyil, ancaq hökumətin işinə yarıyır. Ona görə də mütəfəkkir artıq üçüncü Dumanın buraxılıb yenisinin seçilməsi ilə nəyinsə

dəyişiləcəyinə inanmırdı: "Sol tərəf geriləndi, işlə qanuni-təbii olaraq, gerilənən sol tərəf yerini doldurmaq üçün Stolipindən sağda duran "sağ xilafdarlar hərəkatə gəldilər" " (49, 160).

Rəsulzadə 1905-ci il 17 oktyabr inqilabının üçüncü ildönümündə yazır ki, inqilabın əlamətləri hələ də qalmaqdadır: "Rusiya cəməti o günləri bir ayrı məişətə, bir ayrı rüzigara girmək istəyirlər. Rusiya övzai-ictimaiyyəsi köhnə qəvaidən qurtarıb tazə əsrül-güzəran və rəftara keçmək istəyirdi. Bu təşəbbüs ona əl vermədisə ürəklərdə, ağıllarda, evlərdə, binalarda, havada belə məhv olunmaz əsərlər buraxdı..." (49, 242). Daha sonra Rəsulzadə yazır: «Siyasətə istibdada, ibadətə istibdada, məişətə istibdada və yenə də istibdada qəhr olan bir məmləkətdə, həyatı-ictimaiyyətin azad və nəfis bir surətdə olduğunu arzu etmək qaranlıq bir otaqda aynabəndlik etməyə bənziyor» (74).

Rəsulzadənin sosial-demokrat ideologiyasına nisbətən daha dərin və müqayisəli təhlili, konkret prizmalardan yanaşması, onun İrandakı yaradıcılığı dövrünə (1909-1911-ci illər) təsadüf edir. 1909-cu ildə qələmə alıb Bakıya, "Tərəqqi" qəzetinə göndərdiyi yazılarında, eləcə də Tehrandə Avropa üsulu ilə nəşr olunan və baş redaktoru olduğu "İrani-no" qəzetindəki məqalələrində Rəsulzadə İran inqilabının təsiri altında çıxış edirdi.

1910-cu ildə İranda mühafizəkar "Etidalıyyun" (Mötədillər) partiyasının yaranması ilə bağlı yazdığı "Mühafizəkar və ya sosialist mühafizəkar partiyaların" adlı tənqidi əsərdə və "İrani-no" qəzetində yazdığı məqalələrində də Rəsulzadəni sosial-demokrat ideologiyasının tərəfdarı kimi görürük. Artıq Rəsulzadə sosial-demokrat ideologiyasını Avropadakı sosial-demokrat nəzəriyyəsi ilə təhlil və müqayisə şəklində verir və

önəmli nəticələrə gəlir. Rəsulzadə sosializm əqidəsində burjua və fəhlə-kəndi sinfi arasında gedən mübarizənin mühüm əhəmiyyətini qeyd etmişdi: «Sosializm əqidəsinə Avropa və başqa yerlərdə rəvac verən elə bu iki sinif arasında gedən mübarizədir. Proletariatın mənafeyinə hamisi olan sosialistlər bütün bəşəriyyətin azadlığını proletariatin kapitalın boyunduruğundan azad olmasında görürlər. Sosialistlərin fikrinə görə təkamül qanunu və texnikanın inkişafı proletariatin zəfərinə kömək edir. Sosialistlərin böyük müəllimi Karl Marksın təxminən 50 il bundan qabaq kəşf etdiyi kimi, kapitalizmin hakim olduğu və inkişaf etmiş sənaye ölkələri dəmir bir iqtisadi qanuna tabedir ki, o da kapitalın mərkəzləşməsi və cəmiyyətin proletariatlaşmasıdır» (50, 94).

O qeyd edirdi ki, bütün millətlərin fəhlə-kəndli təbəqəsi kapitalizmdən azad olarsa, o zaman millətlərin də azadlığı baş verəcək. İlk dövrlərdə M.Ə.Rəsulzadə fəhlə və kəndli sinfinin haqlarını, başqa azadlıqlardan üstün tuturdu. Bu baxımdan o, bir millətin azadlığı uğrunda mübarizə aparılmasını məqsəduyğun saymırdı. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, yalnız bir millətin azadlığı ilə bəşəri problemlər həll edilə bilməz. Mütəfəkkir sosializmin dünyada bərqərar olmasının tərəfdarı kimi çıxış edir, sosialistlərin mübarizələrini müdafiə edirdi. Rəsulzadə Avropa sosialistlərinin mübarizə üsulunu belə dəyərləndirir: «Avropada sosialist adlanan «ictimaiyyun» elə bir fırqədir ki, yalnız Avropanın konservatorları deyil, hətta onların demokratlarını, liberallarını və radikallarını da «etadiliyyun» (mühafizəkar) sayaraq, onlarla mübarizə aparırlar. Bunlar, (yəni sosialistlər) elə fırqədir ki, təkcə siyasi bərabərlik deyil, ictimai-iqtisadi bərabərlik də tələb edirlər.

Bunlar, Avropa məişətinin bütün kiçik və böyük məsələlərində nüfuzu olan kapitalizm üsüli-idarəsinin əleyhinə çıxıb onu (kapitalizmi) Avropa, Amerika, Yaponiya və s. yerlərdə dağıdıb, sosializm idarə üsulunu bərqərar etmək istəyirlər. Çünki onlar bütün bəşəriyyətin səadətini sosializmdə görür və öz ali məqsədlərinə çatmaq üçün təkamül qanununu sosializm amalına uyğun bilərək, siyasi hakimiyyəti mənafeyi onlarla üst-üstə düşən siniflərə vermək istəyirlər» (50, 93).

O, bu yolun, millətlərə həqiqi azadlıq və xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanır: «Sinfi mübarizənin zəruriliyi sosialistlərin dəyişilməz əsaslarından biridir. Onlar hakimiyyətin hər yerdə əksəriyyət təşkil edən proletarların əlində olmasını istəyirlər. Onlar qanunu elə şəkildə tərtib etmək istəyirlər ki, onun sayəsində özlərinin son amalına, yəni kapitalizmin sosializmə keçməsinə nail olsunlar və bu məqsədə çatmaq üçün tam milli hökumətə tərəfdardırlar» (50, 95).

Avropa sosialistlərinin nəzəriyyədə çox yaxşı səslənən sosial-demokrat ideyalarını M.Ə.Rəsulzadənin də qəbul etməsi zamanınca adi hal idi. Mücərrəd xoşbəxt gələcəkdən danışan, əsasən, qeyri-müsəlmanları təmsil edən Rusiyadakı sosial-demokratlara gəlicə, hələlik onlar iç üzlərini açıb ortaya qoymamışdılar. O, Avropadakı sosialistlərin isə milli hökumət formasında, bərabər şəkildə sosial-siyasi bərabərliklərə nail olma prinsiplərini müsbət dəyərləndirməyə bilmir: «Sosialistlər həmişə öz müraciətlərində zəhmətkeş və fəhlə kütləsinə təlqin edirlər ki, yalnız dinləri və dilləri bir olan xalq nümayəndələri və ya bir ölkənin vətəndaşı olanlar sizin qardaşınız deyillər. Sizin həqiqi qardaşlarınız, sadıq yoldaşlarınız sizinlə bir sinfə mənsub olan, sizin milli

zəhmətkeş, fəhlə və sizin kimi bir karxana maşınının bir hissəsi olanlardır» (50, 95).

Avropa sosial-demokratları da bütün millətlərin zəhmətkeş, fəhlə sinfini vahid sinif kimi təqdim edir və qeyd edirdilər ki, onlar üçün fəhlə sinfinin düşməni kapitalizm, istibdad rejimlərdir. Bu məsələdən məharətlə istifadə edən Rusiyadakı sosialistlər (bolşeviklər) sosial-siyasi bərabərliyi, sinfi mübarizəni önə çəkərək ayrı-ayrı millətlərin, xüsusilə də müsəlman xalqların öz milli azadlıqlarını tələb etməsinə əngəl olmağa çalışırdılar. Bolşeviklər sosial-demokrat ideyaları altında pərdələnərək, çar Rusiyası istibdadını devirmək faktorunu önə çəkərək qeyri-rus, qeyri-xristian millətlərin mübarizəsinin milli xarakter almasını əngəlləyirdilər. Bütün millətlərin milli mücadilələrinə zorla da olsa, sosializm donu geyindirməyə çalışırdılar. Onlar öz əməllərini məharətlə pərdələməyi də bacarırdılar. Nəticədə də sözdə çox yaxşı səslənən sosial-demokrat ideyaları M.Ə.Rəsulzadənin də ictimai-siyasi baxışlarına təsir göstərir: «Sosialistlər milli məsələdən yan keçir və bəşəriyyəti müxtəlif millətlərə bölmürlər. Başqa sözlə, onlar beynəlmiləl fırqədirlər. Bunu da qeyd etməliyik ki, bu beynəlmiləl nəzəriyyə yalnız sosialistlərə məxsus deyildir. Bir çox kapitalist partiyaları da bu fikirdədir. Mədəni millətlərin liberal və demokrat partiyalarının əksəriyyəti də dövlətin ümumi mənafeyinə və insan hüquqlarına uyğun olaraq öz dövlətçilik nəzəriyyələrində heç vaxt müəyyən bir millətə üstünlük vermirlər» (50, s.98).

Dünyanın bir çox ölkələri ərinde ictimai-siyasi proseslərin bu cür istiqaməti M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində də özünü büruzə verirdi. Avropanın sosialist qurumları kimi, bəzi

kapitalist partiyalarının da ictimai-siyasi fəaliyyətlərində ayrıca bir millətə üstünlük verməmələri M.Ə.Rəsulzadəni düşündürməyə bilməzdi. Çox böyük ehtimalla bu məsələnin özü də M.Ə.Rəsulzadənin sosial-demokrat prinsiplərinə müəyyən mənada inanmasına səbəb olub. Bu baxımdan bir çox azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar kimi, M.Ə.Rəsulzadə də ilk dövrlərdə məhz çar Rusiyasındakı, ümumiyyətlə, ayrı-ayrı ölkələrdəki istibadların yıxılıb yerində sosialist hökuməti qurulması ilə bəşəriyyətin bəlalardan qurtulacağına inanıb.

Rəsulzadənin fikrincə beş formada hürriyyət var: birincisi-söz azadlığı; ikincisi- mətbuat azadlığı; üçüncüsü- cəmiyyət və ittifaq azadlığı; dördüncüsü- vicdan azadlığı; beşincisi- malın və canın mühafizə olunması azadlığı. Onun fikrincə, söz azadlığı insanın öz fikrini, düşüncələrini qorxub çəkinmədən, kimsədən ehtiyat etmədən açıb danışması demək idi. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, hürriyyətin mövcudluğunu şərtləndirən ikinci amil mətbuat azadlığıdır. O, hürriyyətin üçüncü əlamətini cəmiyyətin və ittifaqların yaradılıb sərbəst fəaliyyət göstərməyində görür. M.Ə.Rəsulzadə hürriyyətin dördüncü əlamətinin vicdan azadlığı olduğunu göstərir. M.Ə.Rəsulzadəyə görə hürriyyətin sonuncu əlaməti şəxsiyyətin toxunulmazlığındadır.

Bu cür azadlıqlar bəlkə də M.Ə.Rəsulzadənin təsəvvür etdiyi milli, ancaq mahiyyətində həm də sosial-demokrat ideyaları dayanan bir iqtidarda mövcud olmalıydı. Bu ölkədə isə Rəsulzadə sosial-demokrat ideyalarını milli haqlar kimi bərabər tutur. Ancaq Rəsulzadə sezməyə bilməzdi ki, onun da bir müddət yaxın münasibətdə olduğu Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə (b) Partiyasının başında duranlar heç də belə

bir ölkənin varlığını arzulamırdılar. Əgər bu partiyanın mərkəzində dayanan ruslar sosial-demokrat ideyası altında yeni bir imperiya qurmaq istəyirdilərsə, Qafqaz və Orta Asiya türklərini çıxmaq şərti ilə yerdə qalan millətlər də yalnız öz maraqları üçün çalışırdılar.

M.Ə.Rəsulzadə də sosial-demokrat cərəyanına daha çox dövrünün ictimai-siyasi prosesləri, dünyada sosial ədalətin, ictimai bərabərliyin bərqərar olması, milli ideoloji cərəyanların olmaması və yaxud çox zəif şəkildə olması və s. baxımından tərəfdar olub. Ancaq sosial ədalət, ictimai bərabərlik məsələlərini çıxmaq şərti ilə, sonralar sosializm M.Ə.Rəsulzadə üçün dərinədən bağlanacaq ideoloji bir cərəyan olmayıb.

Rəsulzadənin sosializm və demokratiya problemlərinə yanaşmasının ikinci dövrü 1911-13-cü illərdə başlamış və 1920-ci illərin əvvəllərinə qədər davam etmişdi. Maraqlıdır ki, 1911-13-cü illər Türkiyə dövründən başlayaraq Rəsulzadənin sosial-demokrat prinsiplərinə əvvəlki rəğbəti azalmağa başlamışdı. Sosial-demokrat əqidəsindən təcridən milliyyətçiliyə, türkçülüyə keçməkdə Rəsulzadəyə, İstanbulda fəaliyyət göstərən "Türk ocağı" dərnəyinin fəalları, "Türk yurdu" məcmuəsinin müəllifləri Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, Z.Göyalp və əsərləri ilə yaxından tanış olduğu C.Əfqanın fikirləri mühüm təsir göstərmişdi. "Rəsulzadənin Bakıya dönüşü, Romanovlar sülaləsinin 300 yubileyi münasibəti ilə elan olunan ümumi əfv üzərinə 1913-cü ildə vəqə olmuşdur. İrandakı fəaliyyəti, hürriyyət yolundakı mücadilə təcrübəsinin, rus imperializminə qarşı kininin artmasına yaradığı kimi, İstanbuldakı təmasları da milli məfkurənin yetişməsi və mənəvi təşəkkülünə qəti şəkil verməsi baxımından çox

mühüm bir mərhələ olmuşdu" (49, 8). Bu, onun 1913-cü ildə Bakıya qayıdıb, aktiv fəaliyyətə başladığı dövrlərdə də özünü açıq şəkildə büruzə verir. Bununla da Rəsulzadənin sosial-demokrat ideologiyasına, bolşevik inqilabına bəslədiyi ümidlər nisbətən arxa plana keçirdi.

Qeyd edək ki, M.Ə.Rəsulzadə 1911-1913-cü illərdən başlayaraq sosial-demokrat ideologiyasından fərqli, milləti azadlığa aparıb çıxaracaq bir ideyanın axtarışında olub. Doğrudur, əvvəlcə M.Ə.Rəsulzadə ümid edib ki, Azərbaycanın xalqının azadlığı çar Rusiyasına qarşı mübarizə apararaq sosial-demokratlarla bir yerdə də mümkündür. Ancaq zaman keçdikcə M.Ə.Rəsulzadə anladı ki, nə sosial-demokrat ideyası, nə də bu ideyanın daşıyıcısı olan RSDF(b)P-nin siyasi xətti Azərbaycan xalqının istiqlalına, azadlığına səbəb olmayacaq.

1910-cu illərin əvvəllərində sosial-demokrat ideyasını təbliğ etməsinə baxmayaraq Rəsulzadə özü də etiraf edirdi ki, nə isə çatışmır. «Bu təlatümdə biz nə istədiyimizi bilmədik. Bunu bilən tək-tək fərdlərimiz var idisə, bildiklərini bizə bildirməyə vaxt yox idi. O məşhur sənələrdə biz bir təlatümə düşərək olan gəmiyə bənzəyirdik ki, hara gedəcəyimizi və sahili-nicatın nə tərəfdə olduğunu bilmirdik. Hər halda bir tərəfə olsa da, sükan saxlamaq lazım gəlirdi. Biz də bizimlə bərabər təlatümə tutulmuş olan digər millətlərin gəmiçilərinə baxdıq, yolumuzu onların getdiyi səmtə düzəlttik. Əlimiz sükanda titrəyir, ürəklərimiz məhcül bir aqibət qarşısında çırpınırdı» (36, 45). Rəsulzadə açıq şəkildə yazırdı ki, sanki boş bir məhcullüq üzündən sosial-demokrat ideyası adı altında mübarizə aparıblar. Bu, onu göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadə «beynəlmiləl qələbə»yə bütün varlığı ilə inanmayıb. Bunun əvəzində isə

Rəsulzadə sosial-demokrat ideyasından fərqli bir yol axtarırdı. Bu yol isə daha konkret, milli və hədəfinə çatacaq bir ideologiyaya söykənməli idi. «Məhəmməd Əmin fəaliyyətinin ilk dövründə sosial-demokratlarla yaxın olub, sosializm ideyasının təsiri altında idi. Onun gizli imzalarından biri də «sosialist» olmuşdur. Onlar cəmiyyəti inqilab yolu ilə dəyişdirmək, yeniləşdirmək istəyirdilər ki, bu da zamanın tələbindən doğurdu. Məhəmməd Əmində Müsavat fikrinin formalaşmasına və eyni adlı partiya yaranana qədər bu əqidə onda güclü idi» (36, 49).

Göründüyü kimi, milli dəyərlərlə sosial-demokrat ideyalarının sintezi də onda 1910-cu illərin əvvəllərində yaranıb. Maraqlıdır ki, məhz "Müsavat" Partiyası da bu dövrdə qurulub. Bu partiyanın da əsas məramlarından biri sosial-demokrat ideyaları olmuş, ancaq əvəzində özündə milli çalarları da ehtiva edən bu partiya həm də müstəqil fəaliyyət göstərmiş və heç bir xarici qüvvədən asılı olmamışdır. Bu baxımdan sonralar türkcülük üzərində qurulan ideologiyanın daşıyıcısına çevriləndə belə Rəsulzadə sosial-demokrat prinsiplərindən tamamilə üz döndərməyib. Əksinə, bu məsələlərdə son dərəcə həsas olan M.Ə.Rəsulzadə "Müsavat" Partiyasının proqramında və 1918-ci ildə qurulan AXC-nin idarəçiliyində müəyyən qədər sosial ideyaların olmasını müdafiə edib.

Bu dövrdə də (1911-1920-ci illər) Rəsulzadə lideri olduğu "Müsavat" Partiyasında sosial-demokrat prinsiplərinə ciddi diqqət yetirmiş və bunu, partiyanın nizamnamə və məramnaməsində nəzərə almışdı. Ancaq onun 1914-1917-ci illərdə yazdığı məqalələrdə artıq əsas qayəni sosial-demokrat prinsipləri deyil, milli varlıq (dirilik), türk dili, millət,

türkçülük amalı təşkil etmişdi. O, bütün səyini xalqın milli varlığına (diriliyinə) yönəltdi ki, bunu, növbəti paragrafda daha geniş şəkildə şərh edəcəyik.

Qeyd etdiyimiz kimi, Rəsulzadənin sosial-demokrat əqidəsinə inamının zəifləməsində bolşeviklərin, yəni rus "sosial-demokratiya"nın müəllətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi haqqını onlara verməməsi də səbəb olmuşdu. Belə ki, bolşeviklərin lideri Lenin və onun həmfikirləri 1917-ci ildə verdiyi bəyannaməyə, çar Rusiyasının xalqları öz müqəddəratlarını özləri müəyyənləşdirəcək prinsipinə sonralar əməl etməmişdilər. "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sosial-demokratlarla, bolşeviklərlə o vaxta qədər həmfikir, həmrəy oldu ki, artıq millətlərə öz müqəddəratını təyin etmək, hətta ayrılıb müstəqil suveren dövlət yaratmaq hüququ verilməkdə idi. Bu zaman bolşeviklər öz vədlərindən imtina etdilər, sələflərinin tutduqları yolu davam etdirməyi vacib bildilər. Bundan sonra Məhəmməd Əminin siyasi yolu başqa istiqamət yönəldi. Amma bu o demək deyil ki, M.Ə.Rəsulzadə marksist təlimdən üz döndərdi" (10, s.28).

1918-ci ildə qurulmuş AXC-nin mahiyyətində sosial-demokrat prinsipləri çox mühüm yer tutmuşdu. AXC dövründə xalq Avropadakı sosial-demokratların görmək istədiyi sosialist ölkəsindən heç də geri qalmayan sosial ədalət, ictimai bərabərlik, insan haqları və azadlıqlarına malik idi. M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vətəndaşlar arasında siyasi bərabərlik bir qərar olmaqla, bərabər sosial ədalətsizliyin zərərli nəticələri də aydın tərzdə dəyişdirilirdi. Azərbaycan zehniyyətincə, dünyanın əvvəlindən bəri insanların yaşayış və iqtisadiyyatında qarşılaşdıqları ədalətsizliyi bir-birə ortadan

qaldırmaq, inqilabçı bir zərbəylə mülkiyyəti və bununla bağlı insanlar arasında ortaya çıxan səfaləti ortadan qaldıraraq mümkün deyildi. Bundan anarxiya, daha çox səfalət çıxar və iç qarışıqlıqlarından başqa aydın bir nəticə allına bilməzdi. Onlara görə, bu bir kərə siyasi ədalət təmin olunduqdan sonra öz-özünə təkamül edəcək və yavaş-yavaş həll olunacaq bir məsələ idi» (47, s.41).

Ancaq M.Ə.Rəsulzadə sosial məsələnin tərəfdarı olsa da, onun birdən-birə reallaşmasını istəmirdi və deyirdi ki, heç xalq da bunu istəmir. Onun fikrincə, azərbaycanlılar sosial məsələni inqilabsız, təkamüllə aradan qaldırmağın tərəfdarıdır: «Azərbaycanlılar düşünürdlər ki, mülkiyyəti tamamilə ortadan qaldırmaq, indiki durum içərisində şəxsi təşəbbüs qüvvəsini zorakı şəkildə aradan qaldırır. Sosial həyat irəliləmədən düşər, insanlar bəsit ibtidaiyə doğru dönərlər: aləmin nizamı pozular. Fəqət, bununla bərabər hər şeyin ifratından zərər gəldiyi kimi, mülkiyyətin də ifrat tərəflərini yox etmək sosial islahatın əsasını meydana gətirməlidir. Mülkiyyət ancaq ümumi aləmə yayılıb təsirli oluncaya qədər müdafiə olunub – bu olmayanda ümumi zərər gətirən lüzumsuz bir artıqlıq kimi kəsilib atılmalıdır. Ərazi məsələsində misal kimi desək: hər əkinçi özü əkib-becərdiyi müəyyən miqdar torpağa sahibliyini qəbul etməklə bərabər, Azərbaycan islahatçıları geniş torpaqları ölü halında saxlayan torpaq sahiblərinin mülkiyyət hüququnu rədd edirdi. Millət Məclisində hazır olan qanun layihəsinə görə, xüsusi ərazi sahiblərindən alınmış dövlət malı olduqdan sonra əkin yeri, vətəndaşların mülkiyyətinə bölünür, dövlətin sərvət və gəlir qaynağını təşkil edən yeraltı mədənlər isə tamamilə dövlət xəzinəsinə qalırdı» (47, s.42).

Şübhəsiz ki, torpaqların vaxtında mülkədarların əlindən alınıb, kəndlilərə verilməməsi M.Ə.Rəsulzadənin, eyni zamanda AXC hökumətinin buraxdığı səhvlərdən biri idi. Çünki bolşeviklər müsavətçilərə qarşı mübarizədə bu amildən yararlanırdılar. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin sosial məsələdə inkişaf üçün zamana ehtiyac duyması yanlış bir addım idi. Ən azı ona görə ki, bu dövrdə zaman fəhlə və kəndlilərin tərəfdarlarının lehinə işləyirdi. Belə bir məqamda mülkiyyətin aradan qaldırılıb torpaqların kəndlilərə paylanmaması yanlış bir mövqe idi. Bundan da sonralar bolşeviklər yetərinə istifadə etdilər.

AXC mahiyyətində milli xüsusiyyətlər dayanan, eyni zamanda sosial bərabərlik prinsiplərini milli formada həyata keçirən bir ölkə idi. Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də bəzi qüvvələr tərəfindən qəbul olunmadıqlarını yazan M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, milli qüvvə olaraq sosial-demokrat ideyalarını tətbiq edərkən sağlarm, sağları müdafiə edərkən solların təzyiqlərinə məruz qalırdılar. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi "Müsavət" Partiyası nə qədər milliyyətpərvər, türkçü olsa da, ictimai nəzəriyyəsinə görə radikal-demokrat idi: ««Müsavət» firqəsi məfkurə etibarilə milliyyətpərvərlik doğma, türkçülük məsləkinə qail bir firqədir... Azərbaycan Cümhuriyyətinin ələmdarıdır. Bu şüarı ilk dəfə ortaya atmaq və onu yalnız əcnəbilərə deyil, bir qism azərbaycanlılara qarşı dəxi müdafiə etmək etibarilə Müsavat birinci Azərbaycan istiqlal firqəsidir. İctimai nəzəriyyəsinə görə, xalqçılıq, məsləkinə sadıq, radikal-demokrat bir proqrama malikdir» (46, s.53). O, özü də açıq şəkildə qeyd edirdi ki, «türk milli-demokratik» olan bu hökumət sırf milliyyətçi iqtidar deyil və özündə bütün

cəريانların müsbət tərəflərini ehtiva etməklə müasir özülə əsaslanır.

Rəsulzadənin sosial-demokrat prinsiplərinə, sosializm və demokratiya anlayışlarına baxışları mühacirət dövründə də öz aktuallığını itirməmişdi. Əksinə, Rəsulzadə mühacirət dövründə bolşevik sosial-demokratiyası ilə, marksist sosial-demokratiyasının fərqlərini göstərməyə çalışmış, milli dövlətdə sosializmin yerini izah etmiş və milli tənəsüd, solidarizm fikirlərini irəli sürmüşdü. Bu, Rəsulzadənin sosial-demokrat prinsiplərinə baxışlarının sonuncu, üçüncü dövrü hesab oluna bilər. Qeyd edək ki, bu dövrdə də Rəsulzadə sosial-demokrat ideyasına maraq göstərmiş, bu məsələni yeni prizmalardan dəyərləndirmişdi.

Mühacirəti dövründə də marksist sosial-demokrat ideyasının əleyhinə olmayan Rəsulzadə, sosial-demokrat ideyası adı altında pərdələnərək proletarlar, fəhlə-kəndli sinfi formasında millətləri əsarət altında saxlayan Sovet rejiminə qarşı mübarizə aparıb. Rəsulzadə Sovetlər Birliyinin Azərbaycana tətbiq etdiyi siyasətin, qayda və qanunların iç üzünü açıb göstərir, onları sərt tənqid atəşinə tuturdu. Burada da əsas məqsəd sosial-demokratiya adı altında pərdələnmiş bolşeviklərin əsl mahiyyətini, iç üzlərini açıb göstərmək idi. «İstiqlal» jurnalındakı «Açıq diplomatiya» məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə bolşeviklərin növbəti siyasətini açıq diplomatiya fikrini irəli sürməyinin daxili saxtakarlığını izah edirdi. O göstərirdi ki, onlar həmişə zahirən demokratik azadlıq pərdəsinə bürünmüş şuarlar irəli sürüb əslində özlərinin istibdad qanunlarını yeridirlər. Rəsulzadə yazır ki, qırmızı imperializm özünün əsl qayəsini təşkil edən dünyada sosializm inqilabından əl çəkməyib: «Planlaşdırdığı 5 illik

planı yerinə yetirmək üçün onun hər cür müvəqqəti sakitliyə ehtiyacı vardı ki, sırf təcavüz məqsədi güdən bu sənaye planını müvəffəqiyyətlə başa çatdırsın. Bu məqsədlə də o, indiki şəraitdə sülhsevər maskası taxır və buna da müvəffəq olur» (84, s.209). M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Fəhlə-kəndli hökuməti çalışanların məmləkəti, proletar diktatorluğu, kommunizm hakimiyyəti, bolşeviklərin ağalığı: Bütün bunlar Sovetlər İttifaqı deyilən məmləkət üzərində fərdi hakimiyyətlərini quran qanlı avantüristlərin kefi, istibadlarını qazanmaq üçün tullanılan bir ulduzlu cümlələrdir» (84, s.216). Bütün bunlara baxmayaraq, Rəsulzadə bolşeviklərin daxilən narahat olduğunu, zahirən isə özlərini sakit göstərdiklərini yazır: «Azərbaycanda «sosializm»in zahirən «türkizm» üzərində qələbəsi təmin olunmuşdu. Rus bolşevizmi Azərbaycan millətçiliyi üzərində qələbəsini bayram edirdi. Yabancı totalitarizm yerli demokratiyaya qələbə çalmışdı. Lakin bu məsələnin, sadəcə, zahiri tərəfidir. Həqiqətdə isə mübarizə hələ bitməmişdir: Onun müqəddəratı müasir şəraitdə dünya miqyasında cərəyan edən böyük mübarizənin müqəddəratı ilə bağlıdır. Azadlıq və demokratiyanın son qələbəsi müqəddərsə, (buna qətiyyən şübhəmiz yoxdur) o zaman 1918-ci ilin 28 mayında hüquqi ifadəsini tapan milli Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi azadlıq və istiqlala yenidən qovuşacağı əlbəttə ki, həqiqət və müqəddərdir» (47, s.111).

M.Ə.Rəsulzadə mühacirət dövründə Sovet Rusiyasında gedən baş verən prosesləri diqqətlə izləyir, imperiyadakı «demokratiya» və «sosializm»in iç üzünü açıb göstərməkdə davam edirdi. Onun məqsədi əsl sosial-demokrat ideyası ilə, sovetlərin «sosial-demokrat»iyası arasındakı fərqləri ortaya

qoymaq idi. «Rusiyada siyasi vəziyyət» məqaləsində də mütəfəkkir bu fərqləri göstərir və bunun nəticəsində bolşeviklər arasında yaranmış ziddiyyətləri nümunə gətirirdi: «Kommunist firqəsindəki müxalifət eyni cinsdən deyildir. Bunlar bir tərəfdən Zinovyev tərəfindən idarə olunan sollar, digər tərəfdən də Sokolnikov və Medvedyev kimi sağlar arasında müxtəlif fərqlərlə ayrılan çoxlu zümrəsindən ibarətdir. Bu müxaliflərə görə indiki idarə Rusiyanı sosializmə deyil, kapitalizmə aparır» (51, s.16).

M.Ə.Rəsulzadə onların arasında da fikir ayrılığını olduğunu bildirir: «Sağlar deyirlər ki, dünyada sosializm qurmaqdan əl çəkməli, Avropa ilə əməkdaşlıq etməli, demokratiyaya doğru getməli, sollar deyir, Leninə qayıtmalı, bütün dünyanı sovetləşdirməli. Kommunist firqəsi bir tərəfdən həqiqi rus mənafeyini güdən sağlar, digər tərəfdən də beynəlmiləl inqilab iddialarından əl götürməyən sollar arasındakı çəkişmələrə səhnə olmuşdur. Medvedyev və Zinovyev qütbləri arasında müxtəlif şəkil və xüsusiyyətlər daşıyan qruplar çoxalır. Bunlar arasında hakim bir vəziyyəti tutan qrup Stalin zümrəsidir. Bu zümrə mahiyyət həddində zinovyevçilər kimi məmləkətini sağlaşma təmayülətindən doğan təhlükəni inkar etməməklə, zinovyevçilərin çarə olaraq göstərdikləri yola girməyi daha çox təhlükə hesab edirdilər. Onlarsa yenidən təhkimləşdirmə və təkcə fəhləyə istinadla kəndli və xırda burjua mənfəətlərinə göz yumulmasına gedilərsə Leninin ən böyük vəsiyyətlərindən olan fəhlə-kəndli ittifaqı pozular, Sovet sisteminin bel sümüyü qırılar» (51, s.17-18).

M.Ə.Rəsulzadə sovetlərin qondarma «demokratiya» və «sosializm» təbliğatına baxmayaraq, qeyri-rus millətləri öz yollarından döndərə bilmədiyini yazır: «Bakıda toplanan

Türköloji Konqresin pantürküstlər tərəfindən istifadə olunmamasını təmin üçün yaxşı əməl sərf edilməsinə rəğmən yuxarıda adı çəkilən konqresdə «nə yapsalar da bizi böyük türk kültür və mədəniyyəti yaratmaq əzmindən döndərəməzlər» mənasında söylənən hərarətli nitqlər iradını qadağan edə bilməmişlərdi» (51, s.30).

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə inanır ki, sonda bolşevik diktatorluğu məhv olacaq: «Bizcə həyatının böhranlı bir dövrünə girən sovet hökumətinin artıq süqut edib-etməyəcəyindən deyil, necə süqut edəcəyindən bəhs edilməlidir. Mötədillərin qələbəsi ilə kommunist fırqəsi sağlaşaraq rəsmi demokratik təsis və təkamül edə biləcəkmə? Yoxsa həyatla barışmaz bir təzad halında olan bu müəssisə əleyhinə, dünən müxalif ünsürlərin təzyiqi nəticəsində partlayaraq yeni bir inqilab zühuru ilə devriləcəkmə?» (51, s.41). M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Keçirdikləri çox acı təcrübələr nəticəsində birlik lüzumuna bütün mövcudiyyətləri ilə qənaət gətirən bu millətlər nə lazımdır etməlidirlər. Bunlar arasında Azərbaycan Cümhuriyyətinə və azəri türklərinin üzərinə düşən vəzifə də çox böyükdür» (51, s.43).

Onun fikrincə, Vilson prinsiplərində xüsusi mövqe tutan «millətlərin öz müqəddəratlarını həlli səlahiyyətdar olduqları» şüarı bolşeviklər heç bir zaman öz mahiyyətində müsbət bir qiymətə malik olmamışdır: «Onların nəzərində bu şüar təqib etdikləri məqsəd uğrunda istifadə etdikləri silahlardan biridir. Digər təbirlə, bu məsələ onlar üçün heç bir zaman bir məqsəd deyil, sadə bir vasitə və alət rolunu oynamışdır. Milli mədəniyyətə müqabil Lenin «ümumdünya fəhlə hərəkəti və beynəlmiləl demokratiya mədəniyyəti»ni qoyurdu. Bu nöqtəyi-nəzərlə də o, Rusiyanın milli-məhəlli muxtariyyətlər

əsası üzərində qurulu qoşma cümhuriyyətlər (fedarisyon) şəklində təsisinin şiddətlə əleyhinə idi» (51, 47).

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Lenin bolşevik inqilabına qədər öz fikirlərində israr edib: «1917-ci ildə bolşevik konqresi Lenin tərəfindən təklif olunan bu formulu «məramı müvafiq olarsa» qeydi ilə qəbul etmişdi. Yəni demək istəmişdi ki, «bəli bir millət dövlətdən ayrılmaya belə haqlıdır. Yalnız bir şərtlə ki, bu ayrılma məramı müvafiq olsun». Məramı müvafiq olan ayrılmanın təqlidi isə bolşevik fırqəsinə aiddir. Sonralar «bu təqdir»in miqyası da təyin olundu. «Təyini-müqəddərat» haqqı bir millətin ümumi heyətinə deyil, ancaq o millətin «proletariat» sinfinə məxsus olundu» (51, 49). Rəsulzadə Azərbaycanın, Gürcüstanın bu adla işğal edildiyini qeyd etmişdi: «Guya, Azərbaycan və Gürcüstanda «fəhlə üsyan»ları olub və onlar Sovet Rusiyasına ilhaq qərarı veriblər. Moskva bolşevikləri də milliyyət prinsipini pozmadan hərəkət ediblər» (51, 49). «Sovet federalizmi» və «ayrılma haqqı» məsələsi ilə bağlı Rəsulzadə yazır: «Daxili siyasətdə mənfə gürülən «təyini-müqəddərat» prinsipi ilə bu prinsipdən çıxan «ayrılma haqqı»nın xarici siyasətdə müsbət bir qiymətə malik olduğu fikri bolşevik siyasətinin milliyyət məsələsində fəaliyyət proqramı qəbul etdiyi çox mühüm bir «tezis»dir. Bu tezisə görə, sovet federalizmi müvvəqəti bir tezisdir» (51, 52).

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, bununla ikiüzlüyə yol verən sovet rejimi əslində tamamilə başqa siyasət yürüdü: «Sözde sovetlərə görə ittifaqı təşkil edən üzvlərin hankısı istərsə ittifaqı tərək etmək haqqına malikdir. Ancaq bu xəyalı bir istiqlal idi. «Sovetlər ittifaqı» təşkilati-əsasıyyəsi -ölkə ruslar tərəfindən birmənalı şəkildə idarə olunur. MİK «ittifaq şurası» və «millətlər şurası» rusların əlindədir. O birisi

cümhuriyyətlərin heç bir səlahiyyəti yoxdur. Sovet federasiyonunu təşkil edən cümhuriyyətlərin yalnız adı cümhuriyyətdir» (51, s.61). O, sovet «sosial-demokratiya»sının mahiyyətini Lenin öz əsərlərində biruzə verdiyini yazır: «Lenin «Dövlət və inqilab» adlı klassik əsərində xəyali kommunizmi anarxistlər kimi hökumətsiz və cəbri qüvvətdən azad, tamamilə sərbəst insanlar cəmiyyətindən ibarət bilərək hökumətin getdikcə ölməyə məhkum olduğunu təlim etdiyi halda, «proletariya hakimiyyəti» adını verdiyi dünyanın ən şiddətli və ən müstəbid hökumət sistemini işə salmış və əməli şəkildə təsis eləmişdir. Milliyət məsələsində də öylə: hər milləti tamamilə sərbəst və öz müqəddəratına şəxsən hakim qəbul edərək, sözdə sovet sisteminin ana əsasları daxilində federalizmə mühüm bir mövqe ayırdığı halda, işdə dünyada tayı olmayan bir sentralizm vücudə gətirmişdir» (51, s.63).

Sözdə müstəqilliyin bolşeviklər üçün bəhanə olduğunu göstərən Rəsulzadə yazırdı ki, «rəsmən «sovet hökuməti» ünvanını daşıyan bir hökumət adı ilə idarə olunur ki, hüquqən «zəhmətkeşlər» tərəfindən seçilən əsaslara istinad edər. Halbuki, həqiqətdə tamamilə kommunist firqəsinə və bu firqənin başında duran məhdud diktatorlar zümərəsinə məhkum və tabedir» (51, s.64).

Hətta rusların internasionalarda bütün «milli cümhuriyyətləri» əvəz elədiyini önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə bildirirdi ki, bolşevikləri milli istiqlal şüarı ilə federalizmə, sözdə də olsa, güzəştə getməyə məcbur edən bu şərait, daxilinə milli hərəkətləri inkar etməklə çox ciddi bir düşmən qazanmamaq olub: «Halbuki, «federalizm» adı altında işlənən yapmacıq bir sistemlə bu hərəkəti bolşevik məqsədinə doğru döndərmək

qabildi. Milli hərəkətlərə verilən zahiri əhəmiyyətlə onlardan bir qisminin dostluğu qazanılır, şəklən milli birər hökumət halına gəlmələri də bu millətlər eyni zamanda «milli məhkumiyyətdən qurtulmayan» digər millətləri təhrik üçün gözəl bir təbib olardı» (51, s.69).

Bolşeviklərin Şərq siyasətini isə o, belə dəyərləndirir: «Rus «Lafonten»i məşhur Krilovun «istifadə edə bilmədiyimizi hədiyyə edirik»- deyə bir misrası vardır. Bolşeviklərin Şərq məmləkətləri haqqındakı cömərdlikləri də bu yöndəndir. Ölləri çatmadıqlarını hədiyyə edirlər... Bu, parlaq manevr idi. Manevrə idi-deyirik, çünki manevrə olmayıb da Sovet hökumətinin Şərqdəki qonşuları ilə dostluğu həqiqi və hər cürə istismar iştihasından ari həqiqətpərvaranə bir əsasə istinad etmiş olsaydı o zaman biz aradakı siyasi razılıq və uyğunluğa baxmayaraq, Şərq millətləri ilə Sovet arasında sənələrcə davam edən və hələ də bir cürə zəll edilməyən iqtisadi ixtilaflarla ticarət mübarizələrinə şahid olmazdıq» (51, s.74-75). Rəsulzadə bunun davamı olaraq yazır: «Yalnız nə edərsiniz ki, kəndliyə torpaq verib də məhsulunu verməyən kommünizm Şərqdə istiqlal hərəkətini qüvvələndirməklə bərabər bu hərəkətin təbii nəticəsi olan istiqlala düzə bilməz» (51, s.80).

M.Ə.Rəsulzadə Stalinə yazdığı məktubunda Stalin «demokratiya»sının əsl mahiyyətini göstərir: «Bir hökumətin rəsmi ideologiyası zadəgan şovinizmindən fəhlə kosmopolitizminə dəyişərsə, bundan məsələ çox da dəyişməz və ən sonunda geridə qalmış və az inkişaf etmiş millətlərin milliyyətlərindən məhrum olmasına (demasionalizə olması), digər bir milliyyətə təmsilləri (assimilizmə olmaları) kimi bir nəticəyə səbəb olur. Yerli fəhlə (proletariat) sinfinə istinad iddiası ilə əldə silah Qafqaz və Türkünstan kimi ucqar

vilayətlərdə əmələ gəlmiş olan demokratik siyasi təşəkkülləri işğal etdiyiniz zaman ümumiyyətlə, sabiq imperiyanın çarizm siyasətilə ruslaşdırılmış müstəmləkə şəhərlərindən rus fəhləsindən ibarət ən kiçik azlığın arzusuna uyğun olaraq böyük bir çoxluq təşkil edən yerli əhalinin ən qanuni bir haqqını kobud bir surətdə çeynəmiş olursunuz. Fəhlənin Azərbaycan və Türküstanda diktatura elan etməsinin Moskva diktaturasından başqa bir şey olmadığı günəş kimi aşkardır» (29, s.286).

M.Ə.Rəsulzadə fikirlərinə davam edərək yazır: «Moskvada olduğum iki il ərzində mən Şərq millətlərinin və xüsusilə türk ellərinin nicatının yalnız özlərində, özünü bir millət kimi tanınmalarından ibarət olduğuna qəti surətdə inandım. Bunun üçün sisteminizdə millətin özünə bəslədiyi bu inamın kökündə yox edildiyini və milli anlamının milli inqilab anlamına təbdil edildiyinə soyuqanlı baxa bilmirdim. Sizin istədiyiniz bu mübadilə baş tuta bilməz. Şərq millətləri kommunist həyatı ilə deyil, öz milli həyatları ilə yaşamaq istəyirlər» (29, s.287).

Ən azı üç müxtəlif dövrdə- çar Rusiyası, AXC və Sovetlər Birliyi zamanlarında sosial-demokrat ideyasını dəyərləndirən M.Ə.Rəsulzadənin bu ideologiyaya baxışlarında zamana görə kəskin fikir ayrılıqlarının olduğunu söyləmək mümkün deyil. Düzdür, onun zaman-zaman bu ideologiyaya baxışlarında müəyyən dəyişikliklər olub. Bunu dəyişikliklərdən daha çox M.Ə.Rəsulzadənin formalaşma mərhələlərində bu ideologiyaya yeniləmiş baxışı kimi dəyərləndirmək olar. M.Ə.Rəsulzadə sosial məsələni milli dövlətin ideologiyası yox, onun daxili siyasətinin bir hissəsi sayıb. Sosial-demokrat ideyasını o, mücərrədə gələcəkdən real bir cəmiyyətin işinə yarayan istiqamətə çevirməyə çalışıb. Bu baxımdan ilk

dövlərdə sosial-demokrat ideyalarını beynəlmiləl hədəfə çevirən M.Ə.Rəsulzadə çox keçmir ki, onu milli dövlətin bir hissəsinə aid edir. Bu cərəyanı sadəcə, insanların xoşbəxt yaşayışını təmin edən bir proqram kimi hökumət çərçivəsində istifadə edilməsinin zəruriliyini dərk edir, həm də AXC hakimiyyəti dövründə sosial-demokrat ideyalarını qisəmən də olsa, həyata keçirməyə çalışır.

Bu, bir daha göstərir ki, Rəsulzadə üçün sosial-demokrat ideyası sadəcə milli hökumətin işinə yarıya biləcək prinsiplərdən başqa bir şey olmayıb. Rəsulzadənin etiraz elədiyi sosial-demokratiya sovetlərin yalançı sosialist ideyaları idi. Sovetlərin ortaya qoyduğu yalançı «sosializm» və «demokratiya»nın mahiyyətini də açmaqdan geri qalmayan M.Ə.Rəsulzadə marksist sosial-demokrat ideyalarının isə müəyyən müddəalarını qəbul edib. Hansı ki, bu müddəalar cəmiyyətin sosial bərabərliyi, maddi rifahı ilə bağlı idi. Ümumilikdə, Rəsulzadənin demokratiyaya və sosializmə baxışlarını üç yöndən qiymətləndirmək olar.

Birinci halda o, sosial-demokrat ideyasını islama zidd saymadan bütün ideologiyalardan üstün tutur və hesab edirdi ki, bütün millətlərin azadlıqları, yalnız sosializmin beynəlmiləl halda qələbəsindən keçir. Rəsulzadə sosial-demokratlar kimi təklif edirdi ki, bütün ölkələrin fəhlə və zəhmətkeş sinfi birləşərək bərabər şəkildə sosializmin beynəlmiləl qələbəsini təmin etməlidir. O, bu zaman milli dəyərlərə sosial-demokrat baxışlarından yanaşır və hər bir millətin azadlığını da bu cərəyanın prinsipləri çərçivəsində dəyərləndirir. Yəni o, ayrılıqda götürülmüş bir millətin müstəqil şəkildə, hətta sosial-demokrat ideyalarına söykənsə belə, mübarizə aparıb qalib gələcəyinə inanmır. Onun fikrincə,

bu, yalnız bütün millətlərin fəhlə-kəndli sinfinin bərabər şəkildə mübarizəsi nəticəsində reallaşa bilər. 1911-12-ci illərə qədər M.Ə.Rəsulzadə də bu fikrin hakim olduğunu görməmək mümkün deyil. Düzdür, o, bəzən bunun özünə də tərəddüdlə yanaşmış. Hətta boş məhculluq içərisində sosial-demokrat ideyasına söykəndiklərini də etiraf edən M.Ə.Rəsulzadənin bütün bunlarla yanaşı müəyyən bir dövrdə ən çox sosial-demokrat ideyasına üstünlük verdiyi açıq şəkildə hiss olunur. Bunun nəticəsidir ki, M.Ə.Rəsulzadə hətta mənəvi baxımından bağlandığı islamı belə sosial-demokrat ideyalarına zidd saymayıb. Əksinə, onlar arasında ideya yaxınlığı tapıb ortaya çıxarmağa çalışmış.

İkinci halda isə M.Ə.Rəsulzadə sosial-demokrat ideyalarını sosial məsələ kimi, ikinci plana salmış. Bu, o vaxt baş verib ki, Rəsulzadə sosial-demokrat ideyaları əsasında bir millətin azad, müstəqil ola biləcəyinə inanmayıb. Eyni zamanda anlayıb ki, Rusiya bolşevikləri sosial-demokratiya (bolşevizm) adı altında yeni bir imperiya qurmaq istəyirlər. Bu baxımdan müsavətçilik ideologiyasını ortaya ataraq milli davanı önə çəkən Rəsulzadə sosial-demokrat ideyasına daha çox sosial nəzəriyyə kimi yanaşmış. Bu nəzəriyyəyə görə isə sosial-demokrat ideyasında olduğu kimi, bütün millətlər bərabər şəkildə sosial-iqtisadi rifaha, insan haqlarına sahib olmalıdır. Ancaq bundan öncə milli dava aparılmalı və hər bir millət ayrı-ayrılıqda ən azı muxtariyyət şəklində özünü idarəetməyə nail olmalıdır. Sosial məsələdən sadəcə, hər bir millət azad olacağı təqdirdə insanların bərabər şəkildə yaşaması üçün istifadə edilə bilər.

Üçüncü halda Rəsulzadə sosial-demokrat və türkçülük-islamçılıq ideyalarına bərabər şəkildə yanaşmış. Milli

məfkurəni istənilən ideyadan üstün tutsa da, M.Ə.Rəsulzadə sonralar özü də etiraf edib ki, demokratik ölkədə millətçiliyə yol verilməməlidir. Demokratik cəmiyyətdə bütün millətlərin nümayəndələri bərabər şəkildə yaşamalılı və biri başqası üzərində ağılıq etməməlidir.

2.2. M.Ə.Rəsulzadə müsavətçılıq ideologiyası və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri kimi

M.Ə.Rəsulzadə uzun sürən elmi-fəlsəfi, ideoloji-siyasi axtarışlardan sonra müsavətçılıq (müsavət ərəbcə müsavi sözündəndir bərabərlik deməkdir) ideologiyasının əsasını qoymuşdur. Bu ideologiyada hürriyyət və azadlıq, insan haqları, sosial-iqtisadi bərabərliklər və s. milli dəyərlərlə bir yerdə götürülür. Halbuki o vaxta qədər solçular və millətçilər bunun mümkünsüzlüyünü iddia edirdilər. Rəsulzadə müsavətçılıq ideologiyasını irəli sürməklə sübut etdi ki, heç də sosial-demokrat ideyası və islam dini türkçülüyə, ümumilikdə milli məfkurəyə zidd deyil. Rəsulzadədə bu fikirlər birdən-birə formalaşmamış mürəkkəb, uzun bir mərhələdən keçmişdir.

Əvvəllər sosial-demokrat ideyasına və islama münasibətin ön planda olması yeni bir ideologiyanın yaranmasını əngəlləyirdi. Məsələn, sosial-demokratlar hesab edirdilər ki, ayrı-ayrılıqda heç bir millətin mübarizəsindən söhbət gedə bilməz. Onlar üçün yalnız sinfi mübarizə var idi. Sinfi mübarizə isə birmənalılı şəkildə milliyyətçiliyin əleyhinə idi. Sosial-demokratlar kimi islam dinini, islamçılığı təbliğ edənlər də milli məsələni bir kənara qoyurdular. İslamçılığın fikrincə,

əgər istibdada qarşı mübarizə varsa, bu, milli yox, dini çərçivədə olmalıdır. Bütün bunların fonunda isə milliyyətçiliyi, milli məsələni qabardanlar dərhal hər iki zümrənin tənqidinə məruz qalırdılar. Çar Rusiyasının özünün belə ən çox qorxdığı məhz milli məsələ idi. Müxtəlif zamanlarda pərdəarxasında və ya açıq formada imperiyapərəst sosial-demokratlarla və firıldaqçı ruhanilərlə danışıqlara gedən istibdad rejimi milli məsələni qaldıranları nəinki qəbul edir, onların kökünü həmişəlik kəsməyə cəhd edirdi. Belə bir mürəkkəb və çətin dövrdə M.Ə.Rəsulzadəni əvvəlcə sosial-demokrat kimi görməyimiz təbiidir. Əslində bunu, dövrün mürəkkəbliyi zəruri edirdi.

Doğrudur, həmin dövrdə Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və başqa mütəfəkkirlərimiz bütün söyləri ilə milli məsələni qaldırmağa çalışırdılar. M.Ə.Rəsulzadədən fərqli olaraq Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu dünyanın bir sıra ölkələrində olmuş, milli məsələnin xalqa verə biləcək gücünü görürdülər. Ona görə də onlar sosial-demokratiyanı hədəf kimi götürmür, islama isə sadəcə apardıqları mübarizənin tərkib hissələrindən biri kimi baxırdılar. Ancaq Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğludan fərqli olaraq Rəsulzadə hələlik Azərbaycandan kənara çıxma bilməmiş, yalnız onların fikirləri ilə mətbuatda tanış ola bilməmişdi. Şübhəsiz ki, sosial-demokrat ideyalarının və islamın təsiri altında olan Rəsulzadə əvvəllər milliyyətçiliyi qəbul edə bilmirdi. Bu baxımdan onda milli məfkurənin əsasını təşkil edən türkçülük, müsavətçilik ideyaları yaranana qədər (1911-1913-cü illər) millət, milliyyət və s. məsələlərə sinfi, sosial-demokrat ideologiyası və islam dini çərçivəsində yanaşmışdır.

Rəsulzadədə müsavətçilik (türçülük, çağdaşlıq və islamçılıq) ideologiyasının təşəkkülü və inkişafını bir neçə dövrə bölmək olar:

1. Müsavətçilik, türçülük ideologiyasına tapınana qədər, Rəsulzadənin millətə, milliyyətçiliyə, türçülüyə baxışı (1903-1911).
2. Rəsulzadə müsavətçilik ideologiyasının qurucularından biri kimi: Müsavətçilik prinsiplərinin, Müsavat Partiyasının, türçülük, istiqlal ideyalarının formalaşması və təbliği (1911-1917).
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və onun başlıca ideya-məfkurə əsasları (1918-1920).
4. AXC-nin mühacirətdə təbliği və istiqlal ideyasının ölməzliyi; Yeni turançılıq, milli həmrəylik (təsanüdçülük) ideyaları (1920-1955).

Rəsulzadədə müsavətçilik ideyası yaranana, türçülük məfkurəsinə bağlanana qədər, millət, milliyyət, türçülük, islamçılıq, çağdaşlıq və s. məsələlərə baxışı bir qədər fərqli olmuşdur.

Sosial-demokrat olarkən, başqa sosial-demokratlar kimi Rəsulzadə də millət, milliyyət məsələsinin önə çəkilməsinə müsbət yanaşmır, tənqidi fikirlər söyləyirdi. Milliyyət məsələləsinə sırf sosial-demokrat nəzəriyyəsiindən baxan Rəsulzadə, milliyyəti təbliğ edənləri tənqid edirdi. 1906-cı ilin sonlarında "Təkamül" qəzetində nəşr olunan "Milliyyət məsələsi" və "Milliyyət və ticarət" məqalələrində Rəsulzadə bunu, bir qədər geniş şəkildə şərh etmişdi. "Milliyyət məsələsi" məqaləsində Rəsulzadə daha çox sosial-demokrat əqidəsinin milliyyətə zidd olmamasından yazır ki, bunu, bir

qədər geniş şəkildə yuxarıda, mütəfəkkirin sosial-demokrat baxışlarını izah edərkən qeyd etmişik. Rəsulzadə bu dövrdə yazdığı bütün məqalələrində milləti, milliyyəti, islamı və çağdaşlığı sosial-demokratiya prinsipləri əsasında şərh etmişdi.

Rəsulzadə "Milliyyət və ticarət" məqaləsində "millətpərəst"lərin iç üzünü açmağa cəhd göstərir və onların əsl simaları haqqında yazır: «Milliyyəti təbliğ edənlər həmişə sinfiyyətə göz örtüb onu görmək istəməyənlərdir. Bir millətpərəst millət dedikdə dövlətli-kasıb, mülkədar-rəncbər, iş verən və işçiliyi nəzərə almayıb, fəqət bir dildə danışan bir adətdə olanları nəzərə alır. Milliyyət müqəddəsdir, qeyri mütəcavizdir, hüququ mühafizə edilməlidir, hər bir xarici sədəmədən saxlanılmalıdır kimi iki mənalı sözlər diyor. Bir mülkədar ilə rəncbəri, bir sərmayədar ilə fəhləni, bir iş verənlə işçini nəzərində "bərabər" tutub onları ayrılmaz bir heyət, firqələnməz kilit hesab ediyor. Millətin içində sinifləri və bu siniflər arasında birləşən təbayün və təbii ziddiyyəti görmiyor və daha doğrusu görmək istəmiyor» (75).

Rəsulzadə yazır ki, adını millətpərəstlər qoyanlar, öz ağır həyatlarına dözməyib tətillənən öz soydaşlarına qarşı heç bir insanlığa sığışmayan hərəkətlər edir, döydürür və həbsxanalara saldırır: "Yəni həqiqət göstərmişdir ki, millətdən hesab olunan bir taqım məzlum fəhlələrin cüzi də olsa əhvallarını dərc edən qəzetəyə fabrikasını millət üçün qayıran sərmayədar necə hər bəhələr gəlib, nə biabırçılıqlar eləmişdir!! Hər kəscə məlum və aşkardır ki, müsəlman firmaları ki, onlarda işləyənlərin çoxusu (dəcəl olmadıqları üçün) müsəlmandırlar. Həmin fəhlələr hamıdan ucuz və ağır şəraitdə işləyirlər. Onların qayğısına qalan yoxdur məsələsi o yanda

dursun, həmişə tərbiyyə və inqiyada qalmaqları üçün "millətpərəsət" ağalar tərəfindən saxlanan qoçular vardır...

Xülasə, sözümlər oradadır ki, dili bir olmaq, adəti bir-birinə oxşamaq ilə ittihad, birlik lazım görünür isə də, şərh etdiyimiz iqtisadi cəhət bu ittihadı hər bir halda "nifaqa" döndərir" (49, s.85).

Açıq şəkildə milliyyət məsələsini təbliğ edənləri, milliyyətçiliyi önə çəkənləri sinfi mübarizəni görməməkdə ittiham edən mütəfəkkir, bir millətin ayrıca şəkildə davasını da rədd edirdi. M.Ə.Rəsulzadə sonralar özü də etiraf edir ki, XX əsrin əvvəllərində milliyyətçilik xalq arasında çox aşağı səviyyədə olub.

Bu dövrdə milliyyət məsələsinin önə çəkilməsinə əngəl olan əsas amillərdən biri də «milliyyətçi»lərin hərəkətləri olub. Hər halda özlərini millətçi adlandıranların bəzilərinin əməlləri ilə sözlərinin üst-üstə düşməməsi M.Ə.Rəsulzadəni nəzərindən yayınmırdı. Rəsulzadə yazır ki, sahibkarlar öz fəhlələrinə qeyri-millətdən olan fəhlələrə qoşulmamağı tövsiyə etdiyi bir halda özləri müxtəlif millətlərin sahibkarları və ya tacirlərinin ittifaqlarına daxil olur, can-başla qulluq edirdilər: ««Özgə fəhlələrin ittifaqına qoşulmaq müsəlman fəhləsinə yaramaz»»-diyor da cənab millətpərəst tacir özü tacirlərin bilafərq millət təşkil olunan ittifaqına girib, can-başla qulluq ediyor.

İndi müsəlman "millətpərəstləri" də müsəlman fabrikantçılarının mallarını rəvac vermək üçün həmin gömrükə oxşar bir vəsiləyə əl atıyolar ki, o da milliyyət hissindən istifadə etmək istəyib, məzkur malları millət mətai - deyər satdırmaqdadır. Lakin bu zəvətə deyilməlidir ki, əzizim, nə ticarət və nə müştərilik milliyyət qanmayır, hərgah belələli tapılarsa, o da onların fanatizminə məربutdur» (75). Rəsulzadə bununla

demək istəyir ki, "millətpərəstlər" in milliyyət məsələsini ortaya atmaqda məqsədləri heç də millətin halına yanmaq deyil, daha yaxşı ticarət etməkdir: "Yox cənab "millətpərəstlər", bu yol ilə sənaye və ticarət iləriyə getməz, heç vaxt da tərəqqi eləməz... cəməət də heç öz əli ilə özünə quyu qazımaz, qurd balasını tutub, öz əli ilə bəsləməz!" (49, s.86).

Bu cür hallar sağlam düşüncəli milliyyətpərvərliyə olan münasibəti mənfiləşdirirdi. Rəsulzadə kimi milli ziyalılarımız isə, bu cür "millətpərəstlik" etməkdənsə, nicat yolunu sinfi mübarizədə, dünyada sosializmin qələbəsində görürdülər. Rəsulzadə "millətpərəstliyi" i heç bir cəhətdən qəbul etmirdi: "Bax iki cür "millətpərəstlik var. Biri qoçaq, biri də maymaq. O ki qoçaq millətpərəstdir - gedib bir dükan açır, yainki karxana bina eləyir. Adın qoyur "millət dükanı", yainki "millət fabrikanı", başlayır yavaş-yavaş "millət qarpızı"; "millət papirosu"; "millət bezi" satmağa. Bu "millətpərəst" in mətai də həmişə qeyrilərindən bir az baha olur. Bu da məlumdur ki, nə üçün, ondan ötrü ki, özgələrinin yalxu (təkcə) papiros, qarpız, bez və flan isə, bunun ki, "millət qarpızı", "millət papirosu"; "millət bezi" və "millət flanı"dır. O ki, maymaq millətpərəstdir, o da bu qoçaqların sözlərinə inanıb, bir şahılıq qarpızı altı qəpiyə, acı "papirosu" "şirin" əvəzinə, 8 qəpiklik bezi 10 qəpiyə "millət" naminə alıb işlədir" (49, s.91).

M.Ə.Rəsulzadə millətçilik məsələsində heç də milli xüsusiyyətlərin əleyhinə çıxmırdı. O, sadəcə bir millətin başqa millət üzərində ağalığına etirazını bildirib. Bununla yanaşı Rəsulzadə inanırdı ki, cəmi dünya ölkələrinin xoşbəxtliyi bir millətin işi deyil: «Biz öz əqidəmizin göstərdiyi həqiqi

yollarından kənar çıxmadığımız üçün müqəddəs əsas və binalarımızın rəxnədar olmadığına inandığımızdan hər bir millətçilik asarına qarşı dururuq. Biz deyirik ki, hürriyyət, azadlıq, gələcək səadət və rəfahət bir şəxsin işi olmadığı kimi, bir millət, bir taifənin işi olmayıb, hamı insanların müttəhid, müttəfiq olaraq görəcəkləri bir əmri-əzimidir. Ona görə də «tək əldən səs gəlməz» zərbül-məsəlni ünvan edib, cümlə millətlərin füqəralarını ki, onların bir qismdə olan övzayi-iqtisadiyyə və haləti-ictimaiyyələri birləşdirib müttəfiq ediyor, çağırırıq ki, birləşib birlikdə əlbir olaraq dəhşətli bir sitvəti ilə üstlərinə düşən istibdad zəncirini qırınsınlar. Və bu nöqtəyindən nəzərdən olaraq, hər bir firqə, hər bir heyəti ilə ki, bu əsasa ziddiyyət göstərib, bu binanın üstündə deyildir. Biz ümumi azadlıq naminə mübarizə ediyoruz» (49, s.101).

M.Ə.Rəsulzadə əsl millətsevərliyi milli məktəblərin açılmasında və onun inkişafına köməkdə görür. Deməli, bu dövrdə Rəsulzadə üçün milliyyətsevərlik ana dilinin inkişafı, türk dilində məktəblərin olması, mətbuatın yaranmasıyla və s. bağlı idi. «İbtidai yerli məktəblər» adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə milli məktəblərin açılması və təliminin ana dilində tədris olunmasına yüksək qiymət verir: «İbtidai məktəb gərək ki, milli olsun. İbtidai məktəb gərək ki, yerli cəmaətə doğma olsun. Burada təlim ana dilində olsun. Bu məktəblər gərək cəmaətin məişətinə uyğun olsun... İştə bu nəzərlər həmişə maarifi politika aləti deyil, cəmaət ümidgahı etmək istəyənlərin xahişi idi. Hər kəs ki, məktəbi azad bir Maarif İdarəsi bilirdisə,... mütləq onun fikri yerli məktəbləri yerli etmək idi... Ancaq bəzi surətnümaalər, məktəblərə məktəblikdən irəli bürokratizm idarəsi və missionerxanalar nəzəri ilə baxanlar bu fikirlərin əleyhinə idilər» (71).

M.Ə.Rəsulzadə Rusiyada baş verən 17 oktyabr manifestinə qədər vəziyyətin tamam başqa cür olduğunu yazır: «Əvət, rus-müsəlman adı ilə müsəlmanlar üçün açılmış olan məktəblərin 17 oktyabr günlərindən qabaqkı halı böylə bir dairədə idi. Müsəlman və yerli məktəbi hesab olunur idisilər də müsəlmanlıq və yerlilikdən fəqət bir ad var idi... Həftədə 25-30 dərs arasında 3 saat türk dili və 2 saati şəriət dərsinə vaxt ayrılması bunu türk və müsəlman məktəbi ediyormuş» (49, s.253). Onun fikrincə, yalnız çar manifestindən sonra «ibtidai məktəbləri milli olmaq surətinə salmaq istəyən» sağlam fikir zəfər çalmış oldu. Lakin bu da uzun sürmədi. O yazır ki, birinci rus inqilabı məğlubiyətə uğrayandan sonra 1907-ci ilin noyabrından etibarən yenidən 1881-ci ilin təlim layihəsi elan və təsdiq edildi: «Mənən və maddən əhaliyə köməkçi olmaq və gələcək məişətlərində onlara rəhbər olmaq üçün «ana dilinə həftədə 6-ca saat verilir». «Rus milləti ilə tanış olub birləşmək üçün» isə rus dilinə 2 dəfə artıq olaraq həftədə 12 saat veriliyor» (49, s.255).

M.Ə.Rəsulzadə çar Rusiyasının müsəlmanlara qarşı bu cür rəftarını təsadüfi saymırdı. Rusiyanın siyasi həyatının ən ağırlı yerinin milli məsələ olduğunu qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə «Milliyyət və əyalət məsələsi» adlı məqaləsində yazır: «Milliyyət və ya əyalət məsələsi; işte Rusiya həyatının, həyati-siyasiyyəsinin ən azarlı, ən ağırlı yeri!.. Rusiyanın hər bir əyaləti, Rusiyada sakin olan hər bir millət, hökumət başında olan heyətə və ya Dumada olan əksəriyyətə öz əlaqə və münasibətini bu məsələnin surəti-həllinə nisbətə müəyyən edir» (49, s.265).

Rəsulzadə yazır ki, Dövlət Dumasında da Qafqaza, qafqazlılara, xüsusilə müsəlmanlara ögey münasibət

bəslənilir. Onun fikrincə, Fon-Anrep kimi oktyabrist deputatlar yerli əhalinin, daha doğrusu müsəlmanların ana dilində tədris almasına qarşı çıxırlar: "Öylə bir əyalətlərdən və təlimi-ibtidaisi ana dilində "ola bilənlərdən" biri də məlum olduğu üzrə Qafqazdır. Əcəba Qafqazda mümkün olacaqmı ki, tədrisi-ibtidai ana dilində olsun? Əcəba Fon-Anreplərin xüsusi mülahizat və siyasiyyatı bu zavalı əyalətə aid olmayacaqmı?.." (49, s.266).

«Qafqaz barəsində» məqaləsində isə o, Dumanın üzvü Purişkeviçin Qafqaz millətlərini Rusiyadan ayıraraq xüsusi idarə hazırlamaq fikrində olduqları mülahizəsini şərh edir: «Purişkeviçin fikrincə, bütün Qafqaz millətləri hamısı Rusiyadan ayrılmaq üzrə olub özlərinə xüsusi idarə hazırlamaq fikrindədirlərmiş... Qafqaz millətlərindən hökumətə və Rusiyaya sadıq, doğru qalan ancaq bir müsəlman milləti imiş ki, bunlar da Qafqaz hökuməti tərəfindən daima təqib olunmaqda imişlər. Böylə bir politikada da təqsir canişin həzrətlərinin üzərində deyil,...onu əhatə etmiş olan ermənipərəst rüşvətxor amirlər imiş» (72). Rəsulzadə Purişkeviçin bu sözlərini Qafqaz müsəlmanlarının qayğısına qalmaq kimi deyil, «qeyri-Qafqaz vətəndaşları... ilə düşmən surətində göstərib canişin həzrətlərinin də tərəfdar bir hakim olduğunu isbat etməyə çalışmaq» mənasında qəbul etmişdir. Milli məsələnin qabardılmasının əleyhinə olmasına baxmayaraq çar Rusiyasının millətlər arasında ayrı-seçkilik salmasını Rəsulzadə aydın şəkildə görürdü. Bu baxımdan milli və dini ayrı-seçkilik M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərində getdikcə dəyişikliklərə səbəb olurdu. Bu, Rəsulzadənin İrandakı fəalliyəti zamanı da davam etmişdi.

Bakı dövründən (1903-1909) fərqli olaraq Rəsulzadə, Təbriz və Tehranda (1909-1911) millət və milliyət anlayışlarına daha çox yaxınlaşmışdı: "Millətin azadlığı, düşüncənin azadlığıdır. Başqa mənada zülmü güclə aradan götürmək azadlığa bərabərdir. Azadlıqda inkişaf İlahi bəxşişdir" (50, s.78).

O qeyd edirdi ki, istibdad və məşrutə davası nəticəsində yaranacaq milli hökumət fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşmalıdır. Bu dövrdə Rəsulzadən artıq sosial-demokrat ideyalarını milliləşdirməyə çalışır, yəni bəşəri sosializm ideyası, öz yerini milli ideyaya verməyə başlayırdı. Çünki, Rəsulzadə türk olduğunu İranda, Cənubi Azərbaycanda olanda daha yaxşı anlayır, bununla fəxr edirdi: "Müxtəlif millətlərin arasında bir-birini qanmaq və qandırmaq üzrə ümumi olaraq türk dili işlənir. Türk dili burada (İranda) beynəmiləl bir dildir. Onu hər kəs bilir. Erməni, kürd, rus, fransız, ingilis, fars, aysor, alman hamısı türkcə danışır. Bu qədər müxtəlif cinsli bir heyətin hamısı ilə danışa bilərəm. Türkəm, bu cəhətdən özümü xoşbəxt hiss edirəm" (29, 193).

"İran türkləri" sisilsilə məqalələrində də Rəsulzadə artıq türk millətinin hürrnədiş olmasından, milli azadlığa can atmasından, milli hökumət yarada biləcəyindən və s. bəhs edirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Rəsulzadəyə türkçülük cərəyanının təsiri, bunun nəticəsində müsavətçilik ideologiyasının, bütövlükdə milli məfkurənin formalaşması **ikinci dövr**lə bağlıdır. Bu, onun 1911-1913-cü ildə İstanbuldakı elmi-fəlsəfi fəaliyyəti ilə başlamışdı. Türkçülük cərəyanının Məhəmməd Əminə hakim kəsilməsi, məhz onun İstanbuldakı fəaliyyəti (1911-1913) dövrünə təsadüf edir. ««Təlatümə düşmüş» gəminin sükanını saxlamaq yolunu və «sahil nicatın» hansı

tərəfdə olduğunu M.Rəsulzadə 1911-ci ildən sonra özü üçün qəti şəkildə aydınlaşdırdı. Həmin il o, İrandan Türkiyəyə gəldi və burada məşhur türkçülərin əhatəsinə düşdü. Milli türk şairi azadlıq nəğməkarı Əmin Yurdaqulun başçılıq etdiyi «Türk yurdu» cəmiyyətinə daxil oldu» (37, s.110). M.Ə.Rəsulzadənin İstanbula gəlməsi ilə həyatında əsaslı dəyişiklik baş verdiyi görməmək mümkün deyil. Artıq sosial-demokrat, inqilabçı Rəsulzadəni, türkçü, milli məfkurəli Rəsulzadə kimi görürük. ""Türk yurdu" jurnalında Rəsulzadənin bir neçə əsəri və tərcüməsi də dərc edilmişdir. Onlardan ən məşhuru Cəmaləddin Əfqaninin «Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti» adlanan əsərinin tərcüməsi və «İran türkləri» adlı məşhur məqaləsidir. Ancaq bundan sonra Rəsulzadənin fikirləri formalaşır, sanki o axtardığı idealını tapır" (37, s.147).

M.B.Məmmədzadə yazır ki, Rəsulzadənin ümmətçilikdən millətçiliyə, islamçılıqdan türkçülüyə keçməsində C.Əfqaninin böyük rolu olub. ""Ümmət" dövrünü yaşayan müsəlman Şərqiində milliyyət şüurunun oyanmasında çox böyük rolu olan məşhur islam mütəfəkkiri Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "milliyyət xaricində səadət yoxdur" - deyən "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi"ni (yəni "Milli birlik fəlsəfəsi") farsccadan türkcəyə çevrilib "Türk yurdu"nda dərc etməsi də bu zamana rast gəlir. Sonraları (Rəsulzadənin) Bakıdakı nəşriyyatında milliyyət məsələsini işlədiyi zaman Cəmaləddin Əfqanidən çox faydalandığı görüləcəkdir" (49, s.8).

Z.Göyalpın dərin təhlil edib təkmilləşdirdiyi «türkçülük» ideyasının da M.Ə.Rəsulzadəyə böyük təsiri olmuşdu: «... Mərhumun (Ziya Gökalpın) "Türk yurdu"nda dərc olunan "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məqalələri məni

adətən, vəcdə gətirdi. Bakıya geri döndüm. Mətbuat dil məsələsi ilə məşğul idi. Bu məsələdə Ziya nəzəriyyəsinin müdafiəçisi oldum. Türkcülüyə rəvac vermək üçün dünya müharibəsi əsnasında təsis etdiyimiz «Açıq söz» qəzetinin başına Ziyanın müqəddəs düsturunu bir şüar olaraq qoyduq. Daha sonra Ziyanın son zamanlarda «Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm» şəklində dediyi bu «şüar» türkcülük, xalqçılıq ümdələri, vəzifələri üzərində təşəkkül edən millətpərvər «Müsavat» firqəsinin proqram müqəddiməsində yer tutdu. Rus istibdadı pənəcəsindən dağılmış xanlıqlar şəklində deyil, müttəhid və milli bir kütlə surətində nicat arayan Azərbaycan türklüyü bu istiqlalını tərtəmiz edəcək bayrağa əsri məfkurəsi ilə mütənəsb bir mənə vermək istəyirdi. Bu mənəni da "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məfhumlarında tapdı: bayrağı mavi, al (qırmızı) və yaşıl rəngli qumaşlardan düzəldildi» (84, s.45).

M.Ə.Rəsulzadə türk vətənpərvərlərindən, yəni Z.Gökalpdan, Ə.Hüseynzadədən, Ə.Ağaoğlundan, C.Əfqanıdən turançılığı və türkiyəçiliyi yox, məhz türkcülüyü qəbul edirdi. Rəsulzadə əsaslandığı ideya mənbələrinə əhkam kimi baxmırdı. Həmişə yerli şəraiti, milli psixologiyanı və dövrün tələblərini nəzərə alırdı. Artıq M.Ə.Rəsulzadə islama və sosializmə əsas məqsəd kimi yox, milli ideologiyanın tərkib hissəsi kimi baxırdı. Artıq hədəf də öncə milli məsələ, yəni türkcülük, sonra islam, sosial-demokrat (müasirləşmək) ideyaları gəlirdi: «Mədəni yaşayış üçün 3 əsas amil lazımdır: Milliyyət, beynəlmiləliyyət və əsriyyət. Millətin rüknü ana dili, beynəlmiləliyyətin əsası din və əsriyyətin binası əsrə hakim olan ülm və finun ilə

məhəllinə görə onun vasitəsi olan dillərin öyrənməsidir» (3, 122).

Rəsulzadə yazır ki, vaxtilə Əli bəy Hüseynzadə "Füyuzat"da bunu, "İslam əqidəli, türk qanlı və Avropa qiyafəli bir insan olalım" - deyə, ifadə edib.

Rəsulzadədə müsavətçilik ideologiyasının formalaşması, təbliği və "Müsavat" Partiyasının prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi də bu mərhələyə təsadüf edir. Bu dövrdə Rəsulzadə milli məfkurəni əsaslandırmağı, müsavətçiliyin prinsiplərini müəyyənləşdirməyi, türkçülüüyü yaymağı, türk milləti ideyasını orrtaya atmağı, istiqlala nail olmağı və s. qarşısına məqsəd kimi qoymuşdu.

M.Ə.Rəsulzadənin nəzərində milli məfkurə üç amilə əsaslanırdı: milli varlıq, dini reallıq və yenilik. «Tələb olunan yeni inkişaf səviyyəsinə çatmaq üçün xalq hər şeydən əvvəl özünü tanımalı, dinini, etiqadını qorumalı və dünya mədəniyyətinə yiyələnəlməlidir. Daha doğrusu, bunlar xalqa öyrədilməlidir. Rəsulzadənin türkçülərdən və onların ideoloqu Əfqanıdən əxz etdiyi bu amillər onun nəzərində Azərbaycanda milli şüurun, milli mənləyin oyanmasına, milli birliyin yaranmasında nicat yolunun tapılmasına kömək etməlidir» (37, s.149).

Məlum olduğu kimi, çarizmin müstəmləkə zülmünün bir cəhəti də xalqımızın etnik mənşəyini qəsdən dolaşdıraraq milliyyətimizi təhrif etmək olmuşdur. O zaman azərbaycanlıları gah «tatar», gah «persian», gah da «müsəlman» adlandırırdılar. Məqsəd bu millətin özünü tanımasına əngəl olmaq idi. M.Ə.Rəsulzadə hələ 1914-cü ildən öz yazılarında «müsəlman», «türk», «tatar» əvəzinə Azərbaycan və azərbaycanlı terminini işlədirdi (47, s.8).

Rəsulzadə bu dolaşılıqlı açaraq xalqın adını özünə qaytardı. Rus idarəsi tərəfindən müsəlmanlara "türk" və "Azərbaycan" kəlməsinin işlədilməsinin icazə verilməsini M.Ə.Rəsulzadə qazanılmış böyük nailiyyət adlandırır. Onlar artıq müsəlman olmalarını düşünməklə yanaşı, bir millət olaraq türk olduqlarını da anlamağa başlayacaqdılar. Bəlkə də, burada artıq özünüdərk ilk nişanələri də vardı. Hər halda müsəlmanların (türklərin) maariflənməsi, dünyagörüşünün artması zəruri idi. O, 1915-ci ildə təsis etdiyi «Açıq söz» qəzetində Qafqaz müsəlmanının və ya tatarın türk olduğunu bəyan etdi. Bu qəzetdə yazdığı bütün məqalələrində M.Ə.Rəsulzadə cəhalətdən xilasın yolunu göstərir, əhalini milli özünüdərkə səsləyirdi.

M.Ə.Rəsulzadə artıq millətçiliyə sinfi mübarizənin əleyhinə olan bir ideologiya kimi yox, millətin milli kimliyini tanınmasının bir yolu kimi baxırdı. Mütəfəkkir milli istiqlal olmadan hər hansı sosial bərabərliyə nail olacağına artıq inanmırdı: «Milli istiqlal, ələlxüsus, millətlərə xüsusiyyətlərinin mühafizəsini təmin edən istiqlal daima bəşəriyyətə saheyi-mədəniyyətdə yeni və əsil bir taqım ibdalar, ixtiralar nəvidindədir ki, mədəniyyəti-bəşəriyyə dediyimiz şey də bu bədaət və ixtiraların məcmuindən ibarət bir yekundur» (50, s.466).

Əvvəlki dönəmlərdən fərqli olaraq M.Ə.Rəsulzadə millətpərəstliyin, türkcülüyn bəşəri dəyərlərə zidd olmadığını, əksinə onun tərkib hissəsi olduğuna da inanırdı. Bütün bunları müsavətçilik ideologiyasında birləşdirən Rəsulzadə yazır: «Ona görə, başqlarını təmsil üçün deyil, öz mənliliyini mühafizə üçün çalışan millətpərəstlik mədəniyyəti-bəşəriyyə naminə təqdir və təsdiq olunmalı zəruri və faydalı

böyük bir fikirdir» (50, s.466). M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Millətə hər bir fitnə və fəsadın mənbəyini göstər, onun nə tərəfdən və nə cür gəldiyini bildir, o zaman əminiz ki, millət nə edəcəyini bilər» (49, s.154).

M.Ə.Rəsulzadə artıq ona da inanırdı ki, Avropada da sosial-demokrat yox, milliyyət nəzəriyyəsi üstün gələcək: «Avropa üsul məmləkətdarları başdan-başa dəyişəcək və milliyyət nəzəriyyəsi sair nəzəriyyələrə fəiq (üstün) gələcəkdir. Bütün aləmin mütəfəkkirlərinə indiki Avropa müharibəsi dövlətlərin deyil, millətlər və mədəniyyətlərin müharibəsidir. Madam ki, bu böylədir demək ki, müharibə nəticəsi dəxi dünya millətlərinin xəritəsi dəyişdiyi kimi, dövlət təşkilatlarına olan nəzəriyyələrdə dəyişəcək və bilaşubhə sosalistlərin də təbii gördükləri milliyyət əsası qəbul olunacaqdır. İştə böylə bir zaman üçün hazırlanmağı millətlər özlərinə vəzifə biliyorlar. Çünki özünü bilməyən, vicdani-milliyəsi inkişaf və amali-həyatıyyəsi təmin etməyən insan heyətlərini bir millət kimi qəbul etmiyorlar. Və irəlidə də etməyəcəklərdir» (50, s.386). M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Milli hürriyyət ilə istiqlala nail ola bilmək böyük bir nemətdir və bu nemət uğrunda hər nə qədər fədakarlıq göstərilərsə azdır» (50, s.42).

Milli məfkurənin formalaşması, milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizə aparan M.Ə.Rəsulzadə Rusiyada yaşayan türklərin, ancaq müsəlman adlandırılmasını səhv sayırdı: «Rusiyada yaşayan müsəlmanlar: Volqa boyundakı tatarlar, kırımlılar, qafqaziyalılar, türküstanlılar hamısı bir din ilə mütəəddid olduqları kimi, bir böyük suyun ayrı-ayrı bulaqları, bir böyük kötüyün dürlü şaxələridir. Hənbəli, şafi, hənəfi, maliki şiə kimi müxtəlif məzhəblər haman bir dinin fəriə aid cüzi

təfəvütlərlə - şöbələr olduğu kimi, tatar, azərbaycanlı, özbək, qırğız və türküstanlılar da böyük türk ailəsinin doğma uşaqlarıdır. Biz Rusiyada yaşayan müsəlmanlar eyni zamanda da bir türk, biz Rusiya türkləri eyni zamanda da müsəlmanız, hər nə qədər sayımız da 20 milyon ilə 30 milyon arasında gəzər. Aramızda böyük bir ixtilaf varsa, hamımızın bir din və bir cinsə mənsub olduğumuza da əslən şübhə yoxdur. Belə iki böyük mənəvi rabitlə ilə bir-birinə bağlı olan Rusiya müsəlmanları arasında az-çox bir təfəvüt görünürsə bu, cinsiyyət və ya din təsiri ilə deyil, iqlim və şərait sayəsində irəli gəlmiş xüsusiyyətlərdir ki, hər halda əsl deyil, ərzidir. Bu ərzi (xaricdən ariz olan) təsirlər sayəsində digər «bir kütlə» (kütleyi-vahid) olan «camii»lərdə görüldüyü kimi türk-tatar «camii»si də vaxtilə təsiratı-fırqeyi tutularaq ayrılıb dağılmışdır» (29, s.258). Rəsulzadə istiqlal uğrunda mübarizədə azərbaycanlıların millətə türk olmalarını dərk etmələri üçün əlindən gələni edirdi. M.B.Məmmədzadə yazır: "O zamana qədər liberal və inqilabçı millətçilər də türk mədəniyyəti, türk dili və türk birliyi prinsiplərinə xidmət etdikləri halda, özlərinə müsəlman, millətlərinə müsəlman milləti deyirdilər. Mürtəcə mühafizəkarların nəzərində heç biz millət də deyildik. Rəsmi hökumət nəzərində isə biz tatarıq. Çoxdan başlamış Azərbaycan Milli hərəkatı öz adını almamışdı. Qəzetlərin başında "müsəlman qəzeti", məktəblərin lövhələrində "rus-tatar məktəbi" sözləri yazılmışdı. Bax, belə bir şəraitdə "Müsəvat" fırqəsinin rüporu şəklini alan "Açıq söz" ilk dəfə olaraq "müsəlman", "tatar" sözlərini "türk" sözü ilə dəyişməyə girişdi, millətə "sən türksən", rus hökumətinə biz türük" deyər xitab etdi. Bu surətlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "ümmət" və "ümmətçilik" dövrünü rəsmən qapamış, "millət"

və ""türk millətçiliyi" dövrünün başladığını elan etmişdir" (38, s.52).

Rəsulzadə yazır ki, türklər islam dininə o qədər uyublar ki, az qala milli kimliklərini də unudublar: «Türklər xasiyyətcə olduqca mütədəyyin bir millətdirlər. Bu tədəyyünləri sayəsində islamiyyəti qəbul etdikdən sonra o qədər etiqadati-diniyyəyə mərbut olmuşlardır ki, adətən türklüklərini belə itirmişlərdir» (50, s.477).

M.Əmin xüsusilə, Cənubi Azərbaycan türklərinin bundan əziyyət çəkdiyini deyirdi. O, "İran türkləri" əsərində yazır: "Şiəlik İran türklərini o qədər farslaşdırmışdır ki, indi onlar kəndlərini türkləşmiş fars, yəni iranlı tələqqi edərlər!..." (50, s.115). Onun bu fikri də göstərir ki, nə qədər dərin bilikli, uzaq görən bir mütəfəkir olub.

M.Ə.Rəsulzadə türkçülüüyü inkişaf etdirməklə yanaşı, islamı türk millətçiliyinin tərkib hissəsinə çevirməklə türkçülüüyü daha təsirli etməyə çalışmışdır: «İslam təəssübü vücudumuzu dühaməhlik (başqa etiqada qail olmaq) xətərlərindən saxlamış olduğundan əlavə, milli ədəbiyyatımızın vücuda gəlməsinə də səbəb olmuşdu... Xəvas hər nə qədər ərəbcə və farsca öyrənmiş, tənvir və təmsil etmiş isə, də əvam həman əsliliyini mühafizə eləmiş türk oğlu türk qalmışdı. Bu böyük türk kütləsi eyni zamanda da mütədəyyin olaraq qalmışdır» (83, s.99).

Rəsulzadə açıq şəkildə bəyan edirdi ki, azərbaycanlılar türk oğlu türkdülər, Rusiyadakı 30 milyon müsəlmanın 29 milyonu da türkdür. O, İslam dininin millətlə qarışıq salınmasının əleyhinə çıxış edir və qeyd edirdi ki, bu, yanlış bir anlamdır. Onun fikrincə, bir xiristian millət olmadığı kimi, bir müsəlman milləti də yoxdur. "O (Rəsulzadə) bunu (türk, türk

millətçiliyi), "Açıq söz" qəzetinin ilk nömrəsində belə formulə edirdi: "... Ayırı-ayrı millətlər bir millət olaraq yaşaya bilmək üçün, hər şeydən əvvəl, özlərini bilməli, müəyyən fikir və əməllər ətrafında birləşərək böyük bir məfkurəyə, qayeyi-xəyala hədəf olacaq o işıqlı ulduza sahib olmalıdırlar. Çünki müttəhid bir ruh və müştərək bir qayəyə malik olmayan millətlərə yeni əsaslar üzərində quracağı həyat hesablaşmayacaq və belə bir silahdan məhrum qalan cəmaətlər kimsəyə söz eşitdirə bilməyəcək" (38, s.53).

Deməli, M.Ə.Rəsulzadənin müsavətçilik və türkçülük ideologiyası kontekstində millət məsələsinə geniş yer verməsi səbəbsiz deyil. Mütəfəkkir bunun, millətin taleyində oynadığı rolu görür, başa düşürdü.

M.Ə.Rəsulzadənin müsavətçilik ideologiyasında islamçılığa, sosial-demokratiyaya yox, türkçülüyə, yəni milliyyətçiliyə üstünlük verməsi təsadüfi deyil. Bir millət kimi özünü tanıyıb ortaya çıxmaq, həm də bir dövlətin qurulmasına zəmin deməkdir. Rəsulzadədə ilk dövrlərdə muxtariyyət tələbini irəli sürür: «Rusiyanın idarə forması demokratik respublika olmalıdır. Yer kürəsinin altında birini tutan və Kamçatkadan Qara dənizə qədər və Arxangelskdən İranla sərhədə qədər uzanıb 170 milyon əhalisi olan bir dövlət bir mərkəzdən idarə oluna bilməz. Ona görə də Rusiya dövlətinin idarə forması federasiya olmalıdır» (92, s.163-164).

M.Ə.Rəsulzadə artıq rəsmi şəkildə millətin azadlığı, Azərbaycanın muxtariyyəti məsələsini irəli sürürdü. Rəsulzadə türk idi və türk olduğu üçün də millətini müstəqil görməsi onun haqqı idi. «M.Ə.Rəsulzadənin Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq ideyası fikrinə hələ 1917-ci il fevral burjuva-demokratik inqilabının qələbəsindən, yəni mütləqiyyət

rejiminin süqutundan sonraki ilk həftələrdə gəldiyini söyləmək olar» (29, s.43).

Rusiya daxilində milli-məhəlli muxtariyyət əsasında Azərbaycan, Dağıstan, Türküstan və b. türk millətlərinə muxtariyyət tələb edən M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Hər bir millətin müstəqil olub da öz başına idarə olunması tərəqqiyat-tarixiyyəyə müvafiqdir, demokrasi ancaq bir millətdən mütəşəkkil olub da bir dildə danışan məmləkətlərdədir ki, gözəl tərəqqi edər və özünü göstərə bilər. Bu məmləkətdə mənəvi ixtilafı insanlar arasında ki, tarixi və təbii hüdudlar nə qədər azalsa və nə qədər dil ittihadı qüvvətli olsa o qədər də məmləkətin iqtisadi, siyasi və əqli tərəqqiyatı qüvvətli olar. Məmləkətin aşağı sınıfları dəxi böylə bir məmləkətdə məmləkətin mədəni və siyasi həyatında iştirak edərlər və bu hal məzkur məmləkətin qüvvətinə səbəb olar» (50, s.385).

Rəsulzadədə müsavətçilik ideologiyasının ən parlaq və möhtəşəm mərhələsi, **üçüncü dövrü** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlıdır.

1918-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan türklərinin ortaya qoyduğu mübarizə, milli istiqlalə doğru aparırdı. Azərbaycan xalqı nicatını nə bolşeviklərdə, nə də digər qeyri-milli təşkilatlarda axtarırdı. Artıq bu funksiyaları yerinə yetirən milli təşkilat olan «Müsavət» və onun lideri M.Ə.Rəsulzadə var idi. Bu, müstəqilliyə doğru atılan addımlarda özünəqayıdışın nümunələrindən idi. Rəsulzadə yazırdı: «Şurayy-Milli elanı milli istiqlalə bərabər Azərbaycan hökumətini dəxi təşkil elədi. İlk hökumət Tiflisdə Azərbaycan hərəkatı milliyyəsinin düşmənləri tərəfindən qətl edilən mərhum Fətəli xanın təhtiriyəsində təşəkkül etmişdi» (46, s.39). Yeni cümhuriyyət isə müsavətçilik ideologiyasının əsasında quruldu. Bu dövlətin

ictimai-siyasi quruluşu məhz müsavətçılığa (türçülük, müasirlik və islamçılıq), milli-demokratik dəyərlərə söykənirdi.

M.Ə.Rəsulzadənin sədri olduğu Milli Şura mühüm səlahiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, hökumətin işinə müdaxilə etməmiş, ən zəruri hallarda taleyüklü məsələləri öz boynuna götürmüşdü. Milli-demokratik dəyərlərə həmişə hörmətlə yanaşan M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi Milli Şura və "Müsavət" Partiyası ölkənin parlament üsuli-idarəsi ilə idarə olunmasına şərait yaratmışdı. «Millət Məclisi, məmləkətin bütün sinif və millətlərini təmsil edib, dövlətin tamamən taleyinə hakim idi. Onsuz heç bir əmr keçməz, heç bir məsrəf yapılmaz, heç bir müharibə başlanmaz, heç bir barışıq bağlanmazdı. Hökumət məclisin etimadını qazananda qalır, itirəndə düşürdü. Ortada hakim olacaq vasitə-vəzifə də yox idi. Parlament hakimi-mütləq idi. Burada Avropada tətbiq olunmayan həqiqi bir xalq cümhuriyyəti qurulmuşdu» (47, s.41). Əslində Rəsulzadənin bu formuləsi tarix üçün gözəl bir örnekdir.

Rəsulzadə müstəqil Azərbaycan respublikasının birinci ildönümünü ilə bağlı yazır: "Azərbaycan türkləri bu gün ilk dəfə olaraq böyük bir bayram saxlayırlar: İstiqlal bayramı! Əvət, Zaqafqaziya millətləri bilməcburiyyə elani-istiqlal etmişlərdi. Bilməcburiyyə elani-istiqlal! İstiqlalımıza düşmən olanlar bu iki "məcburiyyət" və "istiqlal" sözlərinin bir araya toplanmasını "ictimai ziddin" qəbilindən ədd etməklə, Zaqafqaziya cümhuriyyətlərinin qeyri-təbii olduqlarını isbat etmək istəyirlər. Fəqət, bu mülahizə zahirdə doğru görünsə də, batində elə deyildir.

Bir növdənin məsəmməyi-mədərdən xilas olub da, dünyaya gəlməsi heç şübhəsiz, bir vəqieyi-istiqlaldır. Qadının vəzi-həmlinə digər təbirlə bizdə "azad olmaq" deyirlər. Halbuki bu "azadlıq" eyni zamanda bir zərurəti-təbiiyyə, bir məcburiyyətdir" (29, s.34).

Rəsulzadə parlamentin açılışında "bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz"- söyləyib: "İştə qoy bu güncü gün, milli bayraqlara boyanmış Azərbaycan paytaxtı, o kimi bədbinlərin qəlbini təsfiyə etsin! Bir sənəlik həyat həqiqətən də göstərdi ki, bir kərə açılmış Ləvai-hürriyyət bir daha bükülməz!" (50, s.35).

O, yazır: «Cəmaət istiqlalə, o qədər munis olmuş, hürriyyət və istiqlal fikri o qədər xalqın qanına sinmiş, ruhuna işləmişdir ki, indi artıq istiqlal fikri bir firqənin, bir kütlənin arzusu deyil, bütün cəmaət Vətəni istiqlalsız və dövləti hürriyyətsiz təsəvvür etmir. Ona görə demokratiya biltəbii qapısında şübhəli adamlar durmasına hər vəchlə razı olmaz və vahid vücud kimi hürriyyət və istiqlalının müdafiəsinə hazırdır» (29, s.44-45).

M.Ə.Rəsulzadə bəyan edirdi ki, yeni cümhuriyyət yalnız milli olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda müasir dövrün bütün müsbət tələblərinə cavab verən dövlət kimi fəaliyyət göstərir: «Azərbaycan müsəlman aləmində ilk respublika və türk aləmində ilk dövlətdir. Mənim ilk baxışda qəribə görünən bəyanatımın ikinci hissəsi ola bilsin, sizi təəccübləndirir. Lakin əslində elə də var. Türk mənşəli bütün digər dövlətlər başlıca olaraq dini təməl üzərində qərar tutduqları halda Azərbaycan Respublikası müasir milli-mədəni müstəqillik təməlinə, türk milli-demokratik dövlət qurumu zəmininə

əsaslanır və bu baxımdan bizim respublikamız ilk türk dövlətidir» (29, s.77).

M.Ə.Rəsulzadə gənc dövlət üçün ən önəmli hal kimi onun iqtisadi cəhətdən ayaq üstə durmağını göstərdi. Onun fikrincə, müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan Şərq ölkələri arasında ən inkişaf etmiş bir diyardır. Şərqdə bütün yeniliklər öncə bu ölkədə baş verir. Buna görə də M.Ə.Rəsulzadə bu hökumətin və onun vətəndaşlarının özəlliklərini göstərməyi də unutmurdu: «İnkişafa meyilli olduqlarını göstərmək üçün bu kafi deyilmi ki, ilk türk dramaturqu azərbaycanlı, ilk türk bəstəkarı azərbaycanlı, Rusiya türkləri arasında ilk qəzet yaradıcısı azərbaycanlı, məzhəb uzlaşmadığını ilk olaraq ortadan qaldıran yenə azərbaycanlı, əlifba islahatını ilk düşünən azərbaycanlı, nəhayət, islam aləmində ilk dəfə cümhuriyyət elan edən də azərbaycanlıdır... Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsas idarəsi bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqla yaşaması üzərində qurulmuşdu. Burada hər bir insan möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanırdı» (47, s.40).

Dinindən və millətindən asılı olmayaraq ölkənin bütün vətəndaşlarına eyni gözlə baxan Cümhuriyyətin qurulmasında müstəsna rol oynayan Rəsulzadə deyirdi ki, əgər Azərbaycanda milli hökumət möhkəmlənersə, ölkədə istənilən müsbət ideyalar həyata keçəcək. Mütəfəkkirin fikrincə, bu zaman Rusiyadakı inqilabın Azərbaycana təsiri də azalmış olacaq. Yəni bu zaman Moskva bolşevikləri milli hökumətə təsir etmək gücündə olmayacaqlar: «Rusiya inqilabi-əzəmi, hər nə deyirlərsə desinlər, qətiyyən iflas etmədi. Rusiyada inqilab nə yapacaqdır? Bu sualla «Böyük Rusiya» fikri ilə məsum olan rus inqilabçıları nöqtəyi-nəzərindən deyil,

inqilabın kəndi təbiəti təhlil edərək cavab verməlidir... Biliyoram əfəndilər ki, Azərbaycan Rusiya inqilabının vəz etmiş olduğu müsbət nəzəriyyələrlə elan etdiyi əqanımı-hürriyyətdən son dərəcə istifadə edəcəkdir. İştə müstəqil bir Azərbaycan: siyasətin kəsbi-hürriyyət və istiqlal edəcək Azərbaycanda ictimai hürriyyətlər və hüquq-bəşərə aid düsturlar, hər halda, müstəbid Rusiya zamanından daha geniş, daha müsaid olacağına şübhə etməm. Hətta əfəndilər söyləmək istərəm ki, Azərbaycan Qafqasiyada ən hürriyyətpərvər və inqilabçı təsəvvür olunan Gürcüstandan daha məsuddur. Çünki burada bizim daxili hürriyyətlərimizə icrai-nüfuz edən və edəcəyi mütəsəvvir bulunan qüvvət yabançı bir qüvvət deyil, öz qüvvətimizdir» (46, 41).

Azərbaycan parlamentinin açılışında (7 dekabr 1918-ci il) Milli Şuranın sədri, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu və ideoloqu Məhmməd Əmin Rəsulzadənin söylədiyi nitqdən bəzi məqamlara toxunmaq da yerinə düşərdi: «Rusiyada zühur edən inqilabi-kəbir (böyük inqilab) digər həqiqətlər arasında bir həqiqəti-bahirəyi (aydın həqiqəti) də elan etmiş idi. Bu həqiqət millətlərin hürriyyət haqqı və istiqlalları idi.

Rusiya inqilabı təbiətində mövcud olan ruha sadıq qalaraq təbii yolu ilə inkişaf etsə idi, millətlərin hüququnu təmin ilə muxtariyyətlərdən mütəşəkkil azad və demokratik bir Rusiyanı bir an əvvəl təsis edəcəkdə. O vaxt təbii idi ki, Rusiyada yaşayan müsəlmanların da siyasi həyatları digər məhkum millətlərlə bərabər, başqa bir təriddə (yolda) cərəyan edəcəkdə.

Millətlər öz müqəddəratının təyininini çox səmimi bir surətdə Rusiya Məclisi-Müəssisəindən gözlədilər. Ancaq Rusiyada inqilab və demokratiya namına (adına) zühur (ortaya çıxan)

edən məkus (geri dönmüş) bir istibdadın nə kimi xarabalıqlar yaratdığını bilirsiniz.

İnqilab namına hökmfərma (hakim) olan anarxiya və millətlərin hüquq elanından sonra verilən qatı mərkəziyyətçilik Zaqafqaziya millətlərini öz başlarının çarəsinə baxmağa sövq etdi» (42, 89).

Rəsulzadə parlamentdəki çıxışına davam edərək deyir: «Əfəndilər, bilirsiniz ki, bizim Rusiya cəmətinə qarşı heç bir ədavətimiz və nifrətimiz yoxdur. Bezar olduğumuz Rusiya çarizm Rusiyası, Rusiya istibdadır. Rusiyaya nifrətimiz Rusiya istibdadı altında inləyən Rusiya cəmətinə nifrət demək deyildir. Bizcə, mənfur olan Rusiya, millətlər əzən və hüquqlarını verməyən rəsmi Rusiyadır.

Hər bir millət müstəqil və hür olmalı, hür olduğdan sonra digər millətlələ ürəyi istədiyi kimi ittifaq bağlamalıdır. Bütün dünya millətlərinin «Cəmiyyəti-Əqvam» (Millətlər Cəmiyyəti) vücuda gətirməsi bizim ən əziz fikirlərimizdəndir. Bu «federasyon»çılarla deyil, təbii bir meyil və arzu ilə hasil olmuşdur (Alqışlar)...

Biz Rusiyanın sədaətini istəriz, Rusiya cəmətini sevəriz, ancaq öz istiqlalımızı da əziz tutarız! (Alqışlar).

Cəbr ilə qəbul edilən bir şeydə qətiyyətlə səadət olmaz, çünki səadət hüriyyətlə və istiqlaldadır! (Alqışlar).

Bax bunun üçün əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən üçboyalı bayrağı Milli Şura qaldırmış, türk hüriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Afropa iqtidarı-əhraranəsini (özgürlüksevərliyini) təmsil edən bu üçboyalı baryaq daima başımızın üstündə ehtizaz (dalğalancaqdır) edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir! (Məbuslar (millət

vəkilləri) yerlərindən şalxır, şiddətli alqışlar milli bayrağa yönələrək uzun müddət davam edir).

Mən buna iman edirəm. Mənim bu imanımı millətləin qəlbində doğmuş olan əməl günəşi işıqlandırır. Bu günəş bir daha üful (batmayacaq) etməyəcək. Mən bəşəriyyətin vicadınına inanıram. Milyonlarla insan bahasına mal olan qitali-ümmüdən (ümumi qırğından) sonra bəşər vicdanı qazandıqları həqiqətləri asanlıqla əlindən verəməz.

«Millətlər Cəmiyyəti» fikri bu gün hərəkəscə qəbul edilmiş bir fikirdir. Bu mənə ümid verir, qüvvətlə inanıram ki, artıq milləti öldürmək, millətin hüququnu tapdalamaq qətiyyəən mümkün deyildir. Qaliblər də, məğlublar da millətlərin hüquqları təslim ediləməz deyirlər» (42, 90).

Rəsulzadə daha sonra deyir: «Biz azərbaycanlılar bütün mövcudiyətimizlə kəndi (öz) müqəddəratımızı, kəndi istiqlalımızı müdafiə və mühafizədə israr edər, səbat (dirəniş) və mətanət göstərəksə, heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti paydar (yaşayar) olar... Ancaq bu, təkrar edirəm, səbat və mətanət, fədakarlıq istər. İstər ki, biz kəndimizin istiqlalə layiq olduğumuzu isbat edək. Bu oldumu, sizi təmin edirəm ki, kimsə haqqımızı təslim etməmək cəsərətində bulunamaz. Hanki vicdandır ki, istiqlalı istəyəən və ona ləyaqətini isbat edən bir milləti qəhr (peşman) etsin» (42, 91).

Nitqinin sonunu Rəsulzadə belə yekunlaşdırır: «Əfəndilər, mən buraya qədər sizə ümidli sözlər söylədim, buna iman edirəm. Ancaq nəzərinizi əhvalın ağırlığına da cəlb etməsəm, vəzifəmi hüsn (yaxşı, gözəl) ifa etməmişəm deməkdir. Zaman ağır, gedəcəyimiz yol çox tikanlı və arizəlidir (gözlənilməz

çətinliklərlə doldudur). İrəlidə bir çox müşkülət (çətinlikləri) və maneələri də gözə almalıyız...

Bu gün firqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi Vətən və millət qayəsi qarşısında qalan qərəzlər atılmalı, Vətən qayğısı və millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır (Sürəkli alqışlar).

Əfəndilər, bu gün Azərbaycanın paytaxtında Məclisi-Məbusan açılışındaydıq. Azərbaycan bir atəş mənbəyidir. Vətənimiz hər zaman kəndi sinəsində bir müqəddəs atəş bəsləməlidir. Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqətpərəstlərə rəhbər, bir şöləyi-ümid və iman təşkil eləmişdir. O atəş ki, bu gün də sərvət və saman (var-dövlət) səbəbi və mədəniyyət bəsidir.

Güclü bir atəş, Azərbaycan övladının sinələrinə düşən, milyonlarla bürkü yağan bu atəş əbədən sönməz, bir məşəl təşkil edib də hürriyyət və istiqlala doğru getdiyimiz maneəli yolları işıqlandırın! (Sürəkli alqışlar).

Bu atəş sönməmək üçün əl-ələ verib müttəhidən çalışaq əfəndilər! Mən sizi belə bir ittihadə dəfət edirəm! (Alqış)» (42, 92).

AXC-nin müstəqilliyinin təhlükə altında olması isə M.Ə.Rəsulzadəni düşündürən əsas məsələlərdən idi. Azərbaycan Milli Şurasının iclaslarında M.Ə.Rəsulzadə deyirdi ki, AXC-nin gələcək varlığı hamını düşündürməlidir. Çox keçmədi ki, bu acı reallıq özünü göstərdi, istiqlalı qoruyub-saxlamaq mümkün olmadı. M.Ə.Rəsulzadə parlamentdəki son çıxışında deyirdi: «Əfəndilər, mötəcazir bir ultimatum qarşısında qalmışıq. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət, əfəndilər, təslim nə demək?... Kimə tərki mövqe edirik? Bizə deyirlər ki, hüdudunuz keçən ordunun başında Nicati adında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu

mötəcaviz ordu təmin edirlər ki, həyat və məmət mücadiləsində qalan Türkiyəni xilas üçün gedir. Əfəndilər, Türkiyə Azərbaycanın xilaskarıdır. Amali milliyyətimizin təbcil eylədiyi müqəddəs bir məmləkətdir. Onun xilasına gedən qüvvəti biz məmnuniyyətlə istiqbal və teşyi edərək. Fəqət bir şərtlə ki, bu qüvvət bizim hüriyyətimizi, istiqlalımızı çeynəməsin. Halbuki, əfəndilər, bizə sormadan hüdudumuzu keçən hər hansı bir qüvvət dostumuz deyil, düşmənimizdir... Biz buraya millətin iradə və arzusuyla gəldik, bizi buradan yalnız qüvvət və süngü çıxarmalıdır» (84, s.146-147).

O, AXC-nin göz görə-görə məhvi ilə heç cürə razılaşa bilmirdi. Rəsulzadə parlament və hökumət üzvlərinin yadına salırdı ki, milli dövləti göz bəbəkləri kimi qoruyacaqları barədə and içiblər. Mütəfəkkir onları bu andlarını yerinə yetirməyi çağırır: «Bu kürsüdən çox kərə istiqlalımızı göz bəbəyi kimi saxlamağa, hüriyyətimiz yolunda canımızı sipər etməyə, «öldü var, döndü yoxdur»- deyə son damla qanımıza qədər dayanmağa and içmiş adamlar deyilikmi?.. Orada olan əhali bu nitqi ağlayan gözlərlə alqışladısa da, məclisin əksəriyyəti tarixin gedişatına təslim oldu, Səyavuşun öldürülməsinə razı oldu» (47, 49).

M.Ə.Rəsulzadənin burada parlament üzvlərinin bir qisminin «Səyavuşun öldürülməsinə razı» olmasını xüsusilə vurğulaması səbəbsiz deyil: «Türklərin Azərbaycan üzərində mənəvi nüfuzundan istifadə ilə bolşeviklər Yaxın Şərqdə özlərini o qədər sevdirə bildilər ki, bunlar müsəlmanların könlünü fəth edərək, Azərbaycanın istila deyil, əksinə, İstanbulu belə qurtaracaqlarına inandırdılar. Hər nə qədər Müsavat Partiyasına mənsub olan millətsevərlər xalqı bu yuxudan

oyatmaq istəyir, «camaat aldanmayın»- deyir, bunlar dərhal Quranın buyurduğu, «İnnə Yəcücə və məcucə müfsidunə filərz»-edərlər. Eyni məxluqlərdir ki, Kırım, Türküstan və Bakı faciələrini icad etdilər... Hətta iş o mərhələyə gəlmişdi ki, küçə baqqalları belə bolşevikin, artıq gördükləri «spekulyasion» düşməni olmadığına inanmışdılar, dargörüşlü ittihadçılar da Qarayevin qızıl yalanlarına qapılmışdılar. Düşünürdülər ki, Rusiya gələcək, Ermənistanı ortadan qaldıracaq və ordularını Mustafa Kamal Paşanın yardımına göndərəcəkdir. Yalanın ömrü az olur. Xalq hikmətincə açıq olan bu həqiqət bir daha isbat olundu. Bolşeviklərlə bolşevik təbliğatı aparınların yalanlarına aldanan xalq, Qızıl ordunun Ermənistana təcavüzünü gözlərkən Moskvanın, Ermənistanın istiqlalını tanıdığı xəbəri alındı» (47, 50-51).

Göründüyü kimi, aldanan yalnız Azərbaycanın daxilindəki qüvvələr deyildi. Eyni zamanda Azərbaycanın özünə arxa bildiyi Osmanlı dövləti də bu məsələdə yanlışlığa yol verdi. Osmanlı dövlətində bəziləri hesab edirdilər ki, Azərbaycan sovetləşsə də müstəqil dövlət olaraq qalacaq. Ancaq bu belə olmadı. «Adı müstəqil Azərbaycan, özü Rusiyanın federativ bir hissəsi! Daha doğrusu, muxtar bir vilayəti! Millətsevər Azərbaycan türkçülərinin vaxtilə kimsəyə sözlə inandıra bilmədikləri həqiqətləri bolşeviklər işləri ilə isbat etdilər. Xalq həyəcana gəldi. Aldanmış adam qızgınlığı ilə dil və dodağını dişlədi: fəqət iş-işdən keçmiş, ox yaydan çıxmışdı» (47, 52).

Bununla da Azərbaycanın qısamüddətli, ancaq şərəfli istiqlal tarixinə, müvəqqəti də olsa, son qoyuldu. Lakin bu mübarizə heç vaxt bitmədi. Əksinə, bu, daima Azərbaycan türkləri tərəfindən davam etdirildi. M.Ə.Rəsulzadə də türklərin heç vaxt mübarizədən geri çəkilməyəcəyini yaxşı bilirdi.

Rəsulzadə inanırdı ki, bu istila uzun müddət davam etməyəcək: «Azərbaycanlılar türkdürlər: türklər də Ergenekon tilsimində iki yüz il qaldılar. Nə qədər çalışdırlarsa da bir tərəfə çıxamadılar. Geniş dünyaya həsrət qaldılar. Fəqət bir dəmirçinin yaxşılığı kifayət idi ki, türklər dəmir dağları əridib geniş dünyaya çıxsınlar. Əsrimizin Səyavuşu ölmüşsə də onun doğurduğu istiqlal fikri ölməmişdir. Bu fikrin tərəfdarları indiki halda dağlarda, vətənlərindən uzaq məmləkətlərdə, həbsxanaların qaranlıq və rütubətli guşələrində qaçaq, qaçqın, köməksiz, bir halda yaşayırlar. İstiqlal və hürriyyətimizin kövrək əlaməti- o üç rəngli istiqlal bayrağı zahirən yoxsa da, qorxudan bolşeviklik ifadə edən gözlərin önündə olub, ürəkdə onun eşqi çırpınmaqdadır» (47, 54).

M.Ə.Rəsulzadə mühacirət həyatı dövründə də milli istiqlal davasını və müsavətçilik ideologiyasını davam etdirib. Bunu, Rəsulzadənin müsavətçilik ideologiyasının sonuncu, **dördüncü dövrü** hesab etmək olar.

Bu dövrdə birincisi, Azərbaycanın istiqlal davası idi ki, Rəsulzadə yalnız elmi-siyasi məqalələr yazmaqla kifayətlənmir, həm də əməli işlər görürdü. O, Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə aparan təşkilata rəhbərlik edir, onun ölkə daxilində və xaricində təbliğatını təşkil edirdi. Hətta Azərbaycanın istiqlalı üçün İkinci Dünya müharibəsində mühacir hökumətin lideri kimi Hitlər Almaniyası ilə danışıqlar da aparırdı.

İkinci istiqamət daha çox istiqlal davasının ideoloji tərəfi ilə bağlıdır. Rəsulzadə keçdiyi ideoloji yolun nəticəsini ümumiləşdirirdi. Bu yolun ümumiləşdirilməsi isə M.Ə.Rəsulzadənin ideoloji dünyagörüşünün son dayaq

nöqtəsi idi. Rəsulzadənin yeni dövrdə türkçülük, yeni turançılıq, milli solidarizm və s. ideyaları da buraya aiddir.

Öncə M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət həyatındakı müsavətçilik ideologiyasıyla bağlı bu dövrdəki istiqlal davasına və bununla bağlı düşüncələrinə nəzər salaq. «Bulduğumuz mühacirət şərtləri daxilində, Azərbaycan davası naminə birləşmək, milli davanı yaşatmış və yaşadan fikir sistem və nümayəndələrinə hörmət etməklə olur. Bunun üçün hər türlü kiçik hesablardan və hisslərdən sıyrılaraq fikrə önəm vermək lazımdır» (88, s.14).

M.Ə.Rəsulzadə qardaş Türkiyədə «Yeni Qafqasiya»nın ilk nömrəsindəki «Atəş çalan Prometey» məqaləsində yazır: «Bəhri-Xəzər sahilindən başlayan ilk mənzərə qüvvətli bir aydınlıq təşkil edirdi. Bu, səmalara doğru yüksələn bir atəş idi. Azərbaycan isminin müsəmməsini təşkil edən atəş, o atəş ki, mədəniyyəti bəşəriyyət ilk əvvəl onun yaxdığı ocaq başında təsis edilmiş. O atəşi müqəddəs ki, «promotey» özünü çalaraq, yer üzünə qaçırdığı üçün hələ əzab çəkməkdə, cəsarət və üsyanının cəzasını görməkdədir» (104, s.3). «Yeni Qafqasiya»da qələmə aldığı başqa bir «Böyük faciə» məqaləsində isə Rəsulzadə yazır: «Böyük faciə! İştə türk tarixçisinin bundan tam 7 sənə əvvəl Bakıda vüqu bulan hadisəyə verəcəyi ən müvafiq bir isim yüz sənəlik bir əsarət, bu dövrdə yaşanan tarixin həyat səhifələri, məhkumiyyət və əsarət!» (105, s.5).

M.Ə.Rəsulzadə 1920-ci illərin birinci yarısında Azərbaycanda bolşevik rejiminə qarşı baş qaldıran milli azadlıq hərəkatına diqqətlə yanaşırdı. M.Ə.Rəsulzadə bütün hallarda xalqın nicasını özündə axtarmağa üstünlük verirdi. M.Ə.Rəsulzadə yaxşı bilirdi ki, istər demokratik, istər qeyri-demokratik

Rusiya Azərbaycana qarşı münasibətdə birmənalı mövqe tutacaq. M.Ə.Rəsulzadə azadlıq məsələsində Azərbaycanın yalnız özünə güvənməsini istəyirdi: «... bu yol çox müşkül və tikanlı olmaqla bərabər, gedilmiş şanlı bir yoldur. Bu haqq yolu və millət yoludur. Bir yol ki, Avropa XVIII, bilxassə XIX əsrdə getmişdir. Bir yol ki, müasir Şərq hal-hazırda o yola salık olmuşdur. Bir yol ki, sabıq Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan məhkum millətlər, dəxi o yola girmişlərdir. Bir yol ki, səvarisi milliyyət hədəfi istiqlaldır!» (100, s.4).

Rəsulzadə bolşeviklərin Azərbaycan və onun xaricində aparılan azadlıq mübarizəsinin qarşısında aciz olduğunu bildirirdi. «Odlu yurd» jurnalının ilk sayında baş məqalənin müəllifi M.Ə.Rəsulzadə «Çöhrəmiz» adlı məqaləsində yazır: ««Odlu yurd»! bu iki söz türkcə kəlmənin «Azərbaycan»ın müqabil olduğunu söylərsək, məsələn, yarı-yarıya anlaşılmış olur. Yarı-yarıya deyirik, çünki hal-hazırda bir deyil, iki Azərbaycan vardır. Rus istilasına pərdəlik rolunu oynayan «qızıl Azərbaycan» ilə, qəlbində hürriyyət və istiqlalın sönməz odunu daşıyan milli Azərbaycan! «Odlu yurd» milli Azərbaycan fikrinin mürəvvici olaraq intişar edir... Qəzetimizin başında Azərbaycanın əski, yeni maddi çox bulunan işıq və odlarını göstərən lövhədə bu hər tərəfə nur saçan, bir ulduz şəklində göstərilmişdir. Səkkizguşəli ulduz Milli Azərbaycan ulduzudur. Bu ulduz hilalı ilə birlikdə mavi, qırmızı və yaşıl rənglərin üzərinə gəlincə Milli Azərbaycan bayrağını təşkil edər. Milli Azərbaycan bayrağı- işte bizim çöhrəmiz!

...İstiqlal işte Azərbaycan milliyyətçilərini məşğul edən ən aktual bir məsələ!

...İstiqlal milli hakimiyyət xaricində var deyildir.

...Müstəqil millət demək, xalq hakimiyyətinə dayanan milli dövlət deməkdir.

...Taktikamızda daha real və metodik olmaq istərik!

...Milli hakimiyyəti uğrunda çarpışan çalınmış istiqlalını geriyə almaq üçün çalışan bir millət çöhrəsi!» (106, 3-4).

«Odlu yurd» jurnalının başqa bir sayında, Rəsulzadə yazırdı ki, ermənilərin köləliyinin Azərbaycan türklərinə heç bir aidiyyəti yoxdur: «Biz, istiqlalçılar davamızı əsrin ən qüvvətli şüarına istinad etdiriyoruz; Rusiya imperalizminin, qəsb və istila nəticəsində təəssüs edən hüdudlarını müdafiə bizim üçün bir qayə olamazdı. Bizi bu qayəyə sədaqətsizlikdə ittiham edəcək Rusiya imperatorluğu tarixə keçdiyi halda hondkaryanların bufuzuli davada israrları kölə ruhlu olduqlarını isbat üçün nə parlaq bir dəlildir! Papadan ziyadə katolik buna dəyərlər iştə!» (109, s.35-36).

Rəsulzadə açıq şəkildə bəyan edirdi ki, rus millətinə qarşı heç bir ədavət bəslənilmir, onların mübarizəsi imperiyaya, köləliyə qarşıdır: «Biləks ona bu xüsusda hər cür yaxşı təmənnilərdə bulunuruz. Fəqət bununla bərabər bizi istədiyimiz şəkildə həyatımızı qorumaqdan və mədəni həyatımıza istədiyimiz istiqaməti verməkdən ibarət, öz gərdunəsinə taxaraq, istismar və istila əməlinə bulunan hər hansı rus imperalizminə bütün varlığımızla düşməniz» (109, 36).

M.Ə.Rəsulzadə türk birliyindən, pantürkizmdən əndişələnənlərə də cavab verməyi unutmurdu: «Pantürkizm məsələsinə gəlincə, fürsətdən bilistifadə müğalitəcilərin iğfal etmək istədikləri zümrəyə bir dəfəlik anlatalım ki, slavyan millətlərində olduğu kimi, türk irqinə mənsub millətlərdə dəxi bir birlik, məfkurəsi doğmuş və bu doğuş müəyyən bir zaman romantik bir dövr yaşayaraq, o vaxta qədər, islam dini

düşünüş itiyadında bulunan siyasi türk-tatar əfkarı üzərində daha əsri və tərəqqi sevincəsinə bir təsir yapmışdır. Fəqət panslavyanizmdən daha az real şərait və imkana malik olan panturanizm panslavyanizm çatdığı nəticəyə nisbətən daha az bir zamanda gəlmiş və bu gün ən qatı panturanistlər belə sadə bir kultür birliyini mümkün mərtəbə mühafizəyə qeyrət etməklə iktifa etmişlərdir... Türk millətlərinin birər dövlət və cümhuriyyət halında istiqlal qazanmaq yolundakı hərəkatlarını şübhə altına alanlar ancaq rus imperalizminin könüllüləri və yaxud kölələri ola bilərlər! Azərbaycan istiqlalçılığının türk birliyi fikrindən əzəmi surətdə mülhəm olduğunu inkar etməməklə bərabər, siyasətdə realizm mütaqidi olan Azərbaycan milliyyətçiləri üçün bu fikrin sadə hars sahəsində qəbulu tətbiq olacağı aşkardır. Buna görə də biz müstəqil Qafqasıya Konfederasiyonu fikrini zamanın ən aktual bir tezisi olaraq müdafiə edirik» (109, s.36-37).

M.Ə.Rəsulzadə Almaniyada «İstiqlal» qəzetində nəşr etdirdiyi «Kəsilməyən səs» məqaləsində isə yazır: «Mütaliənizə təqdim olunan bu qəzet müqəddəs bir mübarizənin müdafiəçisi üçün yüksələn bir səsi mədəniyyət dünyasına çatdırmaq üçün nəşr olunur. Milli Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin səsi! - budur bizi həyəcanlandıran səs!» (102). M.Ə.Rəsulzadə indiyə qədər istiqlal səsinin Türkiyədən gəlməsinə də işarə vururdu: «Bu gün Berlindən eşitdiyimiz bu səs on ilə yaxın idi ki, İstanbuldan gəlirdi və nə qədər təbii idi. Gənc bir türk vətənin, istilaya uğramış bir türk millətinin qəsb edilmiş haqqını və haqlı istiqlalını müdafiə etmək üçün türkcə çap olunan mətbuat orqanına qardaş Türkiyədən daha münasib sığınacaq yeri təsəvvür etmək olarmı?! Yabancı rus istilacının qırmızı terroru altında boğucu bir qəmginliklə oxunacaq bu məqalənin

azərbaycanlı münəvvərlərdə yaradacağı təsir bu sətirləri yazarkən bizi xüsusən düşündürür» (84, s.207-208).

M.Ə.Rəsulzadə qardaş Türkiyənin hökumət adamlarının atdığı bu addıma təəssüfünü açıq şəkildə bildirdi: «Bizi heyrətlər içərisində buraxan bu həqiqətə indi düşmən sevinir. On ildən bəri İstanbuldan yüksələn Azərbaycan səsinə kəsmək üçün əllərindən gələn hər şeyi müzayaka etməyən, qəzetəçiləri, mitinqləri, nümayişləri, iftiraları, hiylə və intiriqaları, ilə heç durmadan çalışan bolşeviklər-ruslar nə qədər məmnun!.. Milli, müasir, xalqçı Türk Cümhuriyyətində, milli, müasir, xalqçı Azərbaycan istiqlalçılıq məfkurəsinin səsi qısılmışdır!».. İştə yaşadığımız dövrün acı təsəllisi. Tarixin istehzası» (102).

Ancaq Rəsulzadə bu məsələyə görə türklərin düşmənlərini sevinməyə tələsməməyə çağırır: «Bununla bərabər Azərbaycan mücadiləsini, bir an durmadan, bütün cahana əks etdirmək ehtiyacındayız. Türkiyə taktikinə dəyişəcəyinə intizarən, Azərbaycan hərəkəti, pək təbii olaraq, səsi kəsik qalamaz!» (109, s.42).

M.Ə.Rəsulzadə Rusiyanın Azərbaycanda apardığı siyasətə xüsusi yer verirdi: «Azərbaycandakı rus bolşevik hakimiyyətini ruslaşdırmaq siyasəti iki şəkildə təzahür edir: iqtisadiyyatda mərkəzləşdirmə, mədəniyyət sahəsində ruslaşdırma. İqtisadi mərkəzçilik məmləkəti Moskvanın nəzərdə tutduğu iqtisadi planlara tabe etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə Azərbaycanın neft sənayesi bilavasitə Moskvadan idarə olunur... Mədəniyyətin ruslaşdırılması- bu, Azərbaycanın həqiqi bir faciəsidir. Sovetləşdirmənin ilk dövrlərində bu siyasət mədəniyyəti «formaca milli, məzmunca kommunist» olmasından bəhs edən bolşevik formulu ilə maskalanırdı» (47, s.98).

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, Sovet İttifaqında çoxdilli mədəniyyətlərin getdikcə ruslaşdırılması bolşevizmin idealıdır: «Bu idealı gerçəkləşdirmək istəyən Moskvanın himayəsindən qüvvət alan və siyasi müdaxilənin qaba təzyiqindən faydalanan «Sovetçilik» həyata keçirilir. «Sovetizm» ilə «nasyonalizm» arasında sərt bir savaş alovlanır. Məmləkətdəki mədəni ənənələri himayə etmək istəyən ən kiçik bir hərəkət sovet rejiminə qarşı edilən bir sui-qəsd hesab edilir. Milliləşdirmək niyyətində xalqın bütün mənəvi dəyərlərini tək bir varlıq halına gətirmək məqsədi güdüldür. Halbuki, ortodoksal kommunizm dili bir millətin müxtəlif təbəqə və siniflərini birləşdirən ünsiyyət yaradan bir vasitə deyil, sadəcə, sinfi mübarizənin silahı sayır. Bunun üçün də xalq kütlələrinin ədəbi dili anlama bilmək səviyyəsinə yüksəlməsinə deyil, ədəbi dilin işçi xalqın anlayacağı bir səviyyəyə enməsi gərəkdir. Və bu qaydanın yalnız türk dillərinə və rus dillərindən başqa bütün dillərə tətbiq olunması da diqqətə layiqdir. Lenin və Stalinin dili isə bu qaydaya tabe deyildir» (47, s.99).

M.Ə.Rəsulzadə imperiya daxilindəki ictimai-siyasi durumu dəyərləndirərkən inanırdı ki, bu quruluş gec-tez dağılacaq: «Sözdə hər nə qədər bir «Sovet Azərbaycan Cümhuriyyəti» varsa da, həqiqətdə bu cümhuriyyət sovet imperatorluğunun hər haqq və səlahiyyətdən məhrum bir vilayətindən başqa bir şey deyildir. Sovet Azərbaycanındakı bütün idarələr Moskvadan gələn əmrlərə və oradan göndərilən amirlərə tabedir... Lakin dünyadakı bütün azad insanlar və millətlərlə bərabər haqq və səlahiyyətə sahib olmaqdan siz qətiyyənlə məyus olmayın. Azadlıq və insanlıq haqları bütün dünyada qalib olacaq və o zaman siz də 1918-ci ildə olduğu kimi

yenidən azad olacaqsınız. O gün uzaqda deyildir!» (84, 255-256).

Mühacirət dövründə M.Ə.Rəsulzadənin Hitler Almaniyası ilə də müəyyən əlaqələri olub. Rəsmi Berlin Azərbaycanın taleyi ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin öz ölkəsinə də dəvət edib. Azərbaycanın istiqlal düşüncəsi ilə mücadilə aparan M.Ə.Rəsulzadə həm bu məsələyə, həm də əsir azərbaycanlıların durumuna görə dəvəti qəbul edib. M.Ə.Rəsulzadə İkinci Dünya müharibəsində Hitlerlə üz-üzə gəlməzdən öncə yazırdı ki, hitlerçilik hər şeydən əvvəl kommunizm demokratiyasına qarşı çıxış etmək üçün yaranmış bir ideyadır. O, faşizm kimi öz müxaliflərindən diktatorluq fikrini götürmüş, lakin aradakı beynəlmiləçiliyi qatı millətçiliklə əvəz etmişdir: «Milli istiqlal qayəsini və milli mənlilik fikrini şiddətlə mənimsəyən faşizmlə istiqlal və milli mənlilik adına vuruşan millətlər üçün, sözün beynəlmiləl mənası ilə, zəmin və zamana görə bir anlaşma imkanı qeyri varid deyildir; fəqət milli istiqlal davası ilə hürriyyət və demokrasi sistemi arasında yaxın artıq mərbutiyyət duyan Rusiya əleyhdarı milli istiqlal hərəkatları üçün, sosialist ideologiyasını daşısalar belə, Moskva diktatorluğu ilə birləşənlərə qarşı hüsnü təvəccühlə baxmaq imkanı heç bir vəchlə varid olamaz» (109, s.69).

Əslində isə M.Ə.Rəsulzadənin rus imperiyası əvəzinə alman imperiyası ilə razılışması mümkün deyildi: «Daxildə və xaricdəki düşmənlərinin qənaətinə, Hitlerizm demokrasi rejiminin müxalifi olaraq iş başına gəlmiş; təsisinə başladığı idarə İtaliyada olduğu kimi, faşist diktatorluğu imiş; müxaliflərinin tələqqisinə görə, təhlükə sadə hürriyyət və

demokrasi prinsiplərinə deyil, eyni zamanda beynəlmiləl sülh dəxi qorxu altındadır» (103).

M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Hitlerizm, hər şeydən əvvəl kommunist demagogiyasına qarşı çıxmaq üzərə doğmuş bir ideyadır. O, faşizm kimi öz müxaliflərindən diktatorluq fikrini almış, fəqət ondakı internasyonalizmi nasyonalizmə dəyişdirmişdir» (109, 67). Sovetlər işğalının, hitlerçilər işğalı ilə əvəz edilməsinə razılaşmayan Rəsulzadəni Hitler Almaniyası ilə danışıqlar aparmasına görə ittiham etməyin heç bir əsası yoxdur. Əgər o, Hitlerin Azərbaycanla bağlı fikirlərini qəbul etsəydi, o zaman ona münasibət də fərqli olardı. Ancaq Rəsulzadədən istədiklərini ala bilməyən hitlerçilərin onun ölkədən çıxardılması ilə bağlı qərarı hər şeyi ortaya qoyur. «İkinci Dünya müharibəsi əsnasında Hitlerin «həyat sahəsi» nəzəriyyəsinə dayanan istila və hakim olma siyasətinə və totalitar rejiminə qarşı Rəsulzadənin tutduğu mövqe, istiqlal məfkurəsinə və demokratiya əsaslarına sadıq məfkurəçi bir liderin tuta biləcəyi yeganə bir yol idi. Berlinə dəvət olunan və o zamankı alman hökuməti ilə aylarla müzakirə aparan Rəsulzadə istiqlal xaricində heç bir anlaşmaya tərəfdar olmamışdı» (49, s.12).

M.Ə.Rəsulzadə üçün önəmli olan Hitlerin Azərbaycanı bolşeviklərdən azad etməsi deyildi. M.Ə.Rəsulzadə hitlerçilərə təklif edirdi ki, azərbaycanlılar almanlarla bir yerdə bolşeviklərə qarşı döyüşsünlər. Bir şərtlə ki, müharibədən sonra Azərbaycan müstəqil olacaq və Almaniya ilə də bərabər şəkildə siyasi-iqtisadi əməkdaşlıqlar edəcək. Hitler isə bu təklifi qətiyyənlə qəbul etmir və nəticədə anlaşma əldə olunmur. Ona görə ki, M.Ə.Rəsulzadə və onunla həmfikir olanlar üçün, Azərbaycanın istiqlal davası həm də bir

ideoloji savaşı idi. Bu savaş üçün isə yalnız əldə silah tutub mübarizə aparmaq yetərli deyil. Milli dava, həm də milli şüur davası və onun mənəvi qələbəsidir. Bu baxımdan mühacirətdə yalnız əməldə deyil, həm də zehinlərdə, beyinlərdə savaş aparan M.Ə.Rəsulzadə kimi mütəfəkkirlər heç vaxt bir köləliyin, başqa bir köləliklə əvəz olunmasına razı olmazdı. M.Ə.Rəsulzadə istiqlal davasında, əməli mübarizə ilə yanaşı, milli şüur davasına da üstünlük verir və bu sahədə elmi-ideoloji axtarışlarını davam etdirirdi.

Mühacirət dövründə Rəsulzadənin müsavətçilik ideologiyasıyla yeni turançılıq, türkçülük, milli təsanüdcülük və s. məsələlərlə bağlı fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Mühacirət dövründə özünün keçdiyi ideoloji yollara nöqtə qoymuş olan Rəsulzadə son anda dəyərli elmi-fəlsəfi mülahizələr irəli sürmüşdür. O, sosial-demokrat, islamçılıq, türkçülük, müasirlik, cümhuriyyətçilik, müsavətçilik prinsiplərini ümumiləşdirərək düşüncələrində yekun nöqtəni qoymuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərindəki yenilik ondan ibarət idi ki, o, milli məsələ ilə, yəni türkçülükə islamçılıq, türkçülükə liberal dəyərlər arasında ideya oxşarlığı tapmağa çalışırdı. M.Ə.Rəsulzadə əsas fikrini türkçülüyn bəşəri dəyərlərə zidd olmasına, bir-birini tamamlamasına yönəlmişdi.

Onun fikrincə, bəşəriyyətin inkişafında türk mədəniyyətinin də mühüm yeri var: «Dünyada internasiyonal, kosmopolit və ya qeyri milli kültür deyə br şey yoxdur. Müxtəlif millətlərin qeyrətləri sayəsində hasilə gələn və hələ hər millətin damğasını üzərində daşıyan bir dünya kültür mənzuməsi və ya məcmuəsi vardır. Bu kültür mənzuməsində qədim türklərin çox böyük və çox mühüm bir rolu olmuşdur. Bu rol istiqbalda, heç şübhəsiz, daha böyük olacaqdır. Nə yazıq ki, bu müştərək

türk kultürü tarixin mərhəmətsiz seyri nəticəsində bir-birindən uzaq müxtəlif sahələrə dağılmışdır. Müştərək düşmən də bu ayrı-ayrı türk kultür parçalarını bir-birindən uzaqlaşdırmaq və bir-birinə yabançı qılmaq üçün əlindən gələn hər şeyi yapmış və hələ durmadan yapmaqdadır. İştə, bu durum qarşısında türk gəncliyinə düşən əsil vəzifə bu ucsuz-bucaqsız türk kultürünü bütün özəllikləri ilə tanımaq, öyrənmək, sevmək, mənimsəmək və tanıtmadır» (109, 21).

Rəsulzadə 1930-cu illərdə yazdığı «Pantürkizm haqqında» məqaləsində həm islamçılıq, həm də türkçülük ideologiyası haqqında çox düzgün nəticəyə gəlmişdir. Onun fikrincə, islam ideologiyasında dini-siyasi tərəflərin olması sonralar panislamizmdə iki cərəyanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Birinci cərəyan ortodoksal-mühafizəkar xarakter daşıyaraq bir tərəfdən xarici hücumlara, başqa tərəfdən isə hər cür yeniliyə qarşı mübarizə aparır, hər cürə «avropalaşmağa» müharibə elan edirdi. İkinci cərəyan islahatçı olub, siyasi yolla Avropa işğallarına qarşı mübarizə apararaq ideologiya sahəsində liberalizmi şəraitin tələbləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışırdı.

Türk milli dünyagörüşünün ideoloqlarından olan Z.Göyalp yazırdı ki, bir vaxtlar panislamizm ideologiyasının müsəlman xalqlarının müstəqilliklərini təmin edəcəyi, müstəmləkə vəziyyətindən xilas olacaqları düşünülürdü. Təcrübə isə göstərdi ki, panislamizm bir tərəfdən müsəlman dünyasında milli ideologiyanın meydana gəlməsinə maneçilik törədirdi. Milli özünüdərk prosesinin ləngiməsi isə xalqların öz müstəqil dövlətlərinin yaratması fikrinə siper çəkmək demək idi. Məhz belə bir dövrdə türkçülük ideologiyası ön plana keçir. Z.Göyalp yazırdı ki, biz siyasətdə xalqçı, mədəniyyətdə isə türkçüyük. Yusif Akçura da 1908-ci ildə yazdığı «Üç tərzi–

siyasət» adlı broşurasında türkçülüüyü izah edirdi. Harevand yazırdı ki, «Kommunist manifesti» marksistlər üçün nə kimi əhəmiyyətə malik idi isə, bu broşura da pantürkistlər üçün o dərəcədə əhəmiyyətli idi. M.Ə.Rəsulzadə «Pantürkizm haqqında» məqaləsində göstərirdi ki, «panturançıların Marksı» (yəni Yusif Akçura) 1928-ci ildə «Türk ili» illik məcmuəsində əvvəlki baxışlarını təhlil edərək yazırdı: «... əgər mən «türk siyasətini» «panturanizm»dən və ya «islam siyasətini» «panislamizm»dən ayıra bilsəydim, onda, əlbəttə, məlum olardı ki, Türkiyə daxilində türk və ya islam siyasəti yeritmək ondan kənarında pantürkist və ya panislamist olmaq demək deyil» (68, s.15).

Rəsulzadə isə mümkün qədər çalışdı ki, dini və milli dəyərləri, sosial-demokrat və liberal dəyərlərlə uzlaşdırsın. O inanırdı ki, bütün bu dəyərlərin uzlaşmış nöqtəsinə çatmaq olar. Rəsulzadə milli mücadilədə bir sıra amillərin mühüm rol oynadığını «Milli mücadilədə sosial şüarlar» məqaləsində qeyd edirdi: «Milli dava və sosial məsələ. Bu iki anlamı bir-birindən ayırmaq qəbul olsa idi, yuxarıdakı ilk suala mənfi cavab verər, «milli hərəkət adamlarına sosial məsələlərlə məşğul olmaq caiz deyildir!» deyərdik. Halbuki, həqiqət öylə deyildir: Bir kərə «millət»in özü ictimai, yəni sosial bir anlamdır. Milli dava dəxi, əhatəli və ötkün bir baxışla, sosial bir davadır. Bir millət nə zaman müstəqil olur və bu istiqlalı nə üçün istər? Bu suallara cavab aradığımız zaman milli istiqlal davası ilə sosial məsələlər arasında ayrılıq deyil, dərin bir bağlılıq olduğunu görürüz. Bir millətin dışarıya qarşı həqiqi istiqlalı, içəridəki milli hakimiyyətinin həqiqiliyi ilə mütənasibdir. Dövlətlər arasındakı «milli istiqlal» anlamının

bir dövlət içindəki qarşılığı, «milli hakimiyyət» sözündəki mənadır» (109, 43-44).

O, fikirlərinə davam edərək yazır: «Azlığın çoxluq üzərindəki cəbrinə, qolçomaqların əməkçiləri zorlamalarına, qüvvətlilərin zəifləri istifadə etmələrinə, çalışdıranların çalışanları əzdiyələrinə təhəmmül edən cəmiyyətlərdə milli hakimiyyətin kökləşdiyinə qane olmaq qeyri-mümkündür. İctimai bünyəsi, bu və ya digər şəkildə həll edilməmiş sosial məsələlər üzündən, biri birinə zidd mənfəətlər daşıyan düşmən zümrə və siniflərin amansız çəkişmələri ilə didilən bir cəmiyyətin nə içəridə milli hakimiyyəti, nə də dışarıda milli istiqlalı qətiyyənlə təmin ediləməz» (109, 44).

Onun fikrincə, hürriyyət, milliyət və istiqlal kimi mücərrəd siyasi şüarlar, münəvvər kütləyə xitab edən və onları inqilablaşdıran anlamlardır: «Geniş xalq təbəqələrini ayaqlandırmaq üçün, sadə şüarlar kafi deyildir. Onlar hərəkətə keçmək üçün, daha maddi və daha sərih şüarlar istər. Sosial şüarların xalq kütlələrini ayaqlandırmada siyasi şüarlardan daha mühüm rol oynadığı hər bəş sonu hadisələrində bilxassə görülmüşdür. Kütlənin sadə sosial şüarlar və ancaq maddi mənfəətlər sövqi ilə hərəkətə gətirilərək inqilablaşdırıla biləcəyini xeylicə hesaba alan inqilabçı marksizm taktikasına əsas olaraq, sinif mücadiləsini və internasyonal sosializm almışdır. Eyni məktəbin məhsulu və məmləkətimizin bugünkü müstəvisi bulunan bolşevizm dəxi-məlum olduğu üzrə-eyni məktəbin şagirdi və eyni taktikanın sahibidir. Onunca əsas, siniflər və onlar arasındakı mücadilədir. Bu isə milli deyil, beynəlmiləl bir işdir» (109, 44).

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, bolşeviklərdən fərqli olaraq Mussolin İtaliyası və Hitler Almaniyası sosial şüarlardan milli

mənfəətlər üçün istifadə edirdi: «İtaliyada Mussolinin, Almaniyada Hitlerin bolşevizm və marksizm demaqojisinə qapılmış fəhlə və kəndli siniflərinə xitab edən sosial proqramlar və işə gəldikdən sonra bu proqramların həmən, müəyyən bir plan və sistem daxilində tətbiqi xüsusunda göstərdikləri əzim və iradələri olmasa idi, nə ötəkisinin yeni Roma yapacaq qədər iqtidara, nə də bərikisinin Almaniyaya milli heysiyyət və istiqlalını qaytaracaq qədər müvəffəqiyyəti olurdu» (109, s.45).

Bununla da Rəsulzadə demək istəyirdi ki, bolşevizm olmasaydı, İtaliya və Almaniyada faşizm bu dərəcədə uğur qazanmazdı. Yəni rus bolşevizmi təhlükəsi İtaliya və Almaniyada millətçiliyn radikal şəkildə ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Rəsulzadə rus bolşevizmi kimi, bu formada özünü göstərən millətçiliyi də qəbul etmirdi. Ona görə millətçilik və milli istiqlal incə bir məsələdir: «Milli istiqlal-bu bir zərfdır, məzruf isə – milli hakimiyyətdir. Kəndini təşkil edən təbəqələr arasında nisbi olsun ictimai müvazinət və genə nisbi olsun iqtisadi rifah təmin edəmiyən bir cəmiyyətdə isə, milli hakimiyyət təsisi qeyri mümkündür» (109, 47).

M.Ə.Rəsulzadə sosial məsələlərdən cümhuriyyət dövründə istənilən səviyyədə istifadə edilə bilmədiyini özü də etiraf edir. Bununla yanaşı Rəsulzadə qeyd edirdi ki, sosial məsələlərdən o zaman lazımi şəkildə istifadə olunmamağın bir sıra səbəbləri olub: «O zaman bir tərəfdən liberalizm, digər tərəfdən də internasyonal sosializm cərəyanlarının zamana hakim təsirlərinə rəğmən, milliyyətçi qalmağı bacaran «Müsavat» üçün indiki ümumi ruhdan mülhəm olaraq, daha milli bir siyasət də daha təsanüdçü sosial bir sistem təsbit etmək qeyri mümkün idi!...» (109, s.50).

Bununla da yeni dövrdə «Müsavət»ın proqramına sosial məsələlərdə bir sıra dəyişikliklərin edildiyini önə çəkən Rəsulzadə yazırdı ki, bu da milli həmrəylik anlayışıdır. Ona görə yalnız milli təsanüdcülük demokratik dövlətin əsas ideologiyası ola bilər. Bu zaman nə liberalizmə, nə də bolşevizmə ehtiyac qalacaq. Bu, sosial məsələlərlə milli məsələnin uzlaşdığı ən mühüm nöqtə idi. Rəsulzadənin ortaya atdığı bu ideya elmi-fəlsəfi və siyasi baxımdan yeni idi. Burada əsas məsələ milli çərçivə daxilində sosial məsələləri həll etmək cəhdidir. Şübhəsiz ki, bu zaman kommunistlərin doğurduğu bolşevizm və s. kimi bələləri özündən uzaq tutmaqla yanaşı, milli təsanüdcülük kapitalizmin də mənfi tərəflərini rədd edirdi: «Milli istiqlal mücadiləsinin müvəffəqiyyəti və onun bir kütlə hərəkəti olaraq, şumulluluğu üçün milliyətçilərə sosial məsələlərlə məşğul olmaq zərurət və bu məsələləri milli davanın faydası namına həll etmək isə borcudur! Sadə istiqlal şüarı məmləkətin geniş xalq kütlələrini toplayaraq mücadiləyə çəkmək üçün kafi deyildir. Uğrunda mücadilə edilən «istiqlalın» daşdığı sosial mənəni də açmalıdır ki, milli hərəkət düşmənlərinə kütləyi şaşırtmaq üçün demagogiyasına imkan qalmasın!...» (109, s.50).

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, sosial məsələni milli məsələnin bir hissəsinə çevirməklə bolşevikləri sıradan çıxarmaq mümkündür. Bu baxımdan onun əsas məqsədi o idi ki, sosial məsələnin millətçiliyə zidd olmadığını ortaya qoysun: «Doğrudur- milliyət şüarı toplar. Fəqət, sosial şüarların da toplayıcıları yox deyildir. Ayırıcı sosial şüarlar sinif mücadiləsinə tərviç edən kosmopolit, internasyonal marksist sistemindən doğan şüarlardır. Yoxsa, sinifləri vuruşdurmağa deyil, barışdırmağa baxan təsanüdcü (solidarist) sosial

sistemindən gələn şüarlar ayırmaz, toplar və bu surətlə də milli istiqlal anlamı ilə təzad deyil, tam bir ahəng təşkil edirlər!... Düşmənimiz bolşevizm üçün milliyyət, keçici bir taktika məsələsi isə, bizim üçün sosial islahat heç də öylə deyildir. Bu, öz başına təsanüdü və məsud bir varlıq təsəvvür etdiyimiz ahəngdar milli cəmiyyətin həm davamı, həm də istiqlalının təmini üçün zəruri və daimi bir qayədir!...» (109, s.51).

Onun milli təsanüd sistemi milli məsələ ilə sosial məsələnin kəsişdiyi bir nöqtə idi. O, bu fikri irəli sürməklə sübut etmək istəyirdi ki, sosial məsələləri milli məsələlərə qarşı qoymağın heç bir mənası yoxdur. Rəsulzadə sosial məsələlərin milli məsələlərə zidd olmadığını, əksinə, onunla bağlı olduğunu ortaya qoyurdu. O, əsas fikirlərini milli məsələ ilə sosial məsələnin təsanüdünə, yəni onların həmrəyliyinə yönəlmişdir. O, sosial məsələlərdən sui-istifadə edən bolşevikləri və milli məsələdən eyni şəkildə yararlanan kapitalistləri bir-birindən fərqləndirmirdi. Onun əsas qayəsi onların iç üzünü açıb göstərmək və əsil milli həmrəyliyə nail olmaq idi. Bu baxımdan Rəsulzadənin milli təsanüd sistemini gündəmə gətirməsi uzun elmi-fəlsəfi, siyasi-ideoloji axtarışların nəticəsi idi.

Milli təsanüd (solidarizm) fikirləri ilə ortaya atılan Rəsulzadə artıq cəmiyyətin problemlərinin həllində son nöqtəni tapmışdı. O, bütün varlığı ilə milli bir insan olsa da, sosial bərabərlik məsələsinə də xüsusi önəm vermişdir. Uzun müddətli siyasi-ideoloji axtarışlardan sonra Rəsulzadə sosial məsələnin milli məsələ ilə necə uzlaşa bilməsini tapa bilmişdir. Bununla da o, milli dava ilə sosial davanı bir yerdə, tam şəkildə götürüdü.

Milli təsanüd (solidarizm) ideyası M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşünün yekun və son mərhələsi oldu.

M.Ə.Rəsulzadə bolşeviklərdən fərqli olaraq sosial məsələyə, onların milli məsələyə yanaşdıqları kimi baxmadığını ortaya qoydu. Rəsulzadə sosial məsələlərə milli yöndə baxmaqla, bolşeviklərin proletar «millətçilik» baxışlarını heçə endirmiş oldu. Rəsulzadə bolşeviklərin güya, millətçilik məsələsinə hörmətlə yanaşması fikrinin yanlış olduğunu isbat etdi. O, əsl milli təsanüdü necə olmasını göstərməklə həqiqətin ortaya çıxmasına nail oldu. Qeyd edək ki, «M.Ə.Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşləri» adlı paragrafda milli təsanüd ideyasının elmi-fəlsəfi mahiyyəti daha geniş şəkildə verilmişdir.

2.3. M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşlərində din problemi

M.Ə.Rəsulzadənin islama, ümumilikdə, dinə münasibəti ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Dinin cəmiyyətin mənəvi həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirən mütəfəkkir, ondan sui-istifadə edilməsinin də əleyhinədir. Dini siyasətdən kənarında görmək istəyən Məhəmməd Əmin, onun olduğu kimi cəmiyyətə çatdırılmasını vacib sayır. M.Ə.Rəsulzadə dinin intibahında, müasirliklə ayaqlaşmasında maraqlı olduğunu da ortaya qoyur. O, bütün yaradıcılığı boyu islam dininin mütərəqqiliyini irəli sürür.

İctimai-siyasi və publisistik yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq islam dinini təbliğ edən M.Ə.Rəsulzadə hesab edir ki, islamiyyətdən kənara çıxmaq mümkün deyil. Onun dinə bağlılığı ilk növbədə ailədən irəli gəlir. Ruhani ailəsində dünyaya gələn Rəsulzadənin islam dininə tapınması təbiidir. M.Ə.Rəsulzadə müsəlman ölkəsində yaşayır və ruhani

ailəsində dünyaya göz açdığı üçün islama yaxından bələd idi. İslamın mahiyyəti ilə yaxından tanış olduğu üçün o, bu dinin təssübkeşi kimi də çıxış edir. Uşaq vaxtlarından islama böyük maraq göstərən M.Ə.Rəsulzadə sonralar bunu, dinin ecazkarlığına heyranlığı ilə izah edir: «Məscidə çox gedərdim. Namaz mənə şərən vacib olmadığı zamanlar belə bir çox qəza namazları keçən saqqallıların etmədiyi ibadətlərin icrasına həvəsli idim. Ramazan gecələrində məscidə gedər, səhər açılana kimi namaz qıldım-gecə namazı. Ən çox həzz aldığım yer məscid idi. Bir zamanlar məktəbə, sonra mətbəyə nə kim bir həvəslə gediyor idimsə, o vaxt məscidə də öylə bir həvəslə gediordum. Məsciddə qazanılacaq savabların hamısına sahib olmaq da başlıca amalım idi. Fəqət bütün bu istəklərim, təmayüllərimlə bərabər şiə məscidinin ən böyük fəzilətini və ən böyük savabını təşkil edən ağlamaqdan məhrum idim» (50, s.272).

M.Ə.Rəsulzadə gənc olarkən hesab edirmiş ki, bir möminin həyatı ancaq göz yaşı ilə inciləşir: «Mən də bir mömin olmaq fikrində idim. Ancaq həyatı imanımın incisiz olacağına mütəəssif idim. Bu məni o vaxt bəlkə də izah etmədiyim bir vicdan təzyiqi altında bulunduruyordu. Fəqət sonra ağlar vaxtlarım oldu. Nadir olsa da ağladım. Zənn edirəm ki, çox səmimi olaraq ağladım. İnsanın darğınlığında, müsibət və matəmlərində yeganə müdari-təsəllisi olan acı girişlərə nail oldum. Yalnız dini bir təsirlə deyil, bəşəri bir təsirlə də ağladım» (50, s.273). Dinlə yanaşı, bəşəri təsirlə də ağlayan M.Ə.Rəsulzadə bu zaman milli və bəşəri dəyərlərin ümumiliyindən çıxış edir. Onu ağladan islami, insani və milli dəyərlərin cəmiyyət arasında yetərincə başa düşülməməsi idi. Ona görə də əvvəllər zorla ağlamaq istəyi baş tutmasa da,

sonralar Məhəmməd Əmin həm dini, həm də bəşəri bir təsirlə ağıladığını etiraf edir.

İslama özünməxsus bir münasibət bəsləyən Rəsulzadəni həmyaşdlarından, başqa insanlardan fərqləndirən əsas cəhət bu dinə fanatikcəsinə deyil, mövcud gerçəkliklərə, şəraitə uyğun şəkildə yanaşması idi. Gənc yaşlarında sosial-demokrat olmasına baxmayaraq, M.Ə.Rəsulzadə nəinki islam dinini rədd edir, hətta islamiyyət üzrə birliyi vacib saymış və islami sosializminin tərəfdarı kimi çıxış edir. «Hümmət» qəzeti üçün şüar kimi götürdüyü «Hümmətür-rical təqlül-cibal» (kişilərin himməti dağları qoparar) atalar sözünün izahına həsr etdiyi eyni adlı məqalədə M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Hər bir şeyin qüvvəti birlikdədir. Birlik isə yalnız "mən sənə yoldaşam" - deyib təsəlli verməklə olmaz. Bu, dildə deyilən sözü əməl ilə də göstərməlidir. Bir neçə şəxsin arasında ittihad həmfikirlik, həmməsləklik ilə olur... Məsələn biz cavanların biri millətpərəst, o biri demokrat, üçüncüsü ətiqpərəst, dördüncüsü cədidpərəst olub da, bu cür dəstə-dəstə olmaqda, hərəməz özünə məxsus bir yol götürüb, müəyyən bir məslək ilə getməkdən hamımız tək-tək tələf olarıq və heç birimizin əli öz muradına çatmaz....

İndi yoldaşlar! Hərəməz bir gündə bir xüsusi cəmiyyət qayırb da müxtəlif yollar ilə getməkdənsə birləşməli, öz fikir və fellərimizdən bir-birimizi hali etməliyik. Millətpərəstlik bizə yararsa, hamımız millətpərəst, demokratlıq yararsa, hamımız demokrat və qeyri bir yarar məslək üzrə olub, sözü və işi bir olan iş görək. Bəndəyə qalır isə hər bir dəstədən olursa olar, ancaq islamiyyət üzrə olaq. İslamiyyətdən kənara çıxsaq fəlakət bizi gözləyir. İslam bizə rahi-nicatdır - desəm eyni savabdayam. Nə sosializmin, nə də demokratizmin ümdə

əqidələri islam ilə müxalif deyil. Bəlkə şərəyi-müqəddəsi-islam qoyduğu qəvaidlə eyni mütabiqətdə və müvafiqətdədir. Zəkat, fitrə və qeyrə sədəqlər vacibi-sünnəti materializm deyil də nədir? Bərəkət cəmaətlikdədir. Ümur cümhuri-şura ilə görülməlidir - kəlamları demokratizmi icab etməzmi? Xülasə, yenə də təkrar edirəm, hər nə olmalıyız, olaq. Fəqət islamiyyət üzrə olaq ki, bu eyni insaniyyətdir» (49, s.18-19).

Millətin mənafeyi, rifahı, xoşbəxt gələcəyi naminə istənilən bir cərəyan ətrafında birləşməyi vacib sayan Məhəmməd Əmin hesab edir ki, hazırkı şəraitdə bu, islam dini əsasında mümkündür. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə hətta Allahı inkar edən materializmin bəzi müdəalarının islamla üst-üstə düşdüyünü qeyd edir. O, hətta bir qədər dərinə gedərək, bəzi islami dəyərlərlə materializm arasında oxşarlıqlar olduğunu sübut etmək istəyir. Mütəfəkkirin məqsədi müxtəlif əqidələrə - demokrat, millətçi, islamçı və s. tapınan insanları islamiyyət üzrə birləşdirməyə nail olmaq idi. Məhəmməd Əmin ətrafındakıları inandırmağa çalışır ki, islam müxtəlif əqidəli insanları bir-birindən ayırmır, əksinə birləşdirir. Ona görə də M.Ə.Rəsulzadənin islamın mərkəzində ictimaiyyətin dayandığını önə çəkməsi təsadüfi deyil. Sosial məsələnin mərkəzində də məhz ictimaiyyət, yəni ictimai bərabərlik, sosial sosial ədalət dayanır. Eynilə islam dinində də cəmiyyətin bərabər yaşamaq hüququ, bir nəfərin digəri üzərində ağılığının olmaması qeyd edilir. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə islama fanatcasına yanaşanları tənqid edərək ona olduğu kimi dəyər verilməsini tələb edirdi. O, bu prinsiplərdən birinin başqasına nisbətdə nə şişirdilməsinin, nə də rolunu azaldılmasının tərəfdarıdır. M.Ə.Rəsulzadənin məqsədi birdir: hər iki ideyanın bir-biri ilə uzlaşan tərəflərini

ortaya qoymaq və bundan cəmiyyətin mənafeyi üçün istifadə etmək.

M.Ə.Rəsulzadə dahiyanə uzaqgörənliklə islamın müsəlmanların həyatında, daha dəqiq desək, Azərbaycan türklərinin gələcək taleyində mühüm rolunu görür və qiymətləndirir. Bu zaman mütəfəkkir azərbaycanlıların islam aləmində hansı mövqeyə malik olmasını doğru təyin edir və onların dini təssübkeşlilik amillərini də nəzərə alır. Xüsusilə, bu, islamın qurucusu Məhəmməd peyğəmbərə (s), din mücahidlərindən Həzrət Əliyə (ə), Həzrət Hüseynə (ə) və başqalarına münasibətdə özünü büruzə verir.

Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı «Bu gün» adlı məqaləsi xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu məqaləsində Rəsulzadə islam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbərə olan sevgisini, məhəbbətini, onun böyüklüyünü, müqəddəsliyini açıq şəkildə yazır: «Bu gün rəcəb-ül-mürəccəb ayının 27-sidir. Bu gün bir mübarək gündür ki, aləmi-islamiyyətdə ondan artıq, ondan müqəddəs, ondan əzizirəq gün olmasın gərəkdir.

Bu gün aləmi-islamiyyət üçün əziz və giramidir, onun üçün ki, bu gündə bəşəriyyətin ağılı olan hörmətli peyğəmbərmizin taxta çıxma günü olub, cümlə müsəlmanların qaranlıq və heyrət vadisindən xilas olaraq, nuraniyyət və mərifət bağçasına keçdikləri gündür. Bu gün haman gündür ki, onda dəryayi-cəhl və vəhşətdə qərğ olan ərəblərə mərhəməti-ilahi izal olub, tarixi bəşəriyyətdə parlaq bir səhifə ittixaz etmələrinə səbəb olan Məhəmməd ibn Abdullah əleyhissəlam həzrətləri cümlə insanları vadiyi-cəhalətdən qurtarıb, elm və mərifət irişdirmək üçün məbus oldu. Bu yövmi-mübarək haman gündür ki, bunda cəhalət və səfalət

ucundan illər müddəti ilə gizlin olub, təcəli etməkdən məhrum qalan nuri-həqqaniyyət cilvələnib, zülmətpərəst olan yarasa təbiətlilərə dünyanı daraltdı.

Bu gündən əsasi-islam olan hüquqpərəstlik "lailahəilləlah" cümlə həqiqətkəranəsi ilə işar edilib cəhalət məhz və küfran olan büt-pərəstlik fəsxinə hökmü ilahi sadir oldu. İslamiyyət nöqteyi-nəzərindən bu günün nə qədər heysiyyəti varsa, insaniyyət nöqteyi-nəzərindən də bir o qədər var və bəlkə də artıqdır.

İslam dininin vəzi ilə bir çox insanlar təriqi-zəlal və əsəbiyyətdən qurtarıb rahi-nicat və fəlahə düşdüyünü heç kəs dana bilməz, zənn ediyorum. Bu gün aləmi-insaniyyətdə öylə bir müəzzəm günlərdəndir ki, onun misli tarixlərdə az-az tapılır, bəlkə də heç tapılmaz. Başdan-ayağa qərqi-istibdad və cəhalət olub güzəranlarını qətl və qarət ilə keçirdən, təəssüb ucundan öz doğma balasını diri-diri yerə basdıran bədəvi ərəblər arasında dini-islam kimi insaniyyətpərvər, ədalət və müsavatküstər, maarif və həqqaniyyətamiz bir məslək icad edən nadir vücudun bu gün yovmi-məbusidir, yəni öz risaləti-insaniyyətkəranəsinin təbliğ etməyə başladığı gündür.

Lakin heyhat! O gündən başlanıb təbliğ edilən o əmr və nəhyi-müqəddəsəni çıxardıığımız kimi, bu yovmi-müqəddəs və müəzzəzi də fəramuş etmişiz!.. Hər bir müsəlman gərək bu gündə tətili-işğal edib, istər islamiyyət, istər insaniyyət naminə bayram eləsin!» (59).

Bununla da M.Ə.Rəsulzadə islam dininin qurucusu Məhəmməd peyğəmbərin yalnız müsəlmanların həyatında deyil, bəşər cəmiyyətinin tərəqqisində son dərəcədə böyük rol oynadığını qeyd edir. M.Ə.Rəsulzadə islamda peyğəmbər əxlaqına, peyğəmbər əqidəsinə mühüm yer verir və

müsəlmanları onu kimi əqidəli olmağa çağırır. Əhli-islam Rəsulzadəyə görə islam əqidəsini özündə təzahür etdirən insandır. O yazır: «Fikir, əqidə və məzhəb ürəkdə olan şeydir və onu da aradan nə həbs, və nə öldürmək ilə çıxarıb atmaq olmaz. Adamı öz əqidəsindən çıxarmaq olar, ancaq söz ilə və o əqidənin puç olmağını ona qandırmaq ilə. Məsələ, bu ona oxşayır ki, dəvəni götürüb qoşasan karate və ayaqlarını da bu cür bağlayasan ki, at yerisin, deyəsən ki, bu atdır, və hansıki, dəvə faytona qoşulub da dəvəliyində baqıdır»» (23, s.33).

Məhəmməd Əminin islamla bağlı düşüncələrini şərh edən bəzi müəlliflər hesab edir ki, mütəfəkkir «Hümmətür-rical təqlül-cibal» məqaləsini isə Həzrət Əliyə həsr edib: «M.Ə.Rəsulzadə Həzrət Əliyə (ə) yüksək qiymət verərək onun bir hədisinin nəinki bir cəmiyyət, ümumilikdə bütün bəşər üçün fəvqəladə vacib olduğunu ön plana çəkir. Və dövründəki parçalanmış qüvvələrin birliliyini təmin etməyə cəhd göstərir» (23, s.16). «Həzrət Əli (ə) şəxsiyyətini ideal insan kimi səciyyələndirən Rəsulzadə cəmiyyəti əqidədə, etiqadda, elmdə, əxlaqda, mərdlikdə, səxavət və sədaqətdə Həzrət Əli (ə) kimi olmağa, ondan bəhrələnməyə çağırır: Həzrət Əlidən (ə) buyurulan hədisləri nəzmə çəkərək kamilliyin əsaslarını təqlid edir» (23, s.17).

Həzrət Əlinin islamdakı mövqeyini xüsusilə qeyd edən Rəsulzadə peyğəmbər ailəsinə, onun əhli-beytinə olan rəğbətini gizlətmir. Ona görə Həzrət Əli (ə) təkcə islam dininin sərkərdəsi, mücahidi deyil, həm də alimdir. Rəsulzadə Həzrət Əli haqqında ona yetişən hədislərdən sitatlar da gətirir:

"Ey olan aşiq Əli övladinə!

Bir qulaq ver sən Əli fəryadinə

Kim, o sərvər söyləyir bu nəğməni:

Alim həyyuvə, sahilin yoxdur cəni (canı)

Ey olan şeyyi İbn-Əbu-Talib,

Elmə hər bir zaman sən olub talib" (49, s.16).

Həzrət Əlinin bir alim kimi, yüksək mərtəbəyə çatmasını Rəsulzadə təsadüfən vurğulamır. Məhəmməd Əmin Həzrət Əlinin təmsalında islamın elmə mühüm qiymət verməsini nəzərə çatdırır.

Həzrət Əli ilə yanaşı, Həzrət Hüseyin də (ə) din mücahidi kimi yüksək qiymət verən M.Ə.Rəsulzadə islamda Həzrət Hüseyinin də mühüm rol oynadığını qeyd edir. Məhəmməd Əmin Həzrət Hüseyinin islam dünyasında tutduğu yeri və rolu doğru görür. Aşura günü müsəlmanların fanatikliyə yol verməsinə dözməyən M.Ə.Rəsulzadə müsəlmanları həmin günün mahiyyətini başa düşüb, ondan düzgün nəticə çıxarmağı tövsiyə edir: «Hüseyini məzlum bilib də halına ağladığımız halda hər qism bəla və müsibətləri ancaq ağlamaq və yalnız ağlamaq tərqi ilə istiqbal etmək məzlumiyyətinə öyrənən bizlər, imamın bu böyük ruhu ilə aşına olub ona imtisal etmək xəyalında heç olmuyoruz. Bəlkə də bu hal Kərbəla şəhidini qəbrində də rahatsız etməkdədir. Din, fikir, elm və millət naminə şəhid və məzlum olanlar bəşəriyyət tarixi ilə, islamiyyət tarixində çoxdur. Bunlar həmişə və hər bir millət arasında təqdim olunur və adları ehtiramla anılır. Bu kimilər haqqında göstərilən ən böyük ehtiram, onların böyüklüklərinə imtisal etməkdən ibarətdir. Əqidə, amal və məsləki yolunda ölümünə razı olub da nəfsini fəda edən kim olursa-olsun böyükdür. Və bu böyüklük təqlidəşayan və təhsinə müstəhəqqdir! Aşura günü bizə böylə bir əxlaq tərbiyəsi vermək iqtidar və səlahiyyətində ikən, eyvah ki, biz

onu başqa dürlü qandıq, hər şeydə olduğu kimi burada da narəftə bir yola düşdük» (50, s.434-435).

Rəsulzadə haqlı olaraq yazır: «Hüseyn əleyhissəlam inandığı və etiqad elədiyi fikri üstündə ölməyincə, özünün əbədi bir rəhmətə nail ola bilməyəcəyini göstərmiş ikən, biz «mən - mənə, o - ona, o - o yana» timsalından dörd əlli yapışıb səadətdarını üç-dörd qətrə göz yaşı müqabilində veriləcək qədər ucuz bir şey sandıq» (50, 435).

M.Əmin ağlamaqla heç bir nəticə əldə olunmayacağına inanır. O, müsəlmanları ağlamaqdan əl çəkib əsil həqiqətləri dərk etməyə səsələyir: «Çünki ağlamaq dini vaqələrdə, ruh və imanın nəzahət və istirahəti üçün lazımı bir şey isə də, dünya işlərində fayda gətirməz. Təbiət olduqca qəddar və birhəmdir. O, göz yaşlarına zərrə qədəri əhəmiyyət verməz. O, gülməyə, ağlamağa qarşı laqeyddir. Hələ ağlamaqdan bir az da zəhləsi gedər. Çünki ağlamaq acizlik əlamətidir. Acizlərin isə təbiət ən birinci düşəmənidir. Qüvvətli olanları saxlar, zəif olanları əzər-budur onun rəftarı. Siz gəlin də bu xasiyyətindən ötrü ona kəcmədar deyiniz. Fəqət bu onun getdiyi bir doğru yoldur. Tazə ilimizdə köhnəsindəki itirdiklərimizi tələfi etmək istəyirsək, gələcək məhərrəmə qədər ağlanacaq hallardan bir az olsun, özümüzü xilas etmək amalında isək, fələyin «kəcmədar» olduğuun anlayalım və böylə bir zalimə qələbə çala bilmək üçün insani boşaldan göz yaşından deyil, fikir istiqaməti və əqidə səbati ilə əməlpərvərlikdən kömək gözləyəlim. Böyük Aşuranın müəzzəm şəhidinə imtisal əədrək ruhi-qəhrəmanlığını dərk edəlim ki, ən böyük əcri də ancaq bundan ala biləriz!» (50, 435).

Bunu, islam şəriəti haqqında da söyləyən Rəsulzadəyə görə, Qurana təkə müqəddəs bir kitab deyil, həm də elm mənbəyi, elmə yönələn bir ümid işığı kimi baxmaq lazımdır:

"Aç qulağın bir eşit bu sözləri ey bilfüzul,

Elmə rağib olgilən, qafildilər küllən cühul.

Hər nə var dünyadə bil ki, elmilən olmuş hüsul.

Fəzli-elmi bilgilən şər ilə olmuşdur qəbul,

Olmasın qafil xəlayiq eyləyib Quran nüzul" (49, 17).

O, islamın mütərəqqi din olmasını göstərmək üçün hədislərdən gətirdiyi sitatlar da maraq doğurur: «Sizdən xeyrlisi dünyasını axirətinə və ya axirətini dünyasına fəda edən deyildir, bəlkə hər ikisi üçün çalışandır (Hədis)». Burada açıq şəkildə insanların tərkdünyalığının əleyhinə bir çağırış var. Və yaxud, «Halal mal tələbində olmaq cihaddır (Hədis)», «Cənab Allah öz bəndəsinə himmət və tələbinə görə verər (Hədis)» və s. Rəsulzadə «Həyatı sevməli» məqaləsində yazır: «Bu kimi bizim az eşitdiyimiz və ona görə eşidərkən inanmaq istəmədiyimiz hədislər çoxdur. Bunların arasında hətta öylələri vardır ki, başqalarına möhtac olmamaq üçün dünya qazananlar qiyamət günü üzü ağ gələcəklər və onların üzü on dörd gecəlik ay kimi parlayacaqdır-deyir. Və yenə hədisi nəbəvidir ki,... «ümmətim öylə bir zaman görəcək ki, həm dinini, həm dünyasını təmin üçün insan pula möhtac olacaq». İştə indi o zamandır. Yəni pul zəmanəsi. Pul məlumdur ki, dünyadarlıqla hasil olur. Bu da ancaq dünyanı və onun həyatını sevməklə qabildir. Ona görə də: həyatı sevelim!» (65).

Rəsulzadə hansı hədislərin doğru olub-olmamasına belə şərh verir: "Qayıрма hədis ilə doğru hədisi fərqləndirmək üçün şəriət özü əql ilə Qurani mizan qoymuşdur" (49, s.166). Eyni

zamanda Məhəmməd Əmin islamın mahiyyətini və əsasını təşkil edən Quranın türkcəyə çevrilməsini istəyir. Onun fikrincə, dini daha yaxşı başa düşmək dildən asılıdır. Bunun üçün də o təklif edirdi ki, Quran türkcəyə çevrilsin və türk dilində oxunsun. Ona görə əvvəl Quran, sonra da ayin və dualar türkcəyə (farscaya və başqa dillərə) tərcümə edilməlidir ki, ruha və qəlbə lazım gələn hərarət və nuru bəxş edə bilsin: «Yoxsa ayini-diniyyə quru bir hərf və cansız bir kəlmədən ibarət olub qalar ki, faydasız olan hər şey əbəsdir. «Türk yurdu» cərəyanı intibahi-dini cərəyanları arasında ən mühüm və ən qüvvətli bir cərəyandır. Hətta «İttihad və tərəqqi» fırqəsi belə özünün axırıncı ictimaində «Türk yurdu»nun bu nəzəriyyəsini qəbul və bu xüsusi daxili politikasının əsaslarından biri ittixaz eləmişdir» (50, s.291-292).

O, fikrini inkişaf etdirərək deyirdi ki, Quranın islamı qəbul edən millətlərin dillərinə çevrilməməsi, onları bir qədər milli istiqaldan da məhrum edib. Ona görə islamın təsiri altında bir sıra millətlər ərəbləşmiş və öz kimliklərini az qala unutmuşdular: «Qurani-Kərimin müxtəlif islam qövmlərinin dillərinə tərcümə edilməməsi, xüsusi ilə ayni-diniyyənin ərəbcə təkəllüm olunması islamıyyəti bir azca milli istiqlala, bilxassə milli dil istiqlalına yardım etmək xassəsindən məhrum eləmişdir. Tədəyyününü ibtidai bir hal ilə yaşamaqda olan bir türk ilə fars bittəb öz dilindən ziyadə ərəbcəyə əhəmiyyət vermişdir. Ərəbcəni müqəddəs sanmış, ona ehtiram etmiş, ona görə öz dilini, yazısını unutmuş, tam ərəbləşmişdir» (50, s.480). Bu halın türk millətinə də təsir göstərdiyini qeyd edən Rəsulzadə şübhə etmirdi ki, Quran türkcəyə tərcümə olunacağı təqdirdə millətin inkişafına xidmət edəcək. Onun fikrincə, Quranın milli dilə tərcümə

edilməsi həm də islamın əhali arasında düzgün başa düşülməsinə səbəb ola bilər.

Ancaq dindən öz maraqları üçün istifadə edən bəzi dindarlar və dini mövhumat sayan sosial-demokratlar, Rəsulzadənin islamla bağlı millətin gələcəyinə hesablanmış bu cür ideyaları qəbul etmir, onu hərə öz mövqeyinə uyğun olaraq islamçılıqda, allahsızlıqda, millətçilikdə və s. ittiham edirdilər. Belə bir şəraitdə Məhəmməd Əmin fanat müsəlmanlar və dini mövhumat sayan sosial-demokratlarla açıq mübarizə aparmaqdan çəkinmirdi. Fanatik, xürafatçı, mövhumatçı müsəlmanları qəflət yuxusundan oyatmağa çalışan Rəsulzadə onları kəskin şəkildə tənqid edir: «Müsəlmanam-deyib, oturub baxmaq. Bəli, bir para əhli-maariflərimiz yeri düşəndə köhnə islam mədəniyyəti ilə təfəxür (fəxr) edirlər ki, bu hal alim babası ilə fəxr edən cahil nəvənin gülünc halına bənzər. Zamanımızda millətimizin fəxr eləməli nəyi vardır?.. Bu vaxta bizə lazım və vacibdir ki, himmət edib, elm öyrənməyə və öyrətməyə və öyrətdirməyə səy və kuşış qılaq. Elmsiz heç bir nöqsanımız götürülməyəcəkdir» (49, s.15).

M.Ə.Rəsulzadə müsəlmanın bir yerdə «oturub» qalmasının qatı əleyhinə idi. O, hər bir müsəlmanın Quranın mahiyyətini yaxşı anlamasını, bilməsini, bununlada inkişaf etməsini və cəhalətdən ayılıb öz haqlarını qorumasını vacib sayır: «Başqa millətdən olan vətəndaşlarımız kluba bir saat gəlib qumar, şahmat və digər oyunlarla məşğul olursalar da, bir neçə saat dəxi tapıb da öz ana dilində və ya rus dilində olan qəzetlər, jurnallar ilə məğul olurlar. Öz rəfiqələri ilə millətin, dövlətin, camaatın əhval və məişətindən və zəmanənin başqa mühüm məsələlərindən danışır, mübahisə edirlər. Bu söhbətdən, bu danışqdan da siniflərinə, cinslərinə xidmət edəcək bir fikir,

təsəvvür, aşkar ediyor-əfkarın qovuşmasından həqiqət təvəllüd ediyor. Amma müsəlmanlar isə axşamdan qumara oturlar və sübhi göz ilə görürlər... Millət dərdi bilməz, camaat fikri çəkməz, zəmanə məsələsi qanmaz, klubu fəqət qumarxana fəhm edib, işrət evi ədd edirlər» (49, s.26).

Məhəmməd Əmin müsəlmanların bu biganəliyinə dözmür, onların başqa xalqların nümayəndələri kimi inkişaf etmələrini, millət üçün çalışmalarını vacib sayır. Onun fikrincə, bu işdə dindarlar müsəlman qardaşlarına yardım etmək əvəzinə üstəlik, buna əngəl olurlar. Ona görə də M.Ə.Rəsulzadə bəzi ruhanilərin islama münasibətindən narazı idi. Mollaların camaatın məscid əvəzinə teatra getməsindən şikayətlənməsinə cavab olaraq M.Ə.Rəsulzadə yazır: «Mollalar şikayət ediyorlar ki, məscidlərin ağız bağlanıb teatrolar dolur. Bunun təqsirini yıxırlar teatroçuların üstünə... Məscidlərin boş qalmasının səbəbi teatro deyil, məscidlərdir. Yəni məscid rəisi olan mollalardır» (49, s.157).

Məscidlərin boş qalmasında mollaları ittiham etməkdən çəkinməyən M.Ə.Rəsulzadə islamdan sui-istifadə edilməsinin qəti əleyhinə idi. O, mollaların əməllərinin islamın adına çıxılmasına qəti etirazını bildirir. Bu zaman gözdən düşən yalnız mollalar yox, həm də islam dini olurdu. Çünki, bir çox mollalar məhz islamın adından müxtəlif əməllərdən çıxırdılar. Bu cür dini "oyun"ları Məhəmməd Əmin özünəməxsus şəkildə qələmə alır. Bu baxımdan mütəfəkkirin "Şeytan bağlıdır" məqaləsi çox maraqlıdır.

"Şeytan bağlıdır" məqaləsində Rəsulzadə dindarların, müsəlmanların islama münasibəti ilə mövcud reallığı göstərməyə çalışır və maraqlı bir nəticəyə gəlir: "Cəmaət əqidəsində, hədis kitablarında rəməzanül-mübarək ayı

barəsində tühaf (maraqlı, sirrli) bir şey vardır. Bu ay Xudavəndi-təbarəkə və təalanın rəhmət ayı olduğundan, insanları günah və cinayətlərə uyduran şeytan, bu otuz günü qırılmaz zəncirlərə çəkilib əldən-ayaqdan kənar, insan üzü görməyən, təməddün səsi eşitməyən bir qeyri məlum cəzirəyə buraxılıb, ta orucluq bayramınadək ona oradan çıxmağa imkan verməzlər. Şeytan orada qalar da əllərini bir-birinə sürtərək müsəlmanların bu bir ay içində təhzi-bi-əxlaq etimələrinə və bu ibadət ayının tərbiyə-bəxş nəticələrinə qibtələr edər, heyflər deyər" (49, s.214). Məhəmməd Əmin islamın mahiyyətinə toxunmadan və dindarların da qəzəbinə tuş gəlmədən böyük bir ustalıqla, incəliklə şeytanın ramazan ayı müddətində əl-qolunun bağlanıb zəncirlənməsinin bir xürafat olduğunu ortaya qoymaq istəyir. Ona görə də xüsusi bir diqqətlə fikirlərinə davam edən mütəfəkkir şeytanın bağlandığı yeri axtardığını və onu tapa bilmədiyini, ancaq islam dini baxımından ümidsizləşmədiyini deyir. Onun fikrincə buna şəkk etmək olmaz. Çox axtarışdan sonra Rəsulzadə çox məharətlə şeytanın bağlandığı yerin Bakı olduğunu yazır: "Şeytanın ramazan ayında məhbus olduğu yer Bakı imiş!... İki il təcrübəmdə mən gördüm ki, orucluq düşəli müsəlmanlar daha da bədəxlaq oluyurlar. Bir çox biri-biri ilə ədavəti olanlar özlərini saxlayıb-saxlayıb, ancaq orucluqda küçələrə part-part salırlar. Orucluq ayında axundların, vaizlərin minbərlərdə behişt vədləri ilə, cəhənnəm təhdidlərinə heç kəs qulaq asmayıb ayrı vaxtlardan daha da şiddətli olaraq cinayətə, qətli-qarətə məşğul oluyurlar" (49, s.215).

Bununla da Rəsulzadə islamın mahiyyətinə toxunmadan dövründəki cəhaləti tənqid edir: "İşdə şeytan Bakıda olub öz əfəli-şənillərini icra etməkdədir!.. Ey bakılılar, bir dəm

heyvaniyyətdən ayılıb da tutun bu şeytani, birdəfəlik öldürüb, özünüzü bələdan qurtarmaqla bərabər bütün aləmi-islamə də minnət qoyun!.. Cəhalətlə mübarizəyə gəlin!.." (49, s..215) .

M.Ə.Rəsulzadə islama böyük önəm verməklə yanaşı, dövründəki cəhaləti də gizlətmir. Onun fikrincə, bu cəhalətin kökündə isə dini yaxşı bilməməyimiz, ondan düzgün nəticə çıxarmamağımız dayanır: "Adımızı müsəlman qoyuruq, lakin islamiyyətin tarixindən, nə üsulundan, nə fəruindən (şöbələrindən) və nə də mühəssənətindən xəbərimiz yoxdur. İslamiyyət, hürriyyət - məhz bir olub, hər bir əsası ictimaiyyət üzrə bina olunduğu bir zamanda biz istibdadpərəst oluruq. Quran bizə «və şavirhum fi-l-əmrı» (hər iş barəsində onlarla məsləhətləşin) buyurduqda, biz üsuli keyfəmə yəşau dalınca gedirik" (49, s.62).

O, islamı insanların azadlığına, hürriyyətə qovuşmasına səbəb olan mühüm bir amil kimi qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə islamın hürriyyətə zidd deyil, əksinə onun fəvqündə dayandığını göstərmişdir: "Cəmi taifələr dinimizin üsullarından olan hürriyyət və ittihad-beynəlmiləli ararkən bizlər istibdad və nifaqı axtarıyoruz. Müsəlmanlar! Bəsdir bu qədər özümüzdən bixəbər qaldığımız! Bəsdir dinimizə olan kəmetiqadlığımız, dinimizə diyoram-dinimizə, o dinə ki, onun cümlə üsulu və ərkani ictimaiyyət, məhz və məhz ictimaiyyətdir" (49, s.62).

Müsəlmanları, o cümlədən mollaları tənqid etməklə kifayətlənməyən M.Ə.Rəsulzadə xristian keşişlərinə də eyni şəkildə yanaşır. Bu, onu göstərir ki, Rəsulzadə, bu məsələlərə dar prizmadan baxmır. Rəsulzadə «Keşişlər dövrünü» adlı məqaləsində isə Rusiyanın səadətini Pravoslav dininin hakimiyyətində görənlərin adamlar arasında süni surətdə

düşmənçilik salmalarından yazır: «Dövran dəyişir. Rusiya günü-gündən geri gedib, qaranlıq artır. Keçmişdə olduğu kimi, keşişlər meydan ediyorlar» (60). Onun üçün islam dinindən başqa məqsədlər üçün istifadə edən mollalarla, xristian dininə eyni gözlə baxan keşişlərin fərqi yoxdur. Eyni zamanda o, keşişlərin də Rusiyanın başına bəla olduğunu yazmaqla, bir para müsəlmanların da Azərbaycanda eyni əməllər törətdiklərini qeyd edir.

M.Əmin missioner məktəblərin müsəlmanlarla bağlı apardığı təbliğata açıqca etiraz edirdi. Başqa sözlə, Rəsulzadə islam dininə qarşı təbliğatın və təşviqatın əleyhinə idi. Müsəlmanların xristianlar əleyhinə fəaliyyət göstərməsinə gəlinə isə Rəsulzadə deyirdi ki, bu da bəzi «rəislərimizin» müsəlman milləti başdan- ayağa hökumətpərəstdir - dedikləri kimi həyata keçir (49, 112). Müsəlmanların xristianların əleyhinə heə bir təbliğat aparmadıqları halda, belə şaiyələrin yayılmasını Rəsulzadə təxribat adlandırır. Mütəfəkkir müsəlmanların belə təxribatlara aldanmamasını, cəhalət yuxusundan ayılmasını və islam dininin əsl mahiyyətinə bələd olmasını önəmli sayır.

Rəsulzadə təəssüf edir ki, "ruslaşmış" azərbaycanlıların bir qismi, bu cür təxribatlara gedir və çarizmin təhriki ilə islam dininə arxa çevirərək, xristian dinini köməyə çağırırlar. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, nəticədə islam dininə zərbə deyir: «Bunlardan bir paraları tapılır ki, tinətcə «Rusiya» qəzetəsində oturub, pula sitayiş edən «müsəlman» Məhəmməd Ağa Şahtaxtinskidən ibrət alacaq dərəcədə rəzil olub, qəzetə sütunlarında müsəlmanlardan donosbaz məqalə «kömək edək» çıxıraraq, bütün «həqiqi rusları» və «pravoslaviya tərəfdarlarını» haraylayıb hökumət amirlərinin «səhvindən»,

müsəlmanların «üsyandan» bizarlıq ediyor və bu yol ilə mövqeyi lüzumuna bildiriyor ki, bu «üsyancılar» tənbeh olunsun gərək» (60).

M.Ə.Rəsulzadə bəzi müsəlmanların dönüb «rus» kimi, hökumət tərəfindən çıxış etməsinə ciddi şəkildə etiraz edirdi. Ona görə ki, bu cür «ruslar» dindaşlarını müdafiə etmək əvəzinə çar Rusiyasının əməllərinə haqq qazandırır. M.Ə.Rəsulzadə də «həqiqi rus müsəlmanları»nın gözünü açmağa çalışırdı. Bu məsələlərə «Qafqazı unutmayın!» adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə geniş yer verir: ««Həqiqi rus» fırqəsinə mənsub olan «Veçe» qəzetəsində bu ünvan ilə bir məqalə dərc edilib ki, tərcüməsində bizim «Həqiqi rus müsəlmanlarımız»a bir ayinəyi-ibrət gördüyümüzdən dərcini lazım bildik... Burada Qafqazı böyük Rusiyanın ayrılmaz bir əyaləti surətində saxlamaq məsələsi böyük bir sərvətli rus ölkəsinin gözlənilən fəlakət və intqirazdan qurtarmaq bəhsi babalarımızın qanı, canı və insan məsəisi fəvqündə olan zəhmətləri sayəsində fəth edilən bu qitəni əldən çıxartmaq qorxusu irəli gəlir...» (61).

M.Ə.Rəsulzadə bununla, müsəlmanların qarşısında hansı sifətlər çəkilməsini göstərmək istəyirdi. Bunun üçün də yerli müsəlman «ruslar»dan istifadə edildiyini Rəsulzadə gizlətmirdi. Adı çəkilən məqaləsində o vaxt teatrlarda oynanılan «Məhəmmədin beşiti» pyesindən danışan M.Ə.Rəsulzadə, bu pyesin müsəlman cavanlarına başqa cür aşılandığını bildirir. Guya, bu pyesdə islam məsxərəyə qoyulacaqmış. Ancaq M.Ə.Rəsulzadə bunun bir təxribat olduğunu yaxşı anlayırdı. O deyirdi ki, bu, «həqiqi ruslar» tərəfindən uydurulub. O, «Nə böyük təhqir» məqaləsində yazır: «Müsəlman cəmaəti əgər «çörəyi qulağına deyil, ağzına

yeyirsə», bütün cəmaət idarələrdən çıxıb, «həqiqi ruslar»ın kontorunda oturmağı özünə rəva görməz! Bu «qətnamə» ancaq o şəxsləri cəlb edər ki, müsəlmanlar arasında uzaq edilməşlər, hər yerdən qovulmuşlar, özlərinə məsləklərini, dinlərini, əqidələrini satmaq üçün bir ticarətxana axtarıyorlar!...» (62). Rəsulzadə yazır: «Müsəlman qəbristanlığında oturub da, «rus firqəsi» müsəlmanlara qəbr qazımaqdadır... Güman etməyiniz ki, qəbri öz əli ilə qazıyor. Xeyr, müsəlmanlar arasında öylə dənilər tapılır ki, onların əli ilə bu qəbr qazılır. Və «əsil ruslar»ın məramnaməsində yazıldığı üzrə pravoslavlardan başqa cümlə millətlərə bərabər müsəlmanların da hər bir hüquqi-milliyələri bu qəbrdə basdırılır» (49, s.155).

M.Ə.Rəsulzadə çar Rusiyası ilə yanaşı, Avropa missionerlərinin müsəlman ölkələrində islam dininin başına açdığı oyunları tənqid etmişdi. Güney Azərbaycanda qələmə aldığı «Yol təəssüratı» başlığı altında silsilə yazılarından biri olan «Din bazarı» adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə rus missionerlərinin Bakıda fəaliyyət göstərdiyi kimi, Urmiyada da Avropa missionerlərinin kilsələr və dini məktəblər açmasından narahatlığını bildirir: «Dinə bir təpik atıb hər yerdə din və dindarlıq əleyhinə olan Avropanın gəlin də burada etdiyi işlərinə assuri cəmaətinin başında oynadığı oyuncaqlarına tamaşa ediniz... Din məsələsi vicdani bir məsələdir. Hər kəs dinini satarsa, vicdanını satmış kimidir» (63).

Bu, Rəsulzadənin dinə verdiyi çox yüksək qiymətdir. M.Ə.Rəsulzadə islam dinini heç vaxt bəşəri dəyərlərdən uzaq tutmayıb. Əksinə, o, həmişə islamı milli və bəşəri mədəniyyətlə çulğalaşdırmağa çalışıb.

M.Ə.Rəsulzadə ortdoksal islamla, dövründəki islam dini arasındakı ziddiyyətlərə də aydınlıq gətirməyə çalışırdı. Belə ki, mütəfəkkir əsl islamla, dövründə təbliğ edilən islam dini arasında müəyyən fərqlərin olduğunu yazırdı: «Müştərək mərəzin illəti də müştərək olmalıdır. Məntiq böylə hökm edər. Müsəlman qövmləri arasında müştərək illət olan nədir? Bunu fəvqəlzikr məqaləmdə qismən tərif etmək sədədiə gəlmiş və yaxın bir təbirlə: «mədəniyyət-islamiyyənin şəkli-haziri»- demişdim. İndi bunu izah edəcəyəm: Məlumdur ki, əqvali-islamiyyə miyanında hər şeydən ziyadə müştərək olan tərbiyəyi-diniyyədir. Əcəba, əsbabi-tədənni də bumudur? Bunu təfsir və izah etmədən sabit bir cavab verirsək həm məsələni doğru bir surətdə həll etməmiş, həm də nahaq yerə mütədəyyəinlərin hiddətlərinin və əhli-dinin təfkiirlərini üzərimizə cəlb etmiş olacağız. Ona görə bir az ətrafınca bəhs etməklə məxsusi bir müqəddimənin təmhiddinə lüzum vardır. Şəkk yoxdur ki, dini-islam bizzat tədənnini mövcib bir din deyildir. Fəqət yenə şəkk yoxdur ki, bu gün dini-islam-deyə tərvic olunan əxlaqi-diniyyə və adati-məzhəbiyyə sədri-islamda mövcud olan təlimatın eyni deyildir. Hər bir dində olduğu kimi islamda da müriri-əyyam ilə bir çox təbəddülat əmələ gəlmiş. İslam ruh və mənəviyyəti ilə tamam-tamamına zidd olan bir çox şeylər vardır ki, islam piruləri tərəfindən dinin birər möhkəm əqanımı kimi qəbula keçmişdir» (50, 248-249).

M.Ə.Rəsulzadə açıq şəkildə işarə edirdi ki, islamı heç də bütün dindarlar eynilə xalqa çatdırmırlar: «İslamiyyətin içərisinə xaricdən gərək bu kimi yabançı və yad ünsürlərlə nə surətlə ixtilat etdiyini və nə surətlə pozulduğunu iddia və isbat edən fühul-üləma az deyildir. Bu xüsusda xidmətləri səbqət

edənlərdən Şeyx Məhəmməd Əbdüհ ilə Şeyx Cəmaləddin Əfqani həzrətlərini bir az biliyoram. Şeyx Cəmaləddin Əfqani müsəlmanların tədənnəsini ehkami-islamın düçar olduğu inhitatdan görür və müsəlmanların tərəqqisini isə ancaq bir intibahi-diniyyədə arar. Həm həqiqətən də böylə olmalıdır. Avropa tərəqqiyatına protestantlığın böyük bir təsiri olmuşdur. Hətta bəzi mütəfəkkirincə ki, Şeyx cənabları da bu zümrəyə ittihad ediyor, Avropa mədəniyyəti-cədidəsinin yeganə müəssiri protetstantlıqdır» (50, s.249).

M.Ə.Rəsulzadə də C.Əfqani kimi islamın cəmiyyətdə olduğu kimi təqdim olunmasının tərəfdarıdır. Mütəfəkir qeyd edirdi ki, yalnız bu halda din ilə xalq arasında problemlər də yaranmaz. M.Ə.Rəsulzadə dinin mahiyyətini öyrənməyi və xürafata uymamağa çağırır: «Mərakeşdən tutub -Buxaraya qədər, hər yerdə, hər bir islam məmləkətində kütləyi-nas «dünyanı beş gün» bilir, «beşi də qara». Bu beş qara gün isə nə çalışmağa dəyər, nə də zəhmətə. Məzkur tərbiyə o qədər müfrət bir surət almışdır ki, insan heyrət etməyə bilməz. Necə olmuş ki, tək-tək şəxslərə rəhbaniyyət və tərkidünyalığı rəva görməyən bir dinin sakinləri bu qədər dünya düşməni oluyorlar və həyatı bu dərəcədə təqbih ediyorlar. Biz müsəlmanlar, bizə öyrədilən «müsəlman tərbiyəsinə» sadıq qaldıqca dünya işlərində müvəffəq ola bilməmiş mükün deyil. Çünki dünyanı və onun həyatını sevmiyoruz, onda bir gözəllik görmüyoruz. Dünya bizcə bir cifədir, içərisi pisliklə dolu zərrin bir sandıqdır. Biz böylə düşünəcəək, bittəb, sevmədiyimiz bir şeyi mənimsəmirik də, mənimsəmədikcə onun abadlığına, tərəqqisinə də xidmət etmərik. Çünki xidmətimiz öz fikrimiz və etiqadımızla bir təzad təşkil edər. Bir millətin əksəriyyəti dünyanın bir «cifteyi-napakdan» ibarət

olduğuna qane olur isə, öylə bir millətin dünya üstündə vəqə olan mübarizələri də məğlub düşəcəkləri mühəqqəq deyilmidir?» (50, s.250).

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, əgər dində bu cür cahillik olarsa, bu həmin dini qəbul etmiş millətə də öz təsirini göstərəcək. Mütəfəkkir bu cür «müsəlman tərbiyəsin»dən uzaqlaşmağı tövsiyə edir. Onun fikrincə, əgər hər hansı bir millət dünyanı beş günlük sayıb, bu cür «tərbiyədən» uzaq olmayacağına məğlubiyyətə uğrayacaq: «Əlbəttə böylədir: təsəvvür ediniz, bir tərəfdən həyata əhəmiyyət verməyən və dünyanı beş qəpiyə almaq istəməyən bir camaatı ki, gözəl bir yerdə sakindir. Fəqət öz həyatlarına əhəmiyyət vermədiklərindən aralarında müxtəlif azarlar tövliid olunuyor, ölüyorlar və gündən-günə azalıyorlar, yerlərinə də heyfləri gəlmiyor. Ona görə o da bərbad və xaraba bayır və batil bir halda qalıyor. Halbuki digər tərəfdə dünyaya dörd əli ilə sarılan və həyatdan, onun gözəlliyindən zövq alan digər bir millət vardır ki, gündən- günə təvəllüd və tənəsül ediyor, artır, məişətini, həyatını gözəlləndiriyor, oturduğu yeri abad ediyor. Ehtiyacat o qədər artıyor ki, artıq özü oturduğu yer ona kifayət etmiyor. Bu iki qonşunu halı necə ola bilər? Əgər ikincisi gələr də birincinə deyərsə ki, qalx burdan mən oturacağam, o ona nə cavab verər? Ehtimal ki, bəşərə məxsus bir hissə məzkur təklifə razı olmaz, müqabilə edər. Fəqət tərbiyəsi icabi məğul olar gedər. Çünki insan sevmədiyini bir şey üçün fədakar olmaz. Fədakar olmayınca müvəffəqiyyət və qələbəyə də nail olmaz. Necə ki, görülüyor, böylə də olmaqdadır» (50, s.250).

M.Ə.Rəsulzadə islamın heç vaxt insanlara tərki dünyalıq aşılamadığını qeyd edir. Onun fikrincə, sadəcə, bu dinin adından əhaliyə öyrədilən səhv əməllər var: «Din naminə bizə

öyrədilən və mövcubi-tədenni olan əsaslar çoxdur. Onlardan biri, bəlkə də birincisi də bu dünya düşmənlidir. Halbuki əsl dini-islam heç bir zaman dünyanı düşmən tutun -deyə əmr etmiyər. Əksinə, islamiyyəti ciddi surətdə tədqiq edən mühərrirlər dünyanın və dünyardarlığın ləhində bir çox əvəmlər tapıyır və yazıyır ki, insan bu qədər həqiqətlərin vücudu ilə dinimizin bizə ancaq dünya düşməni şəkliində öyrədilməsinə heyrət edər, heyrət!» (50, s.250-251).

M.Ə.Rəsulzadə dinin müasirliklə çulğalaşmasında da maraqlıdır. Onun fikrincə, Avropada olduđu kimi, islam dünyasında da intibaha ehtiyac var. Yalnız bu halda islam dininin daha da inkişaf edəcəyinə inanan M.Ə.Rəsulzadə C.Əfqani kimi buna misal olaraq orta əsrlər Avropası ilə, müasir Avropanı göstərir: «Mərhum Şeyx Cəmaləddin Əfqani həzrətlərindən müsəlmanların fəlahı nəylə bağıdır-deyə sormuşlar. O, «bir intibahi-diniyyəyə»- deyə cavab vermişdir. İntibahi-dini lüzumuna qail olan bu böyük siyasi avropalının məbədi-tərəqqisini «Lüter»in zühurunda görüyor və islam aləmini tədennindən qurtarmaq üçün də mütləq islahi-dini yolunda bir hərəkətə lüzum vardır- diyormuş. Şeyxin bu mütaləsini keçən sənə Misirdə nəşr olunan ərəbcə qəzetlərdən birində görmüş, mərhumun nüfuzu-nəzərinə heyran qalmışdım. Həqiqətən böylədir. «Lüter»dən qabaqkı, Avropa nə idi? Papaların bütün xristianlıq aləminə hökmran olan dəmləri xatirə gətiriniz, inkivizision məhkəmələri insanın ağılını heçə endiriyor, onun üçün bir növ hürriyyət təsəvvür etmiyordu. Din əsaslarına istinad etməyin ağılın, bilcümlə ixtiraları «küfr» idi. Bizim mollalar təəqqül edənləri yaxşıdır ki, cəhənnəmdə yandırıyorlar. Roma papaları bu əzabi-ələmi

heç də nisyə qoymazlardı, onların cəhənnəmləri nağd idi. Nisyə satdıqları şey yalnız behşit idi» (50, s.290).

Vaxtilə dini məsələlərdə Avropanın Şərqdən daha ağır durumda olduğunu önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, ancaq onlar ən intibah dövrlərində belə müsəlman olan türklərə uduzmuşlar: «Ərbabi-dinin daha doğrusu, əhli-din keçənlərin ağla hakim olduğu dəmlərdə, Avropa Şərqi indiki halından da betər bir hal keçiriyordu. Zətən «Lüter»in zühuru dəmləri deyilmi ki, müsəlman olan türklər ən böyük xristian dövləti olan Bizansı yıxdılar» (50, s.290).

Onun fikrinə görə, bütün bunlara baxmayaraq xristianlıqda baş verən bu cür intibahlar Avropanın tərəqqisinə səbəb olub: «Xristianlığın ağıl üzərinə necə hakim olduğunu bir az düşünə bilmək üçün hər coğrafiya oxumuş və hər tarix görmüş şəxsən bildiyi Qaliley vəqəəsini zikr etmək kafirdir. Qaliley kimi cəsur və fədakar alimlərin səbat və qəhrəmanlıqları sayəsində katoliklik əleyhinə əfkarı-ümumiyyətdə bir cərəyan hasil oldu. Bu cərəyan nəticəsində təəssübdən uzaqlaşaraq ağıla öz mövqe və iqtidarını təmin edən protestantlıq müəssisəsi «Lüter» meydana çıxdı. Bir çox xunrizliklərdən sonra katolikliyin soleti sındı. Avropanın dövrü-tərəqqi və təkamülü başladı» (50, 290).

Bu intibahın islam dinində baş verməsini zəruri hesab edən M.Ə.Rəsulzadə deyir ki, müsəlmanların da «Lüter»ə ehtiyacı var: «İslamda ağılın mühüm bir mövqeyi vardır. Fəqət bugünkü dini tələqqiyatımızda isə məətəəssüf o mövqe bir çox alçaqlanmış, köçülmüş, dairəsi məhdud olmuşdur. Doğru, bizdəkilər Roma papaları qədər təhəkkümə çıxmamışlarsa da hər halda məaşə aid olan hər bir məsələni şərə tətbiiq etmək istəməkdən də geri qalmamışlardır. İslamiyyətin indiki hali

islah olunmaq üçün bir «Lüter»ə ehtiyac varmıdır? Buna Bahadır müsbət bir cavab veriyor. Nəriman bəyin qəhrəmanınca - demək ki, Nərimanbəyin də fikrincə - islam aləmi indi öz Lüterini gözləməkdədir və bu Lüter gəlməyincə də müsəlmanlar tədennində qalacaqlar» (50, s.290-291).

Rəsulzadə Nərimanovun da islamda intibahın olması ideyasını qəbul etməsini müsbət qiymətləndirir. O qeyd edir ki, islam dini də intibaha yaxınlaşır: «Nə qərribə bir təsadüf ki, xristianlıq İstanbulu itirərkən Qərbdə islahati-diniyyə qovğaları hazırlanıyordu. İndi də İstanbulun müsəlmanlar əlindəki mövqeyi sarsılmış, Şərqdə islahati-diniyyə məsələsi müzakirəyə başlamışdır. Allah eləsin ki, süquti xristian aləminin məbədi-tərəqqisinə müsadif olan İstanbulun bu dəfəki tənəzzülü də müsəlman aləminin məbədi-tərəqqi və intibahi olmaqla tələfi olsun...» (50, 292).

Mütəfəkkir dində intibah məsələsini sonralar daha geniş şəkildə inkişaf etdirib. Xüsusilə islamın azadlıq, hürriyyət və siyasət məsələlərində yerini göstərən Rəsulzadənin fikrincə, dinin əsas iki cəbhəsi var ki, biri dəyişməz, digəri isə dəyişəndir: «Məlumdur ki, dinimizin iki cəbhəsi vardır: ibadət və müamilat. Birinci qism bəndə ilə bəndələrə məxsusdur. Birinci qism sabitdir. La yövm əlqiyamə baqidir. Təğiriyyata uğrayamaz. İkinci qism isə biləks bir şəkil halda qala bilməz. Təfsir və zamanın iqtizasına görə təfyir və təbdil oluna bilər» (50, s.358).

M.Ə.Rəsulzadə təəssüflə yazır: «Müsəlman aləmini bərhad edən ən böyük illətlərdən biri də ayrı-ayrı millətlərə hürriyyət vermədiyi və yeni fikir və ittihadları eşitməyə təhəmmül etmədiyidir. Bizdə təzə bir fikir meydana qoyuldumu, haman arı yuvasına çöp uzadılan kimi hamı yerindən qalxar, hay

qoymayın-deyə küy qopar. Bu dinə xilaf oldu, o mövcud olan əsaslarla müqabil çıxdı. O biri kafir oldu, digəri bilməm nə oldu - deyə hücum olunar. Nəticədə isə zərər çıxaran həqiqət olar ki, bunun sonunda həqiqətdən məhrum qalan cəməət cəzasını çəkər. Halbuki fikirlərin müsədıməsi həqiqət bariqəsinə doğurar» (50, s.358-359). O, bu cür geriliyin hər bir millətə zərər verdiyini deyirdi: «Xalqa qalanda budur ki, həqiqəti eşitmək və ehtiyaclarının həqiqi çarəsini öyrənə bilmək üçün bəyan olunan fikirləri mətanət və etidalla dinləsin. Fikir ərbabına hürriyyət-tamə təmin eləsin» (50, s.360).

Rəsulzadə islamda fikir azadlığının olmasını mühüm sayır. Onun fikirincə, islamdakı durğunluq aradan qaldırılmalıdır: «Cari vəsilələr ilə müdafiələrini mümkün görməyənlər həmişə qalibiyyəti möcüzələr və xarüqələrdən gözləmişlərdir. İslamda dəxi hikmət və elm etiqada mərbut qaldığından hərəkətsiz və atil qalmışdır. Fikir hürriyyəti ilə fikir fəaliyyəti lüzumsuz görünmüşdür. Bu səbəblə də islam aləmi ətalət və durğunluq keçirməyə məcbur olmuşdur» (50, 445).

O, islamda hürriyyətin, azadlığın böyük yeri olduğu halda, dindən başqa məqsədlər üçün istifadə edənlərə etirazını bildirir. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, bundan bütün müsəlman millətləri zərər çəkir: «Aydındır ki, din bir məslək sahibi olanlar arasında mənəvi, ruhi və əxlaqi birlik yaradır və xüsusən də islam dini ki, Qərb müsəlmanlarını Şərq müsəlmanlarına tapşırıb deyir: «Möminlər bir-birilə qardaşdırlar». Müsəlmanlar arasında olan birlik də yalnız İran müsəlmanlarına məxsus deyil. Dünyanın 300 milyon müsəlmanları arasında bu birlik var və olmalıdır. Əgər kimsə bütün müsəlmanların hətərəfli birliyini, yəni siyasi, ictimai və

iqtsidai birliyini yalnız din birliyi hesab edirsə, onun bu gümanı boş və mənasız deyilmi?» (50, s.99-100).

X.İbrahimli və R.Zeynalov «Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 aprel istilasından sonra fəaliyyəti tarixindən» məqaləsində yazırlar ki, bu zaman «Rəsulzadə mütləq bir dövlətdən yox, bir ittifaqdan danışır: «Bütün türklərin, bütün farsların, bütün ərəblərin ictimai bir vücud kimi birləşmələri mümkün, həm də istənilən bir haldır. Müsəlman olan millətlər bir millət və bir hökumət halına gəldikdən sonra ittihad deyil, islam ittifaqı ola bilər»» (31, s.8). Rəsulzadə yazırdı ki, «müsəlmanlar arasında bütün müsəlmanları bir məkanda birləşdirən «İttihadi-islam» ola bilməz. «İttihadi-islam» (islam birliyi) mümkün olmayacaq bir xəyal, utopiyadır» (47, s.36).

M.Ə.Rəsulzadə dinin siyasətdə rolunu isə belə dəyərləndirir: «Din və məzhəbi tamamilə siyasətdən ayırırlar. Lakin dini siyasətdən ayırmaq dindarları təzyiq altında saxlamaq demək deyildir. Əksinə, onlar ciddi surtdə dinin və vicdan azadlığının tərəfdarıdır. Keşişlər və papalar daima dini kütələləri aldatmaq vasitəsinə və xristianlığı imtiyazlı siniflərin fikirlərinin icraçısına çevirdikləri üçün onlar ruhanilərlə xüsusi düşmənçilik edirlər» (36, s.96). Onun fikrincə, siyasətdə də dindən sui-istifadə edənlər var: «Aldadıcı adlar daşıyan partiyalardan həmişə qoruxmuşam. Hamıya aydın olduğu kimi İran və Osmanlı inqilablarında bu fırıldaqçılar öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün müqəddəs islam fikirindən istifadə etmək istəyirdilər. Hər iki müsəlman ölkəsində təbiidir ki, əhalinin əsas diqqəti dinə yönəldilmiş və burada siyasi-ictimai inkişaf Avropada olduğu qədər hələ lazımı səviyyəyə çatmadığı üçün fırıldaqçılar Məhəmməd peyğəmbərin aydın qanununa yalançı maddə əlavə edib

Təbrizdə «İslamiyyə» və İstanbulda «Məhəmmədiyyə» adları altında fəsad mərkəzləri təşkil etdilər» (50, s.91).

Göründüyü kimi, böyük mütəfəkkirimiz islam dininə baxışda çağdaş və sağlam bir mövqedə dayanmışdır. Şübhəsiz ki, onun islama olan bu münasibəti Azərbaycan xalqının mənəvi ideologiyasından irəli gəlir. M.Ə.Rəsulzadənin islam dininə bu cür münasibəti də məhz xalqımızın mənəvi ideologiyasından qaynaqlanır. Mütəfəkkir hər bir millətin taleyində dinin böyük rol oynadığını düzgün göstərir. Millətin, dövlətçiliyin formalaşmasında dinin mühüm mövqe tutduğunu Rəsulzadə əsərlərində dəfələrlə qeyd etmişdir. O, dini çox yüksək qiymətləndirərək dini satan şəxsi, vicdanını satan adam kimi dəyərləndirmişdir. İslamın mütərəqqi bir din olduğunu göstərən mütəfəkkiri zamanında nə sosial-demokratlar, nə milliyətçilər, nə də ki, sol ideyaların müsbət cəhətlərini göstərdiyi üçün radikal islamçılar qəbul edirdilər.

Rəsulzadə islam dinini nə milli, nə demokratik, nə də ki, ümumilikdə bəşəri dəyərlərə zidd saymamışdır. Öncə islamı sosial-demokratik dəyərlərlə uzlaşdırmağa çalışan, sonralar bunu milli ideologiya çərçivəsində inkişaf etdirən mütəfəkkir etiraf edirdi ki, bütün bunlarla yanaşı din siyasətdən kənar olmalıdır. Nəzərə almalıyıq ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə də, din siyasətə, dövlətin işinə qarışmır. Bu baxımdan Rəsulzadənin dini siyasətindəki uzaqgörənliyi göz qabağındadır. İslama münasibətdə həmişə dəyişməz və sabit mövqe nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadənin dində intibahın tərəfdarı kimi çıxış etməsi də təbiidir. Çünki dində durğunluq olanda, cəhalətin təsiri altında qalanda, millətin xeyrinə deyil, zərərinə işləyir. M.Ə.Rəsulzadə həmişə islam dininin müsəlman xalqlarının həyatında oynadığı yeri və rolu

www.elmler.net - **Virtual İnternet Resurs Mərkəzi**

düzgün qiymətləndirib. Ona görə də bu gün Azərbaycan Respublikasının əlamətlərindən biri olan üç rəngli bayrağımızda islamçılıq öz əksini tapır. Bu, məhz Məhəmməd Əmin ideyalarının praktiki nəticəsidir. Rəsulzadənin banisi olduğu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağında özünə yer tapmış islamçılıq ideyası, bu günün özündə də aktuallığını qoruyub saxlayır.

III FƏSİL

M.Ə.RƏSULZADƏNİN SOSIAL-FƏLSƏFİ, ETİK VƏ ESTETİK GÖRÜŞLƏRİ

3.1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşləri

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında sosial-siyasi görüşləri ilə yanaşı, sosial-fəlsəfi baxışları da mühüm yer tutur. Doğrudur, Rəsulzadə sırf fəlsəfi problemlərlə məşğul olmayıb və bu məsələyə dair ayrıca məqalələr, əsərlər yazmayıb. Ancaq o, sosial fəlsəfənin problemlərinə – cəmiyyət, xalq, millət, milliyət, dövlət, hakimiyyət, siyasət, din, dil və s. haqqında dəyərli, maraqlı elmi mülahizələr irəli sürüb.

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadə yalnız ictimai-siyasi xadim, ideoloq deyil, eyni zamanda bir mütəfəkkirdir. Mütəfəkkir kimi onun sosial-fəlsəfi, siyasi-ideoloji məsələlərə baxışı daha aydın və dəqiq olmuşdur. Ən önəmlisi odur ki, Rəsulzadə dövlət, millət, milliyət, vətənpərvərlik və s. anlayışları kororanə şəkildə deyil, aqlın, zəkanın gücü ilə əsaslandırmağa çalışmışdır. Milli dövlətin əsasında xalq hakimiyyətinin durması, onun uğurunun başlıca səbəbidir. Cəmiyyətin fəlsəfi, hüquqi, əxlaqi, dini, milli və s. dünyagörüşü, şüuru nə qədər yüksək səviyyədə olarsa, bu zaman dövlət də inkişaf edər. Bu baxımdan M.Əminin yaradıcılığında sosial-fəlsəfi problemlərə önəm verməsi təbii haldır. Bütün bunlarla yanaşı, dövrün milli və siyasi-ideoloji problemləri M.Ə.Rəsulzadəni sosial fəlsəfə ilə maraqlanmağa sövq edib və o, bir sıra dünyagörüşü məsələlərinə cavab tapmaq istəyib.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığındakı cəmiyyət, onun quruluşu, dövlət, hakimiyyət, millət, milliyət, dil, din, solidarizm və s. məsələlər onun sosial-fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edir.

Ona görə də, Rəsulzadənin bu məsələlərə baxışlarını tədqiq etmək maraqlıdır. Qeyd edək ki, millət, dövlət, dil, din və s. məsələlərə ilk dəfə elmi-fəlsəfi tərif verən Azərbaycan mütəfəkkirlərindən biri, bir çox hallarda birincisi, elə Rəsulzadə olmuşdur.

Öncə Rəsulzadənin millət və milliyyət anlayışlarıyla bağlı görüşlərinə nəzər yetirək.

«Dirilik nədir?» məqaləsində Rəsulzadə qeyd edir ki, diriliyin, yəni varlığın əsasında millətin özünü tanıması, namusunu qoruması və bu gücdə olacaq bir qüvvənin olmasıdır. Diriliyin-varlığın ictimai-siyasi və fəlsəfi anlamını verməyə çalışan M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, avropalılarda dirilik hər şeydən üstündür: «Dirilik üçün ölmək! Avropa diriliyi bu dərəcədə müəzziz tutuyor və ona bu qədər əhəmiyyət veriyor. Halbuki Şərqdə, ələlxüsus, Şərqi-islamda yalnız olmaq üçün diriliyorlar. Başqalarında məqsəd dirilik isə, bizim məqsədimiz ölümdür. İştə diriliyi və dirilik fikrini avropalılar kimi anlayıb və anlama bilmək diriliyin məqsədini təşkil ediyor» (50, 461).

M.Əmin daha sonra qeyd edir ki, hər hansı millət təbiətə qarşı icra olunan müharibədə daha bacarıqlı və daha qüvvətlidirsə, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də çox istifadə edir: «Hələ yalnız bununla qalmayıb, dünyanın nemətlərini təqsim edərkən, diri millətlər özlərinə hər kəsdən daha çox pay çıxarırlar» (50, 461). Bu baxımdan «dirilik hər şeydən əvvəl bəşəriyyətə fayda vermək, ictimai inkişafa təkan vermək, dünya mədəniyyətini zənginləşdirməkdir» (15, 18).

Beləliklə, Rəsulzadə belə qənaətə gəlir ki, ümumi dirilikdən başqa, insanlar arasında bir də xüsusi, yəni diriliklərin ən qiymətli olan milli dirilik, milli varlıq vardır: «Millətlər

qüvvətli və tərəqqi etmiş olmadıqca, diriliyi mənayı-həqiqi və maddisilə anladıqca, təbiətdən alınan qənimətlərdən hissələrinə ancaq bir qüvvəti-layəmət düşər. İştə bu qüvvəti-layəmətə qənaət edən millətlər kargahi-bəşəriyyədə ən suflı xidmətlər ifa edən səfil əmələlərdir (fəhlələrdir – F.Ə.). Neft mədənlərində çalışan «çorni raboçilər» kimi... Başqaları dirilik üçün öldükləri halda, biz ölmək üçün dirildiyimizdən bəhs etmiş idik...

Belə dünyaya bir qələm çəkib də bütün diriliyi axirət diriliyindən ibarət bildiyini bir əmri-din bilmək, səlim düşünülürsə, böyük xətdir. Çünki bunun nəticəsi maddi və mənəvi fəlakətdir ki, dünyanı da, axirəti də bərpad edə bilər. "Əddünya məzrəətül-axirə" (dünya axirətin əkin yeridir). Məzrəəni abad etmək lazımdır. Bunu da ancaq dirilər yapar. Dirilik isə elmən, ruhən və cismən qüvvətli olmaqdan və diriliyi sevməkdən ibarətdir. Nəzərə bir az qərrib gəlsə də, demək istəyirəm ki, dirilik - dünyanı sevməkdən ibarətdir, mənayı-xassi isə dünyapərəstlikdir. Diriliklərin ən qiymətli də - milli dirilikdir... Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir» (50, 462-463).

O təəssüflə qeyd edirdi ki, dövründə «millət» kəlməsinin mənası çox yanlış ifadə edilir: «Nə qədər ali təhsil görmüş, mədəni həyat, mədəni ölkələr görmüş adamlarımıza təsadüf edərsiniz ki, «hansı millətdənsiz?» - deyə verəcəyiniz suala – «müsəlmanam» - deyə cavab verər və bu cavabının əsla düzgün olmadığını düşünməz. Halbuki həmin adam özü bir nəfər rusa «tı iz kakoy natsii?» - deyə verdiyi suala

«xristianin» cavabını alsa, məzkur cavabı olduqca gülünc və cavab verən şəxsin cəhalətinə dəlil tutar.

Əslində bizdə «ümmət» kəlməsilə «millət» kəlmələrinin fərqi ayrılmamışdır. Bəlkə də qədimdə «ümmət» ilə «millət» arasında fərq olmayıb, qövmiyyət və cinsiyyət cəməsinə andıran «millət» kəlməsi həmkeş və həmdinlik cəməsinə «ümmət» kəlməsilə qarışmış və «milləti-islam» təbiri məşhur olmuşdur. «Millət»i nasyon (natsiya) mənasına alacaq olursaq, bu heç də həmdinliyi bildirməz. Bu, dindəşlıqdan əlavə bir çox «daşlıqları» da cəmə olduğu kimi, bilxassə dil birliyini lazım gətirər. Müasir mənası ilə «millət» kəlməsi işte bu dil birliyindən hasil olan cəmiyyəti ifadə edər. Fəqət başlıca dil birliyindən ibarət olmaqla bərabər millət məfhumu başqa xüsurlərə də şamildir» (50, 467). Rəsulzadə bu fikirlərini sübut etmək üçün daha sonra yazır: «Millətpərəstliyin və milli diriliyin nə olduğunu yaxşı bilmək üçün əvvəlcə millətin nə olduğunu öyrənmək və nə kimi vasitələrlə rücu etmək lazım olduğunu anlamaq lazımdır» (50, 467). O, milli varlığı dar, məhdud çərçivədə yox, geniş mənada götürür: «Öz-özülüydən məlumdur ki, diriliyi dərk eləmək və onu arzu eləmək tarixi bir zəmində və insanların tədricən qövmiyyətdən milliyyət və milliyyətdən də millət dərəcəsinə çıxmaları ilə hasil oluyor... «Qövmiyyət»-narodnost – yalnız nəsil və dil birliyi, «milliyyət»-nasionálnost – dil və mədəniyyət və milli diriliyi dərk etməklə hasil olar. Yəni bir ata-babadan yetişmə və bir dildə danışan kiçik bir tayfa və ya qövmə-qövmiyyət sözü ilhaq olunar. Şahsevən kimi, Şahsevəndən bəhs edərkən bir qövmdən bəhs olunar. Artıq Şahsevənə milliyyət deyilməz. Bir çoxu bu kimi qövmiyyət və tayfalar cəmə olub, bir dil ilə bərabər müəyyən

bir mədəniyyətə malik olan azərbaycanlılardan bir milliyət kimi bəhs etmək olar» (50, 468).

Rəsulzadə millətə belə bir tərif verir: «Milli mədəniyyət və yaxud millət dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, ənənəti-tarixiyyə və nəhayət, etiqadati-diniyyə birliklərinin məcmuyundan mütəşəkkil bir məhsuldur» (50, 468). Deməli, Rəsulzadəyə görə, millət - dili, dini, adət-ənənələri, ədəbiyyatı və tarixi bir olan toplumdur. «Yalnız din birliyi müasir mənə ilə bir millət təşkil edə bilməz. Milliyyəti təşxis edən müştərək əlamətlərin başlıcası dil, din, adət və ədəbiyyatdır. Bu nöqteyi-nəzərdən türklər bir millətdir... Milli istiqlala malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal» (85, 64).

M.Əminin millət anlayışına verdiyi bu tərif və şərh, bu gün də öz originallığını saxlayır. Rəsulzadənin millətə verdiyi tərif, çoxsaylı təriflərdən yalnız biridir. Onun bu tərifini maraqlı olduğu qədər də, tənqiddə də yer verir. Məsələn, millətin tərifini ilə bağlı Rəsulzadədə razılaşmadığımız məqamlardan biri din amilidir. Əslində din, milli məsələdən daha çox, bəşəri əxlaqi-mənəvi xarakter daşıyır. Din bir millətin həyatı ilə məhdudlaşa bilməz. Bu baxımdan bəzən, din hər hansı millətin bütövləşməsi, vahidləşməsi, milli dövlət yaratması və s. məsələlərdə mənfi rol oynayır. Rəsulzadə özü də dəfələrlə din faktorunun millətlə qarışdırılması problemini qeyd etmişdi. Mütəfəkkir millət nədir, türk milləti nə deməkdir anlayışlarını şərh edərkən yazır: «Sairə yerlərin müsəlmanları kimi, biz Rusiya müsəlmanları milliyyətdən əvvəl din cəhətinə əhəmiyyət verdik. Bütün tərəqqipərvər hərəkətimizdə din naminə dirilik göstərmək istədik. Türkcə qəzetə çıxartdıq - adına müsəlman qəzetəsi dedik. Türkcə teatrlar, operalar

düzəldik - ünvanlarını müsəlman teatrosu və müsəlman operası dedik. Məktəb açdıq - rus-müsəlman məktəbi adını verdik.

Cəmiyyətlərimizin sifətləri yenə «müsəlman» kəlməsindən ibarət oldu. Halbuki elədiklərimizin hamısı türkcə olub və türk asari-mədəniyyəsinə diriltmək üçün idi. Müsəlmanlığın ibtidai təsirindən gələrək biz özümüzü müsəlman adlandırdığımızdan əsl milliyyətimizin ünvanını təşkil edən türklüyə əhəmiyyət verməmiş, hətta «müsəlman» adına qənaət eləmişdik. Hələ də etməkdəyiz. Hələ bu qənaətlə də qalmamışıq, başqaları bizə «tatar» və «persiyan» demişlər, ona da etiraz etməmişik. Bu, tamamilə ondan irəli gəlmiş ki, biz özümüzü necə ki lazımdır, tanımamışıq» (50, 469).

Rəsulzadə doğru qeyd edir ki, əgər millət olaraq etnik mənsubiyyətimizi vaxtında tanısaydıq, «türk operaları»nı «müsəlman operaları» adlandırıb, soyadlarımızı da Ərəbli, Sarablı, Ağdamlı əvəzinə Ərəblinski, Sarablinski, Ağdamski yazmaz və «türk səhnəsi»nə «müsəlman səhnəsi» deməzdik.

Milli varlığın fəlsəfəsini şərh edərkən M.Ə.Rəsulzadə öz konsepsiyasına iki anlayış daxil etmişdi: milli vicdan və milli iman. Burada milli vicdan milli özünüdərk mənasındadır. O, millətin həyatını milli vicdanın inkişafına bağlayırdı. Milli vicdanın sayəsində milli iman əmələ gəlir. Milli imanın yaranması ilə millətlər özlərinə şanlı və şərəfli yol seçirlər.

O yazır ki, milli varlığın yaranmasında milli vicdan və milli iman mühüm rol oynayır: «Milli vicdan və yaxud milli iman, milli dirilikdəki əməl və arzunun mövcudiyətindən və onun sürəti-hiss və bəyanatından hasil oluyur. Hər millət deyil, hətta hər bir şəxsin özünə görə əməli vardır. Buna başqa təbirlə meyl və arzu dəxi demək olar. Bunun firəngcəsi

«ideal» gəlir. Osmanlıcada son zamanlar bunu, «məfkurə» deyə, tərcümə edənər də vardır» (50, 470).

Rəsulzadə yazır ki, hər şəxsin arzu və əməli, onun bacarığı və məsləki ilə eynilik təşkil edir: «Bir şəxs öz iqtidar və bacarığı dairəsində müntəha nəyə malik olmaq istərsə, o şey onun əməlidir. Əməlsiz kimsə yoxdur. Onsuz yaşamaq naqabildir. Əməl fəaliyyətə, fəaliyyətdə tərəqqiyə mövcib oluyor. Şəxslər əməlsiz yaşaya bilmədikləri kimi, millətlər də əməlsiz yaşaya bilməzlər. İştə millətin ümumən də mövcud olan hakim bir əməl və arzu yolunda bəslənən gizli hissələr milli vicdan ilə imanı tövlid ediyorlar...

Şəxsi əməllər hər nə qədər müşkül və istehsalı çətin də olsa, böyük ola bilməz. Yəni ona böyük və milli əməl deyilməz və o milli vicdanın tələb elədiyi də olmaz. Məsələn, bir hambal milyoner olmaq fikrinə düşər və bu çətin məqsədə nail olsa belə, bu əmələ böyüklük nami verilməz. Fəqət, bir fərd öz mühitinin faydasını düşünərək şəxsi üçün deyil, qövmi və yaxud milləti üçün bir əməl bəslərsə, buna böyük əməl demək olar, bu kimi adamlara da böyük əməlpərvərlər, yaxud məfkurəçi ismi verirlər» (50, 470).

Rəsulzadənin fikrincə, «millətlərin həyatı da ancaq bu milli vicdanın inkişafı sayəsində mümkün olub, ancaq bu vicdanın təsirləridir ki, milli ideal hasil olur. Milli idealın (imanın) hökümilədir ki, millətlər özlərinə şanlı və şərəfli bir dirilik təmin edə bilirlər» (15, 16).

Sonralar M.Ə.Rəsulzadə milliyyət və millət məsələlərini araşdırarkən Qərb alimləri Madzi və Durkheymin fikirlərini təhlil etməyə çalışmışdır: «Millət anlamını ifadə üçün dilimizdə iki söz vardır: Milliyyət və Millət. Bunlardan birincisi lisani, dini, irqi, qövmi, tarixi, coğrafi, iqtisadi və

siyasi amillərin təsiri ilə meydana gələn etnik bir topluluğu ifadə edir. İkincisi, isə bu topluluqdan doğan ümumi bir iradəni anladır. Madzinin məşhur tərifinə görə, millət «torpağın, mənşəyin, əxlaq ilə adətlərin və dilin birliyindən başqa, həyatında və ictimai vicdanında anlaşma və ortaqlıq yaratmış bir insan kütləsinə» deyilir. Durkheymin nəzərində isə «etnik amillər və yaxud tarixi səbəblərlə eyni qanunlar altında yaşamaq və tək bir dövlət qurmaq istəyən insan kütləsinə millət deyilir»... Madzinin tərfi ilə Durkheymin tərfi arasında ifadə fərqi diqqət etmək lazımdır: Birincisində millət ünsürü və tarixi bir hadisədir. İkincisində millət ictimai və iradi bir hadisədir... O, rüşeymdir, bu uşaqdır. O ağacdır, bu meyvədir. O anadır, bu baladır. O milliyətdir, bu millətdir» (109, 17).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, milliyyətin millət halına keçməsi feodal sisteminin dağılması, burjuazianın zühuru ilə bağlı olub: «Dilləri, adətləri, tarixləri, dinləri, vətənləri və sairələri bir olan insanlar bir milliyyət təşkil edirlər; fəqət bir milliyyətin millət halına keçməsi ümumi şüur və kollektiv iradənin təəssüsünə bağlıdır. Bu isə yalnız «ictimai hafizə» vəzifəsini görən orqanın təşəkkülüylə vücuda gəlir. Bu orqan müxtəlif zamanlara görə dəyişir. Orta çağlarda bu vəzifəni feodal zümrə görür, milliyyətin sosial həyat və kələnlərini qeyd edən, zəbt edən «hafizə» xan sarayları ilə şüvaliyə ibarət olub qalırdı. Zamanın dəyişməsi ilə, təbii olaraq bu orqan da dəyişdi. Burjuazianın zühuru ilə feodal sistem dağıldı» (109, 17-18).

M.Ə.Rəsulzadə milliyyətçiliklə millətçiliyi bir-birindən ayırır, aralarındakı çox ciddi fərqi göstərir: «Milliyyət müəyyən şərtlər və hadisələr nəticəsində vücuda gəlmiş statik

(mustakar) bir varlıqdır; millət isə bu statik varlığın şüurlaşan dinamik (fəal) bir şəkildir. Statik bir keyfiyyət ərz edən milliyyət baxımından vətən coğrafi bir anlamdır. Halbuki şüur və iradəyə malik bulunan millət baxımından vətən, siyasi bir mənə ifadə edər. Etnik bir özəllik ərz edən milliyyət mənsuqlarının yaşadığı bir yerdən ibarət olan coğrafi vətən dinimizədən məhrum passiv bir sevginin mövzudur. Halbuki siyasi şüur və dövlət olmaq əzminə malik bulunan bir millət üçün vətən eşqi aktiv bir hərəkət amilidir» (109, 19). Rəsulzadə fikirlərinə davam edərək yazır: «Halbuki bir millətçi üçün Vətən sadəcə, maddi ünsürlərlə hüdudlanmaz. Milliyyətə siyasi şüur güdən millətçi, vətəndə də mənəvi bir öz, bir ruh arar. Onun üçün vətən maddi deyil, mənəvi bir varlıqdır. Maddi özəllikləri, mənəvi özəlliklərlə canlanmadıqca, coğrafi bir bölgənin, sözün əsl mənəsi ilə, zətən bir vətən olmasına imkan yoxdur. Maddi vətən ünsürlərindən başqa hər aydın insanın bildiyi vəchiylə dil, din, ədəbiyyat, musiqi, fəlsəfə, sənət və tarix kimi mənəvi vətən ünsürləri vardır» (109, 19). Onun fikrincə, «bir millətçinin vətən anlayışı, coğrafi mənədəki vətəni müstəqil bir dövlət halına gətirmək istəməsidir. Bir millətçi, hər şeydən əvvəl istiqlal davasında bulunan bir vətənçi - bir patriotdur. Avropalıların patriot termini ilə ifadə etdikləri anlam, bizim millətçi sözü ilə anlatmaq istədiyimiz anlamın eynidir. Bu, avropalıların nasyonalizm sözü ilə kəsb etdikləri milliyyətçilikdən tamamilə başqa bir şeydir» (109, 20). M.Ə.Rəsulzadəyə görə, millətçilik fikrinə inananların ilk vəzifəsi milli birliyi mühafizə etməkdir: «Bu, millətçilik fikrinin əsası və təməlidir. İnternasiyonalist və kosmopolit nəzəriyyələrlə ortaya atılan marksizm, kommünizm və

anarxizm kimi doktrinaların əsl qayəsi, milli birlik və bütünlüyü sarsıtmaq, parçalamaq və pozmaqdır. İctimai, sinif və zümrələr arasında ixtilaf və ziddiyyət təhriki və hüsusət ihdası bu məqsədlə yapılır. Halbuki, həqiqi millətçilərin üzərinə tərəttüb edən kutsal qayə uzun sürəkli tarixin məhsulu bulunan milli varlığı bütün fəzilətləri, gələnek və görənəkləri, kəltür və ədəbiyyatı ilə qorumaq, yaşatmaq və gəlişdirməkdir» (109, 21).

Rəsulzadə millətçiliyin inkişafında və mahiyyətində milli əxlaqın böyük rol oynadığını qeyd edir və onun yerini də dəyərləndirir: «Milli əxlaqa gəlincə, o da fərdlərdən mütəşəkkil böyük bir topluluğun toplu bir halda uyacağı və daima bağlı qalacağı bir taqım məşəri ümdə və qaidələridir. Millət hizblərin, zümrələrin və siniflərin fəvqündə olduğu və bunların hamısını içində barındırdığı və qoyununda bəslədiyi üçün heç bir hizb, zümrə və sinif mənfəətlərinə və ya qayələrinə fəda ediləməz. Hələ milli varlığın şəxsi təmayüllərə və qərəzlərə alət və vasitə edilməsi xəyalə belə gətiriləməz» (109, 26). M.Ə.Rəsulzadə daha sonra yazır: «Verilən sözə və yapılan sərbəst anlaşımalara riayət milli əxlaqın üçüncü ümdəsidir. Haqqı, hürriyyəti, sülhü və demokratiyanı qoruma və müdafiə, zülmə və təcavüzə qarşı dönməz bir cəbhə alma milli əxlaqın dördüncü ümdəsidir. Milli səviyyəni daima yüksək tutma, geriliyə və cəhalətə qarşı savaşıma milli əxlaqın beşinci ümdəsidir. Bütün bu ümdələrə riayət edən millətlərə insanlıq camiası, iləri, kəltürlü, səciyyəli, zində və istiqbalı parlaq millətlər, deyə, qiymət verir» (109, 26-27).

Rəsulzadə millətin mənəvi həyatına, mədəniyyətinə əlahiddə əhəmiyyət verir: «Əcələ bir surətdə maddətən tərəqqi edib də mənəviyyatca məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi

edib, mənəviyyatca müstəqil qalmağı tərcih edərim, çünki milliyyətin də, bəşəriyyətin də, fəidəsi bundadır» (15, 15). M.Əmin bununla da sosial tərəqqini iki maddi və mənəvi hissələrə bölmüş olur. Onun fikrinə, hər şeydən əvvəl mənəvi tərəqqi gəlir. Bu baxımdan mütəfəkkir milli məfkurədə milli tərəqqini ön plana çəkir.

M.Əmin millət ilə dinin fərqlini göstərərək millətin başlıca əlamətinin dil olduğu qənaətinə gəlmişdir. Onun fikrinə görə, milləti təşkil edən, formalaşdırən bu komponentlərdən ən böyük üstünlüyü dilə verir: «Dil millətin böyük hissəsidir. O, onun zahiri və beynidir. Millətləri bir-birindən ayıran ən böyük əlamət işte bu dil damğasıdır» (36, 61-62). Rəsulzadə dili milliyyətin əsas amili kimi qələmə verməkdə yanılmışdır. O, haqlı olaraq dili bir millətin varlığının əsas meyarı sayır: «Milliyyətin ümdə rüknünü təşkil edən şey dildir. Dil adətən hər bir heyətin hansı bəşər dəstəsinə mənsub olduğunu göstərən bir lövhədir. Dil milliyyətin hamısını təşkil etməsə də, yüzdə doxsanını vücuda gətirən böyük bir amildir. Bir milliyyəti məhv edib aradan götürmək qəsdində olan siyasilərdə əsl bunun üçündür ki, təmsil (assimilyasiyon) əməliyyatı icra edərkən ən birinci fikirlərini dilə verər və ən əvvəl bir millətin dilini yaddan çıxarmağa səy edərlər» (50, 476).

O, millətin formalaşmasında dilin tutduğu yeri belə dəyərləndirir: «Əvət, dil təbiidir, ona görə əsildir, millətlə bərabər hasil olur. Dilsiz bir millət olmadığı kimi, millətsiz də bir dil olmaz. Dil bir milliyyətin yeganə rüknü deyildir. Bir millət vücuda gəlmək üçün dili ilə bərabər digər iştiraklı şeylər də vardır. Fəqət dil bunların ən mühümüdür. Dil milliyyət həyatının ən mütəkamil bir şəklidir. Dil bir millətin

ən qiymətli sərvəti, həyatının ən fəyyaz mənbəyini təşkil edir. Bir milləti dildən yaxşı təmsil edən olmaz. Bugünkü milliyət məfhumuna dillə bərabər din, tarix və ənənət də daxildir. Qədimdə isə «dil» demək «millət» demək hökmündə idi...

Milliyət naminə vaqə olan mübarizələr bir kərə tədqiq olunarsa, görünər ki, ən çox müdafiə olunan dildir. Milliyət və mədəniyyəti-milliyə naminə icra olunan mübarizələrin dil və dilə mərbut olan məktəb, ədəbiyyat, mətbuat uğrunda olduğu aşkardır. Həqiqətən, dil milləti hər şeydən daha gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və mövcudiyətini ərz edə bilir. Adəm oğlunun sözü bəzi riyazi və fənni məfhumları andıran əlcəbr və ya kimya əlamətləri kimi ölü hərflər deyildir. Onun qanı, canı vardır. Millətlə bərabər doğar, onunla bərabər yaşar, tərəqqi edər» (50, 233).

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, dil milyonlarla insanların və bir çox nəsillərin müştərək vücuda gətirdikləri bir anlayışdır: «Dil qanlı və canlı, adətən üzvi və zihayət bir vüduddur. Dil millətin canıdır. Dil millətin məntiqi, ruhu və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir. İştə bunun üçündür ki, bir dili öldürmək, bir milləti öldürmək deməkdir. Və yenə buna görədir ki, hər bir təmsil həmən dili təzyiq etməklə başlar. Dil durduqca, millət də durar, öldümü, millət də canını bağışlar... O, dindən daha bir qüvvətli - ittihad və millətin ən doğru bir müməssili olduğu kimi, millətlərin yeganə vəsileyi-tərəqqisidir də. Millətləri maddətən etilə etdirmək, mədəni və mütərəqqi qılmaq üçün dinlərdən deyil, dillərindən istifadə edilir. Hətta dinin tərvici üçün belə dilə ehtiyac vardır» (50, s.234).

Rəsulzadə dil məsələsinə biganə yanaşılmasının faciə ilə nəticələnmə biləcəyini istisna etmir: «Bir millətin həyatında maddətən və mənən bu qədər bir əhəmiyyətə malik olan dili

biz Azərbaycan türkləri vaxtilə unutmaz üzrə idik. Tamamilə fərqləndiyimiz bir zamanlar vardı. Türk ədəbiyyatı bilməzdik. Türkcə əvəmə məxsus bir dil ədd olunur, xass farsı və ərəbi bilməsilə iftixar edərdi. Sonra Füzuli əleyhirməninin təsiri-fəyyazı təxtində yetişən bir çox azərbaycanlı türk şairləri bu təhlükəli nisyanın önünü aldılar, «yaman-yaxşı» bir ədəbiyyat vücadə gətirdilər» (50, 234).

Rəsulzadəyə görə, dil daim iki mühüm cəbhəyə malik olmuşdu: «Biri danışmaq dili, digəri də ədəbi yazı dili... Dilimizi həqiqətən də millətimizin ruhu və onun vasitəyibəqası məqamında görmək istəyiriksə və onu cameiyyətimilliyəmizdə ən mühüm bir ittihad və tərəqqi amili ədd edirsək, yazımız ilə danışığımız arasında olan fərqi azaltmalıyıq» (50, 234-235). Rəsulzadə daha sonra yazır: «Dil millətin yüzdə doxsanını təşkil edər. Dilin səhhət və vücadunu isə yazı mühafizə edər. Yazının mənbəyini də əlifbanın ixtirai təşkil edər» (50, 260). Rəsulzadə dilin inkişafı və yaşaması üçün əlifbanın vacibliyini qeyd edir: «Bizim tam milli olaraq bir əlifbamız yoxdur» (50, 261).

M.Əmin qeyd edir ki, dilimiz türkcədir və türkcə də qalmalıdır: «Ədəbi dil, xalqın anlayacağı dildir. Yazı dili xalqın danışdığı dildən çox uzaq olmamalıdır. Yazı dilinin anlaşılmaz bir halda olduğunu ədəbi hesab eyləyən dövr çoxdan keçmişdir. İndi bir əsrdəyik ki, hər bir şey ümumiləşdiyi kimi, ədəbiyyat da ümumiləşir. Böylə bir əsrdə məhdud şəxslərə məxsus bir dil ilə yazı yazmaq, əlbəttə, ədəbi hesab olunmaz» (50, 286). Rəsulzadə daha sonra yazır: «Hər dilin bir milliyyəti, bir də beynəlmilliyəti vardır. Milliyyət cəhəti hissiyyətə, beynəlmilliyət cəhəti isə fənniyyətə aiddir. Bir millət özünə məxsus olan hissiyyətini ifadə etmək üçün

mütləq öz ana dilində istədiyi qədər lüğətlər tapa bilər, bu şərtlə ki, bu hissələr milli və təbii olsun, əcnəbi bir təsirlə peyvənd olunmuş özgə hissələr olmasın. Halbuki elmi və fənni mənalara ifadə üçün ana dili lüğətləri kifayət etmir. Çünki elm və fənn bir millətin deyildir, millətlərindir. Çünki fənniyyat təbii deyil: sünidir ixtiraidir! Sonradan icad olunan məfhumun bittəb ixtirai bir olmaq da icabatdandır. Dil milliyyət, din isə beynəlmilləliyyət təşkil edir. Biz türk olmaq hesabına dilimizin milliyyəti türkcədir. Müsəlman olduğumuz üçün beynəlmilliyətimiz islamdır» (50, 287).

M.Ə.Rəsulzadə dillə yanaşı, dini də cəmiyyətin, millətin əsas sütunları saymışdır. Onun fikrincə, din və dilsiz cəmiyyət təşəkkül tapa bilməz: «İnsanlar arasında cəmiyyət vücuduna gətirən iki mühüm amil vardır. Bunlardan biri din, digəri dildir. Məlum olduğu üzrə din müxtəlif dillərlə mütəkəllim və müxtəlif cinsdən olanları birləşdirirdi halda, dil ancaq bir növdən və bir cinsdən olan insanları birləşdiriyor. Dinmi böyük bir amili-ictimaidir, yoxsa dil? Daha vəzəh bir təbirlə dinmi mətin cəmiyyət vücuduna gətirə bilər, yoxsa dil?» (50, 232).

M.Ə.Rəsulzadə dilin millətin formalaşmasında əsas rol oynadığını göstərməklə yanaşı, dinin mühüm təsirini də etiraf edirdi. Onun fikrincə, din hər nə qədər dildən sonra gələn bir amil isə də bəzi şərait daxilində ondan daha müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər. M.Əmin millətin formalaşmasında islam dininə mühüm yer verməklə yanaşı, dəfələrlə bildirmişdir ki, millətlə din arasındakı fərqlər nəzərə alınmalıdır. Çox təəssüf ki, bu hal özünü indiyə qədər bürüzə verir. Rəsulzadə uzaqgörənlik edərək deyir ki, din ilə milləti qarışdırmaq olmaz: «Bizdə daima din ilə milliyyəti

qarışdırırlar. Saçlı-saqqalı alimlərimiz, başı şapkalı intelligenlərimizdən soruşsanız sən hansı millətdənsən? - deyər ki, müsəlman dinindən. Bu sualın çox az eşidilən səhih cavabını mən böyük bir məmnuniyyətlə, hüzlə müftəxir olduğum, rus-müsəlman ünas məktəblərinin imtahan məclisində eşitdim. Bir qızdan soruşdular ki, sən hansı millətdənsən? - türkəm-dedi. Nə dindənsən – deyincə müsəlmanam cavabını verdi. İmtahanlar qurtardı. Ürəklərimiz qürur və sürur ilə dolmuş idi. Artıq biz də istiqbaldan əmin ola bilərik. Çünki milli işlərimiz doğru yolunu tapır. Əvət, doğru yol. Millətlər ailələrdən təşkil edilir. Ailələrin fərdi qiymətləri sıfır olursa, onların məcmui olan millətlərin qiyməti-məcmui də sıfırdır» (50, 181).

Rəsulzadə daha sonra yazır: «Din hər nə qədər dildən sonra gələn bir əməl isə də bəzi şərait daxilində ondan müəssir bir qüvvət şəklini də ala bilər, ümumi bir dil nə qədər dil əhlində ümumi bəzi xislətlər və ideallar tövliq ediyorsa, ümumi bir dinə malik olmaq dəxi o dərəcədə böyük bir təsir icra edə bilər. Müxtəlif din və məzhəblərə malik olan bir dil sahiblərinin «milliyyət» olaraq vahid mədəni bir kütlə vücudə gətirmələri müşkül olduğu halda, bir din və bir dilə malik olanlarca bu müşkülə mütəssəvir deyildir. Dil bir millətin əsliyyətinə mühafizə edə bilər. Fəqət çox kərə də din bir millətin dilinin baqi qalmasına və bu münasibətilə milliyyət fikri və əməlinin inkişafına səbəb oluyor» (50, 480).

M.Əmin millət və dini bir-birindən ayrı mürəkkəb, anlaşılmaz şəkildə yox, apaydın olaraq tamamlanmasını istəyir. O, din ilə millətin öncə fərqlərini göstərir, daha sonra onların birgə şəkildə çulğalaşa biləcəyini ortaya qoyur. Bunun üçün, öncə müsəlmanlar milli kimliklərini tanımalıdırlar. Rəsulzadə yazır:

«Din və onun ehkamu mütədəyyinlərinə anlaşılmaz bir hala gəlirsə, verəcəyi faydanı təmin edə bilməz, ruhsuz olar, məişətdən uzaqlaşar, öylə də islam, bir məişət və həyati-dini olaraq təsis elədiyi halda mütədəyyinləri ilə öz arasına bir məchuliyyət girdi. Bunun nəticəsində islam həyatından və həyati-islamla yaşamaq gümanında olanlar isə əsil islamdan uzaqlaşdılar. Bunun üçün də müxtəlif islam millətlərindən olan islam mütəfəkkirləri arasında islam deyə tanınan şeyin möhtaci-islah olduğunu düşünənlər gündən-günə çoxalıyolar. Şübhəsiz, bu yolda bir islah lazımdır. Böylə bir islah vücuda gəlməyincə, islam millətləri düçar olduqları ətalətdən müşkül ki çıxsınlar. Bu islah həm islamın ümumi mənfəətini, həm də İslam millətlərinin xüsusi faydasına mütəzəmmindir» (50, 481).

Din və dil məsələsində M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri, C.Əfqaninin fikirləri ilə üst-üstə düşür. O, dinin roluna yüksək qiymət verir, amma sələfi C.Əfqani kimi üstünlüyü dildə görür: «Din dil qədər mətin və möhkəm ola bilməz. Çünki dil daimidir, başdır. Tərəqqi və təkamül edərsə də, əsaslı bir etirafa, təğyirə uğramaz. Halbuki tarixdə bir çox din dəyişmiş olan millətlər mövcuddur»» (36, 62).

M.B.Məmmədzadə də yazır ki, C.Əfqaninin dil və dinlə bağlı fikirləri Rəsulzadəyə ciddi təsir göstərmişdir. Ş.C.Əfqani yazır: «İnsanlar arasında əhatə dairəsi geniş olub, bir çox fərdləri bir-birinə bağlayan iki bağ vardır: biri dil birliyi, digəri isə din birliyidir. Dil birliyinin dünyada «bəqa» və «səbatı» şübhə yoxdur ki, daha davamlıdır, çünki qısa müddət ərzində dəyişmir. Halbuki ikinci belə deyildir: tək bir dildə danışan elə irq görürük ki, min illik müddət ərzində dil birliyindən

ibarət olan milliyyətə xələl gətirmədən iki-üç din dəyişir» (38, 50).

Rəsulzadədə dil və din məsələsində üstünlüyü dilə versə də, millətin, milliyyətin formalaşmasında dinin də rolunu qeyd edir: «Dinlərin millətlərin həyatı üzərinə təsirləri vardır. Heç bir millət bu qədər çətin ki, dinsiz yaşaya bilsin. Hələ ammeyi-nas heç bir zaman dinsiz yaşayamaz. Onun fikrinə görə, dinin bir amili-mütərəqqi olması mütəmənnidir. Halbuki, tərbiyəyi-diniyyə inhitata uğrar və dindən xaric bir çox xürafatla məxlut olursa, tədənni amili də olur» (50, 249).

Millətin formalaşmasında və tarixində Rəsulzadə adət-ənənələrin də mühüm rol oynadığını qeyd edir: «Milliyyət amillərindən birisi də tarix ilə adət və ənənədir. İləridə bir miknət və qüvvət tapa bilmək üçün millətlər həmənlər tarixlərindən istimdad edərlər. Zəif düşdükləri, əzilib, inqiraza tərəf çəkildikləri, hətta inqiraz bulub, hər bir iqtidar və qüvvətdən düşmüş olduqları zamanda belə keçmişin qüvvətli və parlaq dəmlərini xatirə salmaqla istiqbal üçün bir ümid bəslərlər. Keçmişini yaxşıcasına tədqiq etmiş olan millətlər daima mazinin ölüb torpaqlar altında çürümüş olan qəhrəmanlarından birər ideal modeli yapıb da, onu gələcəyin bir nümuneyi-həməsəti kəsdirlər" (50, 483).

Onun fikrincə, bir millətin öz tarixini bilməsi qədər qüvvətli birlik və amal ola bilməz. Rəsulzadəyə görə, mədəni millətlərdə tarix, vətən tarixi, millət tarixi ən mühüm dərslərdən biridir: «Vətənin keçmişdə keçirdiyi şanlı günləri və bəşəriyyət aləminə bəxş edə bildiyi səmərəli və faydalı xüsusları həmənlər tarix dərslər kitablarından başlanaraq övladivətənin yadına nəqş etdirilir. Vətən və millət əfradı həmənlər müəyyən bir üsul ilə böyük və bəşəriyyətə, mədəniyyətə

dəyərli xidmətlər yetişdirmiş olan bir nəqli-nəcibə mənsub olduğuna qənaət yetirərək böyüyür. Haradan gəldiyini, tarixdə nələr elədiyini və nə kimi qüvvələrə malik olduğunu bilib, izzəti-nəfsi ilə istiqbala qarşı bir ümid olaraq yaşayır» (50, 484). Rəsulzadə tarixin millətin həyatında rolunu ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlir: «Tarixi öyrənmək və millət arasında tarix dərslərini təmin etmək ittihad və ittifaqı mövcub olduğu qədər, bəlkə ondan daha artıq, vüqəti-tarixiyyə özü də millətləri qaynadıb qarışdıran bir amildir. Bu xüsusda başqaları üzərinə hücumlar icra edən təcavüzkar tarixdən çox, başqalarının hücumunu dəf edib də müdafiədə olan tarix faydalıdır» (50, 485).

Millətin formalaşmasında adət və ənənələrin roluna gəliddə, Rəsulzadə bunu, milliyyətin birləşməsi və saxlanması səbəblərindən biri kimi dəyərləndirirdi. O yazır ki, xalq arasında bəzilərinin adət və ənənələrə biganə yanaşması, onu «ne kulturnu» adlandırır dəyişdirmək istəməsi, xonça və şamları yolkalarla əvəz etməsi, uşağın anasıyla rusca danışması və anasının bundan fərhlənməsi və s. doğru deyil: «Təsəvvür ediniz dediyim uşağın halını: dil açıb anasıyla rusca danışmış. Atası mağazadan gələndə yenə onu rusca dindirmiş: həyətdə yoldaşlarını rus görmüş, onlarla o dildə söhbət etmiş, oyun oynarkən rus oyunlarını oynamış, məktəbdə dəxi eyni tərbiyyəyə tabe olmuş. Bayramlarda yolka bəzəyib ətrafına da dönüb-dolaşmış, ən axırı da məlumdur ki, daxili Rusiya şəhərlərinin birində ali tərbiyyə alıb «obrozovanni» olacaq. Fəqət böylə bir «obrozovanni»dan bizim «neobrozovanni» millət nə gözləyə bilər və o özü istərsə «millətinə» nə kimi fayda yetirə bilər? Heç nə!» (50, 486).

M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında dövlət, hakimiyyət, idarəetmə və parlament anlayışlarına da toxunub.

M.Əmin sosial-demokrat olarkən dövləti belə təsəvvür edirdi: «Dövlət işlərində firqə, millət, məzhəb deyil, mülkiyyət, dövlət və padşahlıq cəhətləri gərək nəzərdə olsun. Əyalətləri mərkəzə müttəsil etmək üçün, mənəvi və maddi ittisal üçün, ancaq ayırmağa, qaçırmaya və qeyri-məzun fikri-təşəbbüslərə sövq etməyə mövcib qüvvəyi-qəhriyyə deyil, ittihad, birliyə, müvafiqətə səbəb olan qüvveyi-mənəviyyəyi hüquqiyyə gərək meydana gəlsin» (49, 178-179).

Rəsulzadə sonralar dövlət və millət anlayışlarını daha dəqiq izah edib, onların oxşaq və fərqli tərəflərini göstərməyə çalışmışdır. O yazır: «Dövlətlə millət arasında təzad bir mübarizə var. Dövlət və millət kəlmələrini mütəzad və mütəbariz mənada işlədirik. Çünki dövlət də millətin bir şəkli-digəridir. Millət-özək, dövlət qabıqdır. Fəqət bu tərif, şümüli bir millətə aid olan dövlətlər haqqında səhihdir. Digər təbirlə demək olar ki, bu tərif təbii təşkilata malik olan dövlətlər haqqındadır. Çünki ən təbii dövlət - milli olan dövlətdir. Fəqət təhti-idarəsində bir çox millətlər olan dövlət də məlumdur ki, dövlət mənası ilə millət mənası bir olmaz» (10, 52). Rəsulzadə daha sonra yazır: «Hökumətdən məqsəd hökumət daxilində olan vətəndaşların hüriyyətlərini mümkün olduğu qədər qeydlərdən azad buraxmaq, hüriyyəti-şəxsiyyəti, hüquq demokratiyasını təmin etməkdir. Mədəni dövlət böylə olmalıdır. Məşrutiyət və cümhuriyyət idarələri bu əsas təmin üçündür. İndiki dövlətlər, bilxassə Rusiya kimi dövlətlər bir çox millətlərdən ibarətdir. Buna görə də mədəni dövlət təsisi dövlət ilə millətlərin münasibətini hüriyyət və təbiətə müvafiq həll etməyə qaimdir» (10, 60).

Dövlət anlayışını şərh edərkən M.Ə.Rəsulzadə böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin müvafiq baxışlarına müraciət etmişdir. O yazır: «Nizamiyə görə, dövlət başçısı «sürüyə cavabdeh bir çobandır». Hətta bundan da məsuliyyətli bir mövqedədir. Başdakı beyin bədənin bütün üzvlərini idarə etməkdə hansı mövqedədirsə, dövlət başçısı da onun kimidir. «Əl ayağın fəaliyyətindən razı deyilsə, cavabdeh başdır». Fərd dövlətə münasibətdə müəyyən vəzifələri icra etməyə borcludur. Amma fərd hər hansı dövlətdə yalnız vəzifə daşımağa borclu deyil, həm də bir sıra hüquqlara malikdir» (48, 213).

M.Ə.Rəsulzadə dövlətdə fərdin rolunu xüsusilə dəyərləndirməklə yanaşı, onun vəzifələrini də göstərir. Dövlət başçısı dövləti idarə edən bir şəxs kimi fərdə nisbətən daha məsuliyyətli olmalıdır. Ancaq bu o demək deyil ki, fərd məsuliyyəti dövlət başçısının, və yaxud vəzifə sahiblərinin üstünə ataraq tamamilə geri çəkilməlidir. Ona görə də, Rəsulzadə N.Gəncəvi kimi, dövlətin idarə olunmasında məsləhətləşmələri önəmli sayır: «Nizamiyə görə, iqtidar ilə təklik bir-birini tamamlayan şeylərdir: «Güclü ol, amma təklikini əldən vermə». Dövlətin idarə olunmasında şair məsləhətləşmə tərəfdarıdır» (48, 215). Onun fikrinə görə, «dövlət başçılarından başqa ölkə üçün dost və düşmən təsəvvür etmək olmaz. Millət əgər öz vəzifəsini yerinə yetirsə, düşmənlər də dost olacaqlar. Əgər öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməzsə, dostlar da düşmən olurlar» (50, 13).

Onun fikrincə, Nizaminin baxışlarına uyğun dövlət idarəsini reallaşdıran hökmdar İskəndərdir. Rəsulzadənin Nizaminin İskəndərinə və onun işlərinə xüsusi yer verməsi təsadüfi deyil. O, Nizaminin «İskəndərnamə»də yaratdığı ideal cəmiyyəti

özü də görür: «İskəndərin şəxsində Nizami biliyə, hikmətə və sənətə bağlı olan ziyalı bir hökmdar görür. Filosoflar, alimlər və ədiblər tərəfindən əhatə olunmuş bu hökmdarın özü də xarakter (səciyyə), cəsarət və qəhrəmanlığı ilə bərabər, alim, filosof və tədbirli bir insan kimi tanınır. Ona müavinlik edən vəzir Yunanıstanın ən məşhur filosofu Ərəstundur (Aristotel). Sarayında Yunanıstanın bütün tanınmış filosof və alimlərindən təşkil olunmuş Dövlət Şurası tipli yüksək bir məclis vardır» (48, 216).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, ideal cəmiyyətdə zor heç nəyi həll etməməlidir. Demokratik cəmiyyət M.Ə.Rəsulzadənin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu onun düşüncələrinə hakim kəsilib və sosial-fəlsəfi dünyagörüşünə mühüm təsir edib. O, Nizaminin də axtarıb tapdığı bu ideal dövlət fəlsəfəsini fikirlərində inkişaf etdirir: «Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və vətənsəverlik xüsusiyyəti daşımaqla bərabər, yaratdığı obrazlarla təlqin etdiyi fikir meydanında milli çərçivədən kənara çıxmış, bütün bəşəriyyətə şamil olan duyğularla həyacanlanmış, millətlər və ölkələrin fəvqündə olduğu kimi, dövrlər və əsrləri yarıb keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab verə biləcək «söz»ü tapmağa çalışmışdır. Bizim qənaətimiz ilə bu «söz» İskəndərin möcüzəsində tapılmışdır. Bu möcüzə bugünkü bəşəriyyətlə birlikdə bizim də gerçəkləşməsini görmək istədiyimiz idealdır. Millətlərə yalnız mənəvi avtoritetlə nüfuz etmək, ruhlarını anlayaraq varlıqlarına qarşı ehtiram etmək» (48, 29-30).

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin yaratdığı həmin ideal cəmiyyətin Sovet dövründə kommunizm quruluşuna oxşadılmasına etiraz edirdi. M.Ə.Rəsulzadə, Nizaminin ideal cəmiyyəti ilə bolşeviklərin kommunizm ideologiyası arasında heç bir

oxşarlığın olmadığını ortaya qoyurdu: «Nizaminin «Cənnət şəhər»i dındardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi Allahı tanıyır, o birisi isə rədd edir. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük təbliğat silahıdır. Birincidə sevgi əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə təhlükəsiz yaşadığı halda, ikincidə insanlar daim ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilmir, ikincidə isə oğurluq ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hamı casusdur. Birinci silahsız və dındar, ikinci, təcürdən-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci, fitnə nədir bilməz, ikinci, bütün dünyanı bürüyəcək bir fitnə yuvasıdır. Sözüün qıyası: dini əxlaqa və ictimai anlayışa əsaslanan «Nizami sosializmi» ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı «rus sosializmin» bir-birinə bənzər heç bir tərəfi yoxdur!.. Fəqət, bizim fikrimizcə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya sığa bilərsə, Nizami ilə bolşeviklər də o qədər birgə ola bilərlər!...» (48, 211-212).

Bunula, M.Ə.Rəsulzadə bolşeviklərin öz aləmlərində N.Gəncəvinin ideal cəmiyyətinə bənzətədiyi kommunizmin əsassız olduğunu bəyan edirdi. Onun fikirincə, Nizaminin ideal cəmiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bərabər tutula bilər. Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin tarix qarşısında ən faydalı xidmətlərindən biri də Azərbaycanın dövlətçilik məsələsini irəli sürməsidir. Onun baxışlarında demokratik respublika ideyası birdən-birə meydana gəlməmişdir. Özüün dediyi kimi, «misli» Avropda olmayan» AXC, demokratik əsaslara söykənən sosial sistemli bir dövlət idi. Yeni milli dövlət xalqı bu acınacaqlı vəziyyətdən qurtarmalı, xalqın öz dövləti olmalı idi. Bolşevizm bunu, Rusiyadakı bütün xalqlara

vəd eləsə də, M.Ə.Rəsulzadə onlara bel bağlamır, onun «YAXICI VƏ YIXICI» təbiətini hiss edirdi. O deyirdi ki, rus kommunizminin yixici və yaxıcı tətbiqatı yanında türk demokratizminin yapıcı və yaradıcı icratı vardır. Yıxıcılıq keçər, yapıcılıq qalar. AXC məhz belə bir «yapıcı» dövlət sistemi olmalı idi.

«Milli təsanüd» məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, dövlətin formalaşması bir neçə mərhələdən keçib: «Hürriyyət prinsipi mülkiyyət əsasının mədəniyyət tarixində oynadıqları böyük rol məlumdur. XVIII əsrin sonları ilə XIX əsrin əvvəllərində elm, fənn, fəlsəfə və estetika sahəsində görülən parlaq müvəffəqiyyətlərin anası «hürriyyət»; onlarla birlikdə yürüyən sənaye inqilabi nəticəsindəki maddi tərəqqilər ilə iqtisadi gəlişmeyi doğuran da «mülkiyyət» olmuşdur» (109, 13). Onun fikrincə, bunun ardınca bir sıra ölkələrdə baş verən mühüm ictimai-siyasi hadisələr liberal düşüncə tərzini ortaya qoymuşdur: «Siyasət sahəsində fransız inqilabının elan etdiyi «insan haqları» bəyannaməsində, iqtisad sahəsində də Mançestr məktəbinə mənsub iqtisadçıların «burax keçsin, burax yapsın» şəklindəki formullarıyla əsaslandırılan bu prinsiplər burjua inqilablarında qəhrəmanlıqlar yaradan liberal düşüncə sisteminin əsasını təşkil etmişdir. İnsanı, orta əsr gerliyinin siyasi, dini və iqtisadi üç qatlı zərurət və əsarət məhkumiyyətindən qurtaran və fərdə cəmiyyət içində layiq olduğu vətəndaş mövqeyini verən qüvvət liberalizmin zəfəri olmuşdur» (109, 13).

Liberal dövlətin mahiyyətinə gəlincə, Rəsulzadə yazır: «Liberalizm, dövlətin vətəndaş üzərindəki hakimiyyətini ən az dərəcəyə endirib, onu yalnız daxili asayiş ilə xarici əmniyyət təmin edən cəmiyyət xidmətində və nəzarətində bir müəssisə

görmək istəmiş; dinin dünya işlərindən ayrılığını tələb edərək, vicdanların hər cür təzyiqdən azadlığını gözə almış... Liberalizmdə əsas ideal, fərdin ən çox hürriyyəti və dövlətin vətəndaşlar arasındakı qarşılıqlı münasibətə ən az müdaxiləsidir» (109, s.13).

Liberal cəmiyyətdə yeni qüvvələrin meydana çıxdığını qeyd edən Rəsulzadə bunlardan birinin də kommunizm olduğunu yazır: «Liberal dövlət bizzat kəndi sisteminin məhsulu olan kapitalizmin doğurduğu böhranla mücadilədən acizdir. Bu təzadə yenə cəmiyyət içərisində doğan yeni qüvvələr qarşı gəlirlər. Kapitalizmin doğurduğu proletar sinfinə dayanan inqilabçı sosializm ideologiyası doğur. Digər adı kommunizm olan bu ideologiyaya görə, burjua cəmiyyətini iztirablar içində tutan şey liberalizmin istehsal sahəsindəki anarxiyaya izn verən fərdiyyətçiliyidir. İstehsal alətləri üzərindəki şəxs mülkiyyəti haqqı baqi qaldıqca-kommunistlərə görə-insan cəmiyyətinin iztirabına son gəlməz. Cəmiyyətlərin bir millət və dövlət içində vəhdətləri onlarca bəhs mövzusu olamaz... Hökumət demək, Leninin təbrincə, həddi zatında bir sinfin digər sinifləri əzmək və kəndinə tabe etmək üçün qurmuş olduğu cəbr makinasından başqa bir şey deyildir. Bunun üçün də Marksə görə, əmələnin nə vətəni, nə də milləti var. Vətən və millət hissindən məhrum olan bu insanlar zümrəsi - proletariat burjua «diktatorluqlarını» devirərək, kəndi hakimiyyətini quracaq və tədricilə bütün sinifləri ortadan qaldıraraq sinifsiz və təzadsız bir cəmiyyət yaradacaqmış. Hürriyyət və mülkiyyət prinsipləri üzərində qurulan mədəniyyəti bütün əsərləri ilə inkara qalxışan bu müfrit cərəyan, yeni bir mütləqiyyət ideali doğuryor ki, onun ən kamil və ən amansız müməssili kommunizm və Rusiyadakı

misalı isə bolşevizmdir... Nə fərdi hüriyyətlə şəxsi mülkiyyətin mütləqiyyətindən doğan kapitalist anarxiya ilə sərmayə istibdadı, nə də insanları mənlüyindən çıxararaq, bir kölə və makina halına gətirən kommunist əsarəti! Nə mütləq liberalizm, nə də mütləq kollektivizm! O halda: İkisini təlif edən solidarizm = təsanüd» (109, s.14-15).

Dövlət sistemində liberalizmi və kommunisti rədd edən və solidarizmə üstünlük verən M.Əmin yazır: «Təsanüdçülükdə əski mədəniyyətin əsasını təşkil edən- hüriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyət əsasları baqıdır. Fəqət, eyni zamanda dövlət, mütləq liberalizmdə olduğu kimi, fərdlər, siniflər və zümrələr arasındakı münasibət və mücadilələrə laqeyid, sırf zabitə vəzifəsiylə mükəlləf bir müəssisə deyildir. Bu sistemdə hüriyyət də, mülkiyyət də mütləq deyil, məşrutdur, şərt isə ümumun mənfəəti və dövlətlə millətin səlamətidir. Şəxsin olsun, zümrə və ya sinfin olsun – hüriyyəti, topluluğun yüksək mənfəətləri və hüriyyətini pozmamayaq şərtləri ilə çərçivələnmişdir. Liberalizm bu hüdudu bir şəxsin hüriyyəti ilə digər şəxsin hüriyyəti arasında ancaq etibar edir; bunun üçün də dövlətin vəzifəsini sadə bir zabitə və məhkəmə dərəcəsinə endirmək istəyirdi. Solidarizmdə isə dövlət millətin müməssil və cəmiyyətdəki münasibətlərin nəzimidir. Bu surətlə, solidarizm hüriyyət və mülkiyyət müəssisələrində qoyulmuş təbii təşəbbüs və ilərləmə həmlələrini zədələmədən, kapitalizmin liberal sistemdə ümumi mənfəət zərərinə işləyən ifratlarının önünə keçmək vəzifəsini dövlətə verir» (109, s.15). Rəsulzadə daha sonra yazır: «Sinifləri əsas olaraq alan kommunist kimi, fərdləri nəzəri-etibara alan liberalizm də daha kosmopolit və internasyonalıdır. Solidarizm isə millidir. Çünki sadə şəxslərin və siniflərin maddi mənfəətə bağılı

xüsusyyətlərinə deyil, siniflər və fərdləri bir cəmiyyət halına gətirən mənəvi qüvvələrə böyük qiymət verir. Bu mənəvi qüvvələr isə millət və dövlətlərin gerçəkləşməsində birləşdirici amil olaraq təsir edən dil, din, tarix və ümumiyyətlə, kəltür və ortaq ideal kimi mənəvi qüvvələrdir» (109, s.16). Bununla da o, həmrəylikdəki bu milliliyin mənəvi dayaqlarının birləşdirici amilini «dil, din, tarix və ümumiyyətlə, kəltür və ortaq ideal kimi mənəvi qüvvələrdə» görürdü.

Rəsulzadə yazır: «Liberalizm mədəniyyətin ruhunu fərdin yaradıcı eqoizmində görür. Kommünizm isə bunu sinfi eqoizm ilə təbdil edir; solidarizm isə mədəniyyəti fərdi eqoizmlə cəmiyyət mənəfətləri arasındakı ahəngdən ibarət bilir. Liberal cəmiyyətdə başqasını düşünmək (alturizm) qəhrəmanlıqdır. Solidarizmdə isə bu bir vəzifədir. Kəltür və tarix bağlarıyla mənəvi birlik təşkil edən bir millətin fərdləri, topluluğun ortaq mənəfətlərini qorumaq üçün öz şəxsi istək və mənəfətlərini hüdudlandırmaq məcburiyyətindədirlər. Topluluğun mənəfətlərini təmsil edən müəssisə dövlətdir. Fərdin mənəvi mənliyini təşkil edən ortaq bütün qyimətlərin qaynağı milli camia, onu təmsil edən də dövlətdir» (109, 16).

M.Ə.Rəsulzadə dünyada hakim olan iki əsas sistemdən fərqli olaraq belə bir müddəa irəli sürür: «Madam ki, millətçiyiz, diyoruz; madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə ediyoruz, o halda bizim üçün nə kosmopolit liberalizmə və nə də kommünizmə təhəmmül caiz olamaz. Bizcə müdafiə ediləcək yeganə sosial sistem milli təsanüd sistemidir» (109, s.16). Milli təsanüd sistemini gündəmə gətirməklə Rəsulzadə mükkəməl bir nəticəyə gəlmişdir.

Bu, artıq milli məsələ ilə sosial məsələnin bir-birilə uzlaşması demək idi. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövründə düşüncələrində yaratdığı milli dövlətçiliyin yeni və son forması idi. Buna milli təsanüd adı verən Rəsulzadə hesab edirdi ki, belə bir dövlətdə həm milli-dini dəyərləri, həm də sosial-demokrat, çağdaşlıq prinsiplərini tətbiq etmək olar. O, artıq sırf solçuluqla yanaşı, radikal millətçiliyi də qəbul etmirdi. Özünün də qeyd etdiyi kimi, o, millətçiliyi nasionalizm yox, patriotluq mənasında kəsb edilməsini önəmli sayırdı. M.Ə.Rəsulzadənin millətçilik məsələsində bir qədər geri çəkilməsi təbii idi. Rəsulzadə o zaman millətçiliyin tərəfdarı kimi çıxış edirdi ki, onda buna böyük bir ehtiyac vardı. Millət özünü tanımur, müsəlmançılıq adı altında assimilyasiyaya uğrayır, milli kimliyini bilmədiyi üçün təhqirlərə məruz qalır, milli haqlarını müdafiə edə bilmirdi və s. Belə bir məqamda millətin öz kimliyini ortaya qoyması üçün millətçiliyə, ən azı vətənpərvərliyə ehtiyac yaranırdı. Bu zaman sosial-demokrat və liberal dəyərlərin qəbardılması millətin oyanışına bir o qədər də xidmət etməzdi. Digər tərəfdən, ilk dövənlərdə sosial-demokrat ideyalarının tərəfdarı kimi çıxış edən Rəsulzadə sonralar anlayacaqdı ki, mücərrəd sinfi mübarizə ilə nəyisə əldə etmək mümkün deyil. Əgər sinfi mübarizə olacaqsa, bundan öncə bir millət olaraq türklər özlərini tanımalıdır. Millət olaraq özünü tanıyıb sinfi mübarizə aparan xalqla, milli kimliyindən xəbərsiz sinfi mübarizə aparaq xalq arasında böyük fərq var. Birinci halda öz milli kimliyini tanımayan millətin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayacağı göz önündədir. Ona görə ki, onun haqlarını «proletar sinfi» adı altında başqa millətlər mənimsəyəcəklər. Necə ki, Sovetlər

imperiyasında sovet milləti adı altında qeyri-rus millətlərin əksəriyyəti məhz belə bir bəlaya düşər olmuşdular.

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin sosial məsələ-islam, türkçülük-islam və sonda türkçülük-sosial məsələ-islam düsturunu başa düşmək çətin deyil: «Əski nəslə mənsub milli mühacirətin şüurlu qismi tərəfindən təmsil olunan siyasi proqramın milli həmrəylik, ictimai ədalət və siyasi istiqlaldan bəhs edən üç əsası yeni nəslin ictimai və siyasi şüurunu müəyyən edir. Yeni mühacirətin siyasi düşüncəli qismi siyasi etiqadımızın yuxarıdakı «üçlü» ümdəsinə böyük bir sevinc və vicdan rahatlığı ilə xəbər alırdı. Onlar qırmızılardan siyasətinin milli mühacirətin ictimai irtica ilə siyasi təhqir nümunəsi kimi tanıtdığını, yalan və böhtanlardan ibarət olduğunu görürdülər. Milli Azərbaycan Respublikasının yaşadığı istiqlal dövrü Azərbaycan tarixinin ən parlaq bir dövrüdür. Əski və yeni mühacirətin ilham qaynağı, 1918-ci ildə elan olunan istiqlal bəyannaməsindəki demokratik əsaslardır. Əldə edilmiş milli istiqlalı yenidən qazanmaq əvvəlki kimi yeni nəslin də idealıdır: lakin bir şərtlə: yenidən qurulacaq Azərbaycanda əski ictimai uyğunsuzluğa, siyasi haqsızlıqlara meydan verilməyəcək, sosial həmrəylik və ədalətin təmininə xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir» (47, s.110).

Göründüyü kimi, mütəfəkkir milli həmrəyliklə ictimai ədaləti bərabər götürür və deyirdi ki, yeni dövlətdə «ictimai uyğunsuzluğa, siyasi haqsızlıqlara meydan verilməyəcək, sosial həmrəylik və ədalətin təmininə xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir». Bu, M.Ə.Rəsulzadənin son olaraq ortaya qoyduğu milli təsanüd sistemidir ki, onun da mahiyyətində məhz türkçülük-sosial demokrat-islam düsturu, yəni milli təsanüd (solidarizm) ideyası dayanır.

M.Ə.Rəsulzadənin dövlət, millət, din, dil, milli əxlaq, etik, estetik və s. məsələlərlə bağlı fikirləri onun sosial-fəlsəfi baxışlarının mühüm hissəsini təşkil edir. M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşünün mahiyyətində milli, dini, demokratik, çağdaş və s. dəyərlərin hamısı öz əksini tapıb. Millətin fəlsəfəsini millətin özünə qaytarmaq, üstəlik, bu fəlsəfənin əsasında cümhuriyyət qurmaq həm tarix, həm də fəlsəfə tarixi üçün dəyərli örnəklərdəndir.

Əksər ölkələrdə milliləşmə yalnız müstəqil dövlətin mövcudluğu daxilində baş verib. M.Ə.Rəsulzadə isə ölkəsinin imperiya altında olduğu bir zamanda, mənəvi aşınmanın son həddə çatdığı bir dövrdə silahdaşları -Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoynlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Həsən bəy Ağayev, Uzeyir Hacıbəyli və b. ilə birlikdə birgə bu işə başlamış və milli dövlət – AXC-ni qurmuşdur. Bütün bunlar isə M.Ə.Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edir.

3.2. M.Ə.Rəsulzadənin etik və estetik görüşləri

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında etika və estetikaya aid məsələlər də öz əksini tapmışdır. M.Əminin etika və estetikaya aid fikirləri insanın əxlaqi keyfiyyətlərinə, onun daxili və xarici gözəlliklərinə, cəmiyyətin ədəbi-mədəni həyatına yönəlmişdir. Etikaya xeyir, şər, vicdan, humanizm, həyatın mənası, mənəvi zənginlik, ideallıq, namus, ləyaqət, borc, ədalət və s. aiddirsə, estetikanın başlıca kateqoriyaları gözəllik, ülvilik, faciəvilik və komiklikdir. Eyni zamanda estetik zövq, estetik ideal, estetik hiss, estetik qiymətləndirmə və s. estetikanın mahiyyətini təşkil edir.

Bütün bunları insana, cəmiyyətə aid məsələlər kimi irəli sürən M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində bu mövzu ilə bağlı dəyərli elmi fikirlər kifayət qədərdir. M.Ağayev yazır: «Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də insanları həmişə gözəl, yaraşlıq, ağıllı, zəkalı, tərbiyəli, bütün hərəkətlərini ölçüb-biçməyi bacaran, öz davranışı, səliqə və sahmanı, danışığı, mehribanlığı, səmimiliyi ilə hamıya xoş təsir bağışlayan bir varlıq kimi görmək istəmişdir» (10, 111).

M.Əmin əxlaqi-estetik fikirlərini daha çox Azərbaycan cəmiyyəti ilə bağlayır və yaxud onunla əlaqələndirməyə çalışırdı. Onun xüsusilə ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimizlə bağlı fikirləri etik və estetik problemlərə aiddir. Rəsulzadə əsərlərində əxlaqi dəyərləri önə çəkir və insanda daxili, zəngin mənəviyyatın olmasına yüksək qiymət verirdi. E.Əfəndiyev yazır: «Rəsulzadə publisist və şair Rəsulzadədən başlayır. Onun milli ideyaları, siyasi dünyagörüşü əvvəlcə şeirdə, sənətdə formalaşmışdı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin millilik təlimini, milli simvolikasının əlamətlərini onun həmin dövr poeziyasından toplamaq olar. Gənc Məhəmməd Əmin hələ sırf maarifçi kimi düşünsə də, böyük tarixi-siyasi mübarizələr yoluna onu məhz belə şair narahatlığı və nigarançılığı gətirmişdi» (24, 19).

M.Əmin gənclik illərində şeirlər, bir neçə kiçik həcmli dramlar («Qaranlıqda işıqlar», «Nagahan bəla» və s.) yazmış, dünyanın tanınmış yazıçılarından tərcümələr etmiş, sonralar isə ədəbiyyatın, incəsənətin, mədəniyyətin tarixinə, mövcud kitabların, tamaşaların, operaların tənqidinə dair məqalələr, əsərlər yazmışdır. Rəsulzadənin etik və estetik görüşlərini dəyərləndirən araşdırıcılar (V.Sultanlı və b.) hesab edirlər ki, mütəfəkkir həm də ədəbiyyatda, şeirdə milli-azadlıq mövzu-

sunun əsasını qoyub: «Məmməd Əmin bədii yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında milli-azadlıq mövzusunun əsasını qoymuş və ədəbiyyatın bu özül ərzində ucalmasına təsir göstərmişdir» (82, 14).

Rəsulzadə cəmiyyətdə azad mühitin olmasını hər şeydən vacib sayırdı. Onun fikrincə, insanın azadlığı hər şeydən üstündür. Rəsulzadənin azadlığa həsr edilmiş «Təsəvvürati-əhraranə» («Azadlıq təsəvvürləri») şeiri də, milli azadlıq probleminin ədəbiyyatda gündəmə gətirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir:

*«Siyasətə nə rütbə olsaq azad,
Tamamilə olunmaz rəfi-əfsad,
Cəmaət malı olsa ərzi-abad,
Olur məsud o anda cümlə ahad,
Gedər ol dəmdə dünyadan tənəvvür
Bu bəndi dinlə qare, et təsəvvür».*

Ş.Qurbanov yazır: «Məmməd Əminin o zaman gəldiyi nəticə belə idi və dünyanı bütünlüklə azad və məsud görmək istəyirdi. Bu işdə o aparıcı qüvvəni nədə görürdü? Bu məsələ də onda çox konkret və aydındır. Bu qüvvə əzilən, istismar olunan milyonlarla xalq kütləsi idi. Həyatı dəyişən, yeniləşdirən də onlar olmalı idi» (36, 26-27).

Rəsulzadə etik məsələləri - insanın daxili aləmi, vicdan, borc, ədalət, mənəvi zənginlik, humanizm və s. bütövlükdə insanla, cəmiyyətlə bağlamış, bir sıra mülahizələr yürütmüşdür. O, insanın, vətəndaşın həm xalq, həm də bəşəriyyət qarşısında daşdığı vəzifələri yaradıcılığında ana xətt kimi götürmüşdür. Xüsusilə insan, onun əxlaqı, azadlığı, şəh və xeyir qüvvələrin mübarizəsi və s. bu kimi məsələlər Rəsulzadəni daha çox cəlb etmişdir. Onun fikrincə, mənəviyyatlı insan, əxlaqdan kənara

çıxmamalıdır: «Heç bir zaman bilmədiyim şeydən bilirəm kimi bəhs etmək adətim deyildir» (50, 300).

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, insan yüksək dəyərlərə malik şüurlu bir canlı, ən yüksək əsrəfi-məxluqdur: «İnsan təbiət və qüvayi-ünsürüyyə ilə elədiyi mübarizə ilə, mübarizə eyləyə bilməsi ilə, dünyanın təcavüzətinə müxtəlif alət və ixtiraat qayıрмаqla mücadilə edə bilməsilə, bir kəlmə təbiətə, dünyaya qalib gəlməsilə qeyri heyvanatdan bu dərəcə fərqlənmiş, əsrəfi-məxluqat namını almağa nail olmuşdur. Əvət, insan əsrəfi-məxluqatdır. Zira, bütün məxluqat içindən ancaq budur ki, təbiətin hər bir üsürünü fəth edib özünə tabe etmiş və sərkeşlikdə olanları dəxi fəth etmək üzrədir... Aləmi-insaniyyət bu yolda böyük-böyük rəyasətlər, ali fədakarlıqlar, mühüm kəşflər və ixtiraat etmiş də bu dərəcəyədək nailikəlam olmuşdur. Bu qədər bir fütuhatilə ki, indiki əsr-təməddündə gördüyümüz və necə tərəqqiyyəti-sənaye, ixtiraiyə onun şahidi-güvahidir. Haman bəşəriyyətin heyvaniyyətə etdiyi qələbəsinə, mədəniyyətin bu bütə qarşı göstərdiyi fəth və qələbəsinə bir dəlil və bürhan olmazmı?» (49, 282).

Onun fikrincə, insan öz gücünə, qüvvəsinə inanarsa, çox şeyə nail olar: «Əvət, insanın qüvvətinə, qüdrətinə, cəsarət və rəşadətinə heç bir söz deyilməz, insaniyyət müttəfiq, müttəhid olursa, bütün bacarıqlı düşməni-ümumisi olan qüvvətli ənasirüyyə (elementlər) ilə mübarizə etməyə həsr edərsə, daha artıq müvəffəqiyyətə nail olub, daha ali fütuhata məzhər olar. Fəqət nə edərsən ki, bəşəriyyət, mədəniyyət hənz bu layiqincə dərk etməmişdir. Bu idraksızlıqdandır ki, bütün qüvayi-inşaiyyə və ixtiraiyyəsinə təbiət və ənasir ilə mübarizə və müqabilə etmək əvəzində vəqtinin, təbinin, qüvvətinin çox

hissəsini öz əzası arasında olan layəqəlanə (ağılsız) mübarizələrə, müharibələrə, rəqabətlərə tərkdiriyor» (49, 283).

M.Ə.Rəsulzadənin fikirlərində insanın azadlığı ön planda dayanır. Onun fikrincə, insan azad olanda, əxlaqı da yaxşı olur. Rəsulzadə bu baxımdan insanın azad olmasını çox yüksək qiymətləndirir: «İnsanın azad vaxtı olur isə, ibarəyidigərlə, insan hürri olur isə, əxlaqı da yaxşı olur, vaxtsiz, əsir olur isə bədəxlaq olur. İnsanın azadlığı da onun öz ixtiyarında olmağından naşidir. Qədim əyyamda insanların yaxşılarından hesab olunanlar özlərini dağların mağarasına çəkib hər bir şeydən tərki-əlaqə edib, ancaq özlərinə məşğul oluyordular» (49, 42).

M.Ə.Rəsulzadə həyatın çətinliklərindən insanı qaçmamağa çağırırdı. O deyirdi ki, «həyat-müsadimədə, mücadilədə, ittihad və ittifaqdadır» (49, 49). Mütəfəkkir qeyd edirdi ki, «həyat hər bir ehtiyacı təyin ediyor: məşəqqəti-həyat isə bu təyinatı iti bir surətə qoyub hər an, hər dəqiqə, hər saniyədə özünü bildirdirmək, hiss etdirdirmək dərəcəsinə vardırıyor» (49, 268).

Mütəfəkkir insanların qəlbində işığın, ədalətin daha güclü olmasına inanırdı: «Fəqət bəşəriyyət heç bir zaman işıq və ədalətin axırını qələbəsiindən naümid olmamışdır. Ən qaranlıq və ən müşkül dəmlərdə insan övladı səadətli bir istiqbal ümidilə yaşamış və bu ümidindən qüvvət alaraq zülmətpəsəndlərə qələbə çala bilmişdir» (50, 509).

M.Ə.Rəsulzadə xeyrin, ədalətin qalib gəlməsinə nümünə kimi Zərdüştün fəlsəfəsini göstərir: «İranın qədim dini olan sənaviyyət (dualizm) fəlsəfeyi-diniyyəsi insanların bu əqidəsini təsvir edən nə özəl və nə şairanə bir nəzəriyyədir. Əhrimən ilə Hürmüzda hər zaman mübarizədədir.

Hürmüzdanın məzalim olduğu zamanlar çox olmaqla bərabər bu iki hakim qüvvətin arasında daima bir müharibədir gediyor. Fəqət son qələbə yaxşılıq və ədalət rəmzi və əlaməti olan Hürmüzdanındır ki, onun qalib gəlməsi ilə xaliqgil olan Yəzdanın mərhəmət və ədaləti dünyanı cənnət və Allahın xəlqini rahat edəcəkdir» (50, 509). Bununla da zərdüştizmdən gələn bu cür ziddiyyəti önə çəkən M.Ə.Rəsulzadə bu mübarizənin sonunda xeyrin, işığın qalib gələcəyinə inanırdı. İnsanın etik-əxlaqi məsələlərə əməl etməsində Rəsulzadə, islam əxlaqının önəmliyini qeyd edir və buna yüksək dəyər verirdi. Bunu, Rəsulzadənin gənclik dövründə yazdığı «Çin müsəlmanları» məqaləsində aydın şəkildə görürük. Çində olmuş bir səyyahın müsəlmanların əxlaqını yüksək dəyərləndirməsi, adətən, Rəsulzadəni ilhama gətirir və səyyahın dilindən aşağıdakıları yazmağa sövq edir: «Yunan müsəlmanları ziraətə (əkinçiliyə) məşğul olub kəməli-şövq və vəcdi-diqqəti-təməmilə ömürlərini ziraət sənətinə həsr edib, bu fəndə xeyli tərəqqi etmişlər. Müsəlmanlar çox mehriban olub, mehmannəvaz və həlimdirlər. Bu kəndləri seyr etdiyim halda müsəlman üləmaları tərəfindən hüsn qəbula nail oldum. Bu kəndlərdə müsəlmanların ətfal tərbiyəsinə olan hümmətləri yenə nəzər diqqətimi cəlb etdi və halonki, onların buddaməzhəb qonşuları təməmən cəhalət dəryasına qərqdirlər. Bundan əlavə, əfyon (tiryək) işlətməklə öz xanımalarını viran ediyorlar. Nəzafət və paklıq ki, müsəlmanların xanələrində gördüm, mənə heyratə saldı və bərəks, buddaların mənzillərində napaklıq və ədəmi-təharət hökfərma idi. Məhəllikar və dəstkahları görüb müsəlmanların qənaət və nəzafətləri rayül-eyn gördüm, amma sair çinli əmələlər napak tənəlpərvərlikləri ilə tanınırlar» (49, 31).

Rəsulzadə bunu yazmaqla, dövründə tənqid edilən islam əxlaqının əslində mahiyyətə gözəl, nurlu, hikmətli olduğunu göstərmək istəmişdir. Başqa sözlə, müsəlmanların İslama doğrudan-doğruya əməl edəcəyi təqdirdə, Çin müsəlmanları kimi şöhrətlənəcəyinə şübhə etmirdi: «Görünür ki, Çin müsəlmanları təkcə qonşuları buddaları deyil, hətta bizim ölkələrin müsəlmanlarından da təfəvvüq etmişlər, Yəqin onlar ruhi-islami (İslamın ruhunu, mahiyyətini) əldən buraxmayıb, bəzi alimnüma cahillər bəlasına giriftar olmamışlar. Bu vaxta kimi bizə görə aləmi-qeybətdə qalmış çinli qardaşlarımızdan ibrət almalıyız» (49, 31).

M.Əmin insanın zəhmətlə, əməksevrliliklə, biliklə, ağılla ucaldığını görür və bunu da böyük əxlaqi dəyər kimi təbliğ edirdi. Əmək və zəka insan əxlaqının başlıca dəyərləridir. İnsanı ucaldan əmək və ağıldır. Cəmiyyətdə həmişə əməksevər, zəhmətkeş və zəkali, savadlı insanlar yüksək mövqeyə sahib olmuşlar. Məhəmməd Əmin də məhz insan, cəmiyyət, millət, bəşəriyyət üçün əmək və elmin böyük rol oynadığını görmüş, onları əxlaqi prinsip kimi yüksək dəyərləndirmişdir.

Rəsulzadə azad və əxlaqlı yaşamağın prinsiplərini də sadalayır: «Dünyada yaşaya bilmək, xoşbəxt və məsud yaşaya bilmək üçün böyük bir bəsirət (gözüaçıqlıq) lazımdır. Yaşamaq yollarını bilmək, onun rah və çahını görmək üçün olduğu kimi yaşaya bilməməyin yaşayışdakı ədəmi-müvəffəqiyyətlərin səbəblərini anlamaq, anlayıb da çarəsinə baxmaq üçün də bəsirət lazım» (50, 319). Eyni zamanda, o, qeyd edirdi ki, «bu hər bir bəsirəti fəidsizləndirən, hər bir fəaliyyət və hərəkəti öldürən ölü nəzəriyyə, fəna yə məəttəəssüf diqqət olunubsa görülmüşdür» (50, 320).

M.Əmin milli əxlaqımızın çirkəbdən təmizlənməsi üçün ilk növbədə ruhumuzun təmizlənməsini vacib sayırdı. O qeyd edirdi ki, millət olaraq öz kimliyimizi tanımalıyıq: «İşlərimizin düzəlməsi üçün mənəcə, hər şeydən əvvəl, ruhumuzu, ruhi-minkəsirimizi, xəstə ruhumuzu tədavi etməliyik. Bu yolda bəsirət qazanmalıyıq. Hər şeydən əvvəl özümüzü öyrənməliyik. Kimiz, nə millətimiz, haradan gəlmişiz. Özümüz nə, mahiyyətimiz nə olduğunu bilməliyik. Sonra da bilməliyik ki, biz heç də həyatından qəti ümid etmiş bədbəxtlər deyilik. Biləkəs anlamalıyıq ki, böyük tarixə malikiz. Tarixdə parlaq günlərimiz olmuş. Qafalarımıza soxmalıyıq ki, «müsəlman adamdır. Müsəlman adam da olar və hər vaxtda adam olmaq istedadındadır». Allah bilir ki, hələ münəvvərlərimiz (intelligentlərimiz) ağzından «canım müsəlmançılıqdır» cümləsini eşitdikdə ürəyim nə qədər ağrıyır» (50, 321).

M.Əmin özümüzün özümüzlə olan mənfi münasibətin aradan qaldırılmasını vacib sayırdı: «Bunun üçün də hər şeydən əvvəl münəvvər qismimiz birləşməli, bəsirətə gəlməli, öhdəsinə düşən böyük vəzifəni və onun ifasındakı qüsurun böyük məsuliyyətini xatirinə gətirməlidir» (50, 321). O, daha sonra qeyd edirdi ki, əxlaqlı bir insan cəmiyyətə xeyir verəndir: «Fəqət bunu da unutmasınlar ki, münəvvər bir adam üçün hər nə qədər milyon güdən də olsa, bir ehtiyaci-mənəvi də var ki, o da yaşadığı mühitə, az da olsa fayda vermək, onu işıqlandırmaqdır» (52).

M.Ə.Rəsulzadə milli mədəniyyətdən tamamilə kənara çıxıb müasirləşmək adı ilə avropalaşmağın da əleyhinədir. Onun fikrincə, bir millətin hansısa millətin bir surətinə çevrilmək istəyi düzgün deyil: «Bir zaman vardı ki, biz daima Qərbə bənzəmək istər, sənət ilə və musiqimizdə avropalıları kor-

koranə təqlid edərdik. Fəqət bu təqlid məəttəəssüf tamamilə avropalılar içində münhəm olub da yox olmaqdan ibarət olardı. Hətta indi də bir çox hallarımız böylədir. Fəqət «Nıcat»ın «Şərğ gecəsi»ndə tərtib etdiyi proqram göstərdi ki, avropalıları təqlid etməni yavaş-yavaş öyrəniyoruz. Avropalılardan sənətə rəce olan xüsuslarda ancaq şəkil və tərtibi almalıyıq, yoxsa məna ilə ruh milli qalmalıdır. Vəilla vücuda gətirəcəyimiz ədəbiyyat, musiqi və sənət gülünc bir hal almış olar. Millilikdən çıxar, başqalarının natəmam bir kopiyası olar» (50, 314).

Rəsulzadə insanların adət-ənənələrində, əxlaqi dəyərlərində milli, dini bayramların yerini də düzgün müəyyənləşdirirdi. O, hər bir millətin ədəbiyyatında, incəsənətində mühüm yer tutan mərasimlərə, bayramlara xüsusi diqqət yetirirdi. Rəsulzadənin xüsusilə Novruz bayramı ilə bağlı fikirləri maraqlıdır. M.Ə.Rəsulzadə «Novruz münasibətilə» məqaləsində milli mədəniyyətdəki bəzi çatışmazlıqlara baxmayaraq bundan irəliyə doğru addımlar atıldığını da göstərirdi: «... yavaş-yavaş iflic halından çıxıyoruz. Mədəniyyətimiz səhəti-vücut hasil etməyə başlayır, ruhumuz da, vücudumuz da sağalıyor» (67).

İnsan, cəmiyyət, ədalət, humanizm, vicdan, borc və s. etik problemlər Rəsulzadənin bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində olmuşdur. Böyük ədibimiz yazır ki, insanlara o elmlər, ədəbiyyat və s. öyrədilməlidir ki, onun insanlara, cəmiyyətə faydası olsun: «Bizim böyük üdəba, şüərə, ürəfa və müvərrixlərin asarını kim oxuyur? Kim onlardan bəhrəyab olur? Hər halda onlardan nəfərbədar olan cəməət deyil. Sənət və mədəniyyətin ixtiraati-fövqələdəsindən kim ləzzətyab olur? Cəməətdən başqaları. Ədəbiyyatın bisəmərəliyi bu cəhətdən

naşidir. Bizlərdə ədəbiyyat yoxdur - demək olmaz. Var, lakin cümləsinin vaxtı ötmüş, Nuh əyyamından qalmış, kif atmış ədəbiyyatdır... Onlarda fəqərayi-kasibənin könlünü açacaq, onların dərdinə çarə edəcək bir yol göstərilməmişdir. Buna görə də bizim aramızda cihad edən fəhlə sinfinin ədəbiyyatı yoxdur» (49, 41-42).

O dövr üçün ədəbiyyatın, xüsusilə bədii ədəbiyyatın ədəb-ərkan məsələlərini, əxlaqi dəyərləri mənimsəməkdə rolunun böyüklüyü danılmazdır. Xüsusilə, kütləvi elektron vasitələrinin olmadığı bir dövrdə bədii ədəbiyyat böyük rola malik idi. Bir çox əxlaqi dəyərləri, adət-ənənələri, tərbiyə üsullarını, norma və qaydaları məhz ədəbiyyat vasitəsilə mənimsəmək daha real, məqbul idi. Rəsulzadə isə Azərbaycanda bu cür ədəbiyyatın olmamasına təəssüfünü bildirirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının problemi Rəsulzadəni çox ciddi şəkildə düşündürürdü. Ədəbiyyat və incəsənətlə daha gənc yaşlarından məşğul olmağa başlayan, dram, şeir yazan Rəsulzadə, bununla kifayətlənmir dövründə yazılmış əsərləri, kitabları, teatrlarda oynanılan dram əsərlərini, tamaşaları, operaları və s. tənqidlə də məşğul olurdu. Bu zaman Rəsulzadənin etik-estetik görüşləri daha aydın şəkildə özünü büruzə verir.

M.Ə.Rəsulzadə hər millətin taleyində ədəbiyyatın mühüm rol oynadığını göstərir. O qeyd edir ki, ədəbiyyat millətin tərəqqisinə xidmət etməlidir: «Ədəbiyyat bir millətin rüşt və bulunduğunu göstərər və həyati-ictimaiyyəsinə təsvir qılar bir ayinə olduğu kimi, eyni zamanda o millətin tərəqqisinə də xidmət eləməklə müvəzzəfdir. Yoxsa, ədəbiyyat deyildir. Sözü qısa kəsəlim ki; ədəbiyyat ictimai bir amil və həyati bir

müəssirdir. Müəssir məyub olursa, əsər də naqis olur» (50, 255). O, daha sonra yazır: «Yazı ədəbiyyatından əvvəl hər bir millətin ümumi və milli bir ədəbiyyatı vardır ki, buna el ədəbiyyatı deyilir. El ədəbiyyatında uşaqların zövq və təbinə müvafiq sadə uşaq qəlbinə təsxir edəcək o qədər şairanə və o qədər təbii şeylər vardır ki, hədd və payanı yox» (50, 326). Onun fikrincə, «el ədəbiyyatı bir millətin səbəvət dövrünün ədəbiyyatıdır. Bir uşaq necə dil açır və nə surətdə təkmil ediyor da ən nəhayəti qoca bir alim oluyorsa, bir millət də öylədir» (50, 327).

Rəsulzadəyə görə, ədəbiyyat millətin daxili dünyasının bir tərəfidir və millətin əxalqi inkişafının bir nümunəsidir. «Tənqidə ehtiyac var» məqaləsində Rəsulzadə ədəbiyyatla bağlı fikirlərini davam etdirərək yazır: «Biliriz ki, hər millətin ədəbiyyatı hissiyyat (sentimentalizmə) ilə başlamışdır. Hər hanki bir ədəbiyyat tarixini alsanız, orada əvvəlcə gələn ədiblərin əsərlərində yer üzündə qabil tətbiq olunan fikirlər və yol göstərmələrdən ziyadə hissiyyata həyacan verici nalələr, fəryadlar, dəvətlər və nidalar görərsiniz. Bunun məntiqi də var. Çünki yatmışlara xitab ediyorsunuz... Hissiyat dövrəsində bir dərəcəyədək hər kəs məzurdur. Nə kimi bir lisan və biliklə olsa, məqsəd yatmışı oyatmaqdır. Yatmışı oyandırdıqdan sonra məsələ tamamilə dəyişiyor. İndi artıq yuxudan gec qalxıb da özünü karvandan geridə və məhləkədə görən adama yol göstərmək qabaqda gedənlərə nə surətlə çatmaq mümkün olduğunu bildirmək dövrəsi gəlir ki, bu dövrəyə realizm (həqiqət) dövrəsi deyiliyor. Biz Azərbaycan müsəlmanlarının həyatı dəxi indi həqiqi bir dövrəyə giriyor. Tərəqqi və intəha hənuz hissiyyat dövrəsindən çıxmaq üzrədir. Artıq layla çalan ədəbiyyatdan qorxu qalmamış. Fəqət yuxu

qaçırdan ədəbiyyat da dəngəsər etmək üzrədir. Layla çalan ədəbiyyatı öldürmək yolunda əda etmiş olduğu xidməti dərəcəsinə şayani-təhsin olan hissiyyat ədəbiyyatı gözləri açılmaqda olan adamları düz yol ilə aparıb sərmənzilə çıxarmaq üçün kafi deyildir. Bunun üçün ədəbiyyatı-həqiqiyyəyə lazımdır. Bunun misalı isə bizdə kamali-cəsəratlə deyə bilərəm ki, hənzur yoxdur. Fəqət gəlməyəcək də deyildir» (64).

Onun estetikanın kateqoriyaları - ülvilik, gözəllik, faciəvilik və komiklik baxımından toxunduğu ədəbi-bəddii məsələlər də var. «Bir qocanın müsibəti» məqaləsində insan faciəsini ürəkəğrısı ilə qələmə alan Rəsulzadə hadisəni belə təsvir edirdi: «Qapı açılır. Cındır kürklü, şikəst gözlü, həzin qiyafəli, 80 yaşlı bir qoca kişi içəri daxil olur. Görünür ki, bu kişinin söykənəcəyi, pənahı əlindəki ağacı qalmışdır ki, ona təkyə edərək gəzir.

- Əmi, əyləş. Nə işiniz var, Əmi?
- Dünən dəniz qırağında talaşa yığdım, eşşəyin üstünə qoydum... Gördüm iki nəfər müsəlman bir başqa iki nəfəri məzəmmətləyir. Onlar bir-biri ilə söyüşdülər, getdilər. Mən baxdım ki, eşşəyim yoxdur.

Burada biçərənin çeşmək arxasından baxmaqda olan kirpiyi tökülmüş korhal gözlərindən qocalıq və acizlik yaşları tökülməyə başladı. Mənim ürəyim qısıldı.

- Ah! Mən eşşəksiz nə edəcəyəm? Yazıq mənim halıma! Altı baş külfətim o eşşəyə baxırıdım. İndi nə edəcəyik?

Artıq mənim də bu qocanın tökülən göz yaşlarına taqətim qalmadı! Bu eşşəyi oğurlanıb mafövqi (yuxarıda göstəriləni) təsəvvürə gətirilməyən bir qüssəyə düçar olan qocanı bilaxtiyar böyük məbləğ almaq tamahı ilə tutulub soyulan

ərbabi-dövlətlərlə müqayisə etdim. Əcəba, bunların hansı böyük bir bəlaya düçar olmuş?" (29, s.201). Rəsulzadə belə bir nəticəyə gəlir ki, qocanın müsibəti hamıdan ağırdır: "Ah dünyamızın əsasları! Çoxlarının maddeyi-kərahəti (nifrəti), zəhləsi getdiyi eşşək, o həqir heyvan, yalnız insana nə qədər əzizdir. Baxınız, iyirminci əsr mədəniyyəti, qüdrəti və sənəti ilə fər edən insanların əfradı (fərdləri) nə qism aciz qalmış ki, bütün həyatı və mayeyi-nicəti bir ac eşşəyə bağlıdır.

Bir baxınız insanların alçaqlığına, öz aciz zəif üzvlərinin əlindən belə bir vasitəyi-məişəti dəxi qəsb edir. Ah qəsb edənlər, həyasız rəzil hesab çəkənlər!.. Əclaflar! Bu qocanın acizliyindən, sinnindən, saçından, saqqalından utanmırdınız, barı öz boy-buxununuzdan, qüvvətli, qüdrətli qolunuzdan utanaydınız!.. Ah... Mən də gör sizdən nə istəyirəm!.. Sizlərdən həya istəyirəm!» (29, 202). Rəsulzadə faciəvliyi bir qocanın müsibətində çox yüksək bədii zövqlə, estetik hisslə verə bilirdi.

Bunu, Rəsulzadənin «Mütaliələrimdən» məqaləsində daha dərindən hiss etmək, anlamaq mümkündür. Bu məqaləsində M.Əmin bir gəncin hissələrini, düşüncələrini verir, yeni düşüncəli gənci mənfi surətə qarşı qoyur. Rəsulzadənin məqsədi ağıllı, mübariz, humanist və cəmmat üçün işləyən insanın necə olması obrazını yaratmaqdır: «Mən gəzib, öz əqidəmi, öz fikrimi deyəcəyəm. Həmin fikrimi demək üstündə az bəlalər görməmişəm: ata ilə aramız dəyib, bəzi cəmaət hesab olunanların nəzərindən düşmüşəm, uşkoldan qovulmuşam, lakin bunların hamısını qəbul eləyib, bildiyimdən geri qalmaqcağam. Mən öz fikrimi deməsəm, özümü günahkar bilərəm. İnsan cəmaət yolunda hər bir şeydən keçsin» (29, 216). Gəncin bu fikirləri ilə razılaşmayan

mənfi qəhrəman deyir ki, nahaqq yerə həlak olmaq istəyirsən. Onun fikrincə, camaat yolunda candan keçməyin heç bir faydası yoxdur. Əvəzində müsbət qəhrəman (Məhəmməd Əmin) - camaatdan artıq heç bir şey yoxdur deyir: «Doğrusu, cəmaətimiz cahildir, avamdır, xeyrini-şərini bilmir, əmmamələrə, medallara, tapançalara, pula itaət edir, həqq və həqiqətə səbr etmiyor. Bunlar hamısı düzdür. Hərgah bunlar olmayaydı, hər bir şey yerli-yerində olaydı, onda daha bizə nə ehtiyac, onda daha nə lazım gəliyərdi ki, cəmaəti öz həqqini bilməyə, qara qüvvələrə itaət etməməyə çağırısan.

Sizin dediklərinizdə bilmərrə məntiq yoxdur. Siz diyorsunuz ki, "cəmaət bilmiyor, bildirmə, biləndə deyərsən". Bunu, bir nəfər müstəbidin dilindən eşitsəydim, bir o qədər təəccüb etməzdim. Çünki böylə bir məntiq ilə ancaq onlar razı olurlar. Cəmaətin ziyalı, mərifətli bir üzvü isə gərək desin ki: "Cəmaət bilmiyor, bildir, deməsən, bilməz". Qoy əvvəl dəfə səni döysünlər, vursunlar, sözüünü eşitməsinlər, eybi yoxdur. Axırda bilərlər, həqq hər halda qələbə edər» (29, 217). O yazır ki, bütün insanlar kimi, müsəlmanlar arasında da azad fikirli insanlar ola bilər. Müsəlmanların azad fikirli insanlara çevrilməsi üçün, sadəcə onlarla işləmək lazımdır. O yazır: «Mədəniyyət əkmək üçün müsəlman cəmaəti necə münbit bir torpaqdır. Ancaq tədbirli əkinçi lazımdır ki, bu yerləri şum eyləyib əksin. O əkinçilər də biz millət cavanlarıyıq. Bizə vacibdir ki, heç bir müəminət və çətinliyə baxmayıb, var gücümüz ilə çalışaq ki, cəmaətimizi düçar olduğu fəlakətdən xilas edək.

Hər sahibi-vicdan olan kimsə guşi-ibrət ilə qulaq assa, məzlumların naləsini, yetim uşaqların fəryadını, zülm altında əzilən əhalinin istidradını eşitməyə bilməz! Bunları

əşitməmək üçün kar olmalıdır, gözümüzün önündə aclıq və fəlakətləri görməmək üçün kor olmalıdır, mənəvi kar və mənəvi kor olmalıdır. Hər kəs ki kar deyil, hər kəs ki kor deyil, hər kəsin ki bədəninə gizlətdiyi qəlb daş parçası deyil, dövrəmizi tutan bu dəhşətli mənzərə içində sakit otura bilməz» (29, 218).

Rəsulzadə böyük bir əxlaqi keyfiyyətlə yazır ki, humanist insan camaat yolunda mübarizə aparan, əxlaqlı, dəyərlı bir insan olmalıdır.

O, 1910-cu illərin ortalarında «İqbal» qəzetində nəşr etdirdiyi «Tənqid və təqriz» silsilə məqalələrində də etik və estetik məsələlərə xüsusi diqqət yetirir.

«Təzə kitablar» məqaləsində M.Əmin dövründəki mövcud ədəbiyyatın tənqidinə bir qədər də geniş şəkildə yanaşır: «Az bir zamandan bəri bir çox gənclərimizin və ürəfamızın həmiyyətlə vücuda gələn əsərlərini görüb də şad olmamaq qabil deyildir. Məəmafih, bu əsərlər mütaliə edildiyi zaman insanı bir çox nöqtələr düşünməyə məcbur edir. Məsələn, bir əsərin mütaliəsində, əcaba bunu yazan nə məqsədlə yazmış və yazdığı zaman kəndi iqtidarını (biliyini, bacarığını) düşünmüşmü? Əgər bunu yapırsa, yazdığı əsərin əfkari-ümumiyyə üzərində nasıl bir təsir buraxacağını aramış və anlamışmı? Yazdıqlarını kimlər oxuyacaq və nasıl bir iqtidara (bacarığa) malik olan kimsələr mütaliə edəcək? Mütaliə edənlərə nə surətlə fayda verə biliyoram-deyə təsirlənmişmi?.. və ilaxır kimi suallar mütaliə əsnasında hər kəsin xatrinə gəlir zənnindəyiz» (50, 176).

Rəsulzadə fikirlərinin doğruluğunu sübut etmək üçün, həmin məqaləsində iki müəllifin yazdığı kitablardan misallar gətirir. Rəsulzadə öncə Ağakərim Kərimovun «Nələr lazım?» yaxud

«Üç vacibi şeylər» əsərini tənqid edir: «Bu əfəndi bu vacibli kitabında əvvəllə elmi, sanıyən məhəbbəti, salısən tərbiyəni kəndi millətinə təlqin etmək istəmiş və bunları da şerlə hüsula gətirmiş!... Kitabın başında diyorlar:

Ey olan bərri-bəhrin sahibi
tək olan pərvərdigar,
Et nəzər milləti-müsəlmanə,
eylə rəhmət möcizin izhar.
Biz müsəlmanın işi

Ahü-fəğan, dərd

çəkməkdir,

Çıxardıb xoş günün yaddan,

Eyləyib fələyə vagüzar...

İştə şairimizin şerini hər kəs özü mülahizə buyursa gərək.. bu şair elm tərifiinin sonunda daha bir çox həqiqətlər çıxarmış:

Ey Kərim, bəsdir, elə itmami-höccət sən, gözüm,
Mübtəla ol öz fikrinə, dərsə, məktəbə, dinə yar.
Nə olar minlərcə mən tək şairlərin pəndindən,
Get özünə çarə tap, dost və həm qəmzar..

Həqiqətən əsər sahibi kəndi söylədiyinə əməl etsə idi, daha böyük xidmətlər etmiş olardı. Şair məhəbbət tərifiində də diyor:

Məhəbbət meyvəsi bir zəhralud almadır,

Şirin olur o vaxt içində olmaya kim üsyanı...

İştə şairimiz nə demək istədiyini kəndisindən başqa bilən olmayacaqdır, zənn edirəm. Mən ki, bir şey anlamadım, ancaq acı bir təəssüf deyə bildim» (50, 178).

Rəsulzadə həmin məqaləsində «Məhəbbəti-madərənə» ismində kitabın müəllifi Bakı Ticarət məktəbinin şagirdi

Əliəjdər Seyidzadəni də tənqid edir: «Məzkur kitabı oxuyan zaman şagird əfəndinin türk, fars, ya ərəb - hankısından olduğunu anlamaq mümkün deyildir. Düşündükcə bunları hər birindən olmadığına hökm etmək lazım gəlir. Zira kitabı türkcəyə yeni qiraətə başlamış uşaqlar üçün yazmaq istəmiş, lakin türkcə imla, inşa nədir? - əsla bunları bilməyə ehtiyac hiss etməmişdir. Ərəb və fars sözlərini nasılsa çoxca biliyormuş!» (50, 179).

Sədinin «Gülüstən»-ni türkcəyə tərcümə edən Rahil adlı müəllifi isə Rəsulzadə belə tənqid edirdi: «Rahil əfəndi «Gülüstən» türkcəyə tərcümə buyurmuşlardır. Fəqət mənəyə bu yoxsulluq yenə qayıdır. Çünki, Rahil əfəndinin türkcəyə döndərdiyi «Gülüstən» ilə Sədinin «Gülüstən» arasında yerdən-göyə qədər fərq vardır...

Çünki adını tərcümə qoyduğu kitabda Rahil cənabları sırf özünəməxsus olan bir çox haşiyə və təfsirlər də əlavə eləmişlərdir ki, bununla həm «Gülüstən» bəkarətindən düşmüş, həm də əsər mübtəzil bir şəkil almışdır.

«Əsbi-lağər miyan bekar ayəd

Ruzi-meydan nə kave-pərvari»

- beytini mütərcim böylə tərcümə ediyör:

«Ariq incəbel at dava günündə işə gəlir, nəinki yoğun öküz. Yəni hər mənəm deyən, özlərini rüsvayi-millət hesab edənlər, millət yolunda baş və candan keçməz».

Halbuki farsı bilənlərə məlumdur ki, bu beytin mənası ancaq bu ola bilər: «Müharibə günündə kök öküz deyil, arıq at işə yarar». Burada «yəni»dən sonra gələn cümlələrin hamısı hədərdir və bilkülliyə zaidir. «Yəni» - dən əvvəl gələn cümlə hər nə qədər, məsələn, Sədinin beytinin tərcüməsinə bənzəsə də türkcə bir tərkib olmaqdan uzaqdır...» (50, 264). Rəsulzadə

daha sonra yazır: «Sədini türkcəyə tərcümə edə bilmək üçün hər halda türkcə də iqtidar sahibi olmaq lazımdır. Halbuki türkcə qaidələrinə müvafiq Rahilin bir cümləsi tapılmaz-desək, çox da iğrar etmiş olmarıq:

«Vəqte-zərurət çu nəmanəd giriz

Dəst begirəd səri şəmşiri-tiz»

tərcüməsində Rahil yazıyor ki,

«Zərurət vaxtında qaçmağa macal olmasa

Kəskin qılıncı əlinə alır».

Qılıncı əlinə kim alır? Cümlənin faili məlum deyildir. Xəbər var, fəqət mübtədə məfquddur. Bu qələt isə həm türkcə, həm də farsı bilməməkdən nəşət ediyor. Çünki, Sədi «Dəst begirəd səri şəmşiri-tiz» - diyor, burada «dəst» faildir, beytin tərcüməsi də böylə olmalıdır. «Bizzərurə qaçmaq yeri olmayınca//Əl kəskin qılıncın qəbzəsinə yapışar». Burada cümlə tamamdır» (50, 266).

Rəsulzadəyə görə Rahil istəyirmiş ki, «Gülüstən»dakı səlisliyi və Sədinin cümlələrindəki ahəngi türkcədə də mühafizə etsin: «Bunun üçün də bəzi yerlərdə Sədini sətri mənada tərcümə etməyə çalışmış, hətta oradakı səs və qafiyələri də qismən saxlamaq istəmişdir. Yalnız bundan qəflət etmişdir ki, hər bir dilin özünəməxsus bir ruh və ahəngi vardır. Onu başqa bir dilə nəql edincə ahəngsizliyin ən gülünc bir nümunəsi vücuda gəlir» (50, 267).

«Bustan» məqaləsində tərcümə məsələsinə yenidən toxunan Rəsulzadə mahir bir tənqidçi kimi bu dəfə Sədinin «Bustan» əsərini tərcümə edən Əbdülvahab Seyid Zərgəri tənqid atəşinə tutur: «Zavallı Sədinin görəcək günləri varmış. «Bustan» da türkcəyə tərcümə edilmiş, bunu, yaxınlarda duydum. Dostlardan birisi bir nüsxəsini mənə verdi, buna da bir bax,

dedi... Bir dəfə «Bustan»ın həcminə baxdım. Bunun farsı «Bustan»dan az olduğuna qane oldum. Dedim ki, bəlkə cənab mütərcim icaz və ixtisari-kəlamda Şeyxi keçmiş, onun iki beytdə sığışdıra bildiyi mənaları, bu iki misrada yerləşdirmişdir. Təxmini bir hesab nəticəsində ixtisarin bundan daha ziyadə çıxdığı anlaşıldı. Çünki, əsil «Bustan» təqribən 9.176 beytdən ibarətdir. Tərcüməsi isə ancaq 1.464 beyt təşkil ediyər ki, təqribən əsildən altı kərə müxtəsər oluyor. Demək mütərcimin icazi o dərəcəyə yetmiş ki, Şeyx Sədinin altı misrada ifadə edə bildiyi mənanı ancaq bir misrada söyləmişdir. Tərcümənin badi-şübhə olan bu «müxtəsər müflidliyini» bittəb sınamaq lazım gəliyordu. Tərcüməni açdıq, başdan oxumağa başladıq:

«Benami xudavəndi-balavü pəst,

Qələm algilən Seyyida, sən bedəst!»

Bu «Bustan»ın başına oxşamıyordu. «Bustan»ı açdıq, doğru imiş. Bəlkə bu mütərcimin müqəddiməsidir, - deyər keçdik» (50, 273-274).

Rəsulzadə yazır ki, Sədinin «Bustan»ının tərcüməsinə türkcə kəmiqtidar olanların qalxışması Azərbaycan ədəbiyyatındakı boşluqla, nöqsanlarla bağlıdır: «Bu iqtidarsızlığa bir nümunə olaraq Əbdülvahab cənablarının «Bustan»a yazmış olduqları müqəddimədən ilk cümləsini alıyoruz: «Övladi - kürryei-ərzin elm nuri ilə aləmi ziyalı və münəvvər etməyi, tərəqqiyi-təaliyə yetişməyi, əzhər və hüveyda olmağı halda bunun əksinə biz milləti-islamilar isə keçmişdəki tarixi, elmi, fününu, tərəqqi və təkamülü, cəhalətlə fənayə verməkdəyiz». Bu cümlənin ifadə etmək istədiyini mənanı sadə və dop-doğru türk dilinə çevirdikdə məzmunu doğru isə bu çıxar: «Övladi-bəşərin elm nuri ilə aləmin münəvvər elədiyini və bu sayədə tərəqqi və

təaliyə yetişdiyi aşkar olduğu halda, biz milləti-islam keçmişdəki tarix, elm, fənnun, tərəqqi və təkamülümüzü cəhalət sayəsində fəniyə verməkdəyiz»» (50, 277).

Rəsulzadə çox bacarıqla və ustalıqla Seyid Zərgəri isə tənqid etməkdə davam edir: ««Bustan»ın əslindən alaraq aşağıya yazıyoruz:

«Nə əndişə əz kəs, nə hacət behiç,
Çu zülfi-ərusan rəhəş piç-piç».

Zərgərin tərcüməsi:

«Yoxuydu onun kimsəyə ehtiyac,

Alardı səlatinlərdən xərac».

Sədinin yuxarıdakı beyti Qızıl Arslanın qələsini tərif ediyor. Qələnin kimsədən əndişəsi və kimsəyə də ehtiyacı yox idi - diyor. Yolları da zülfi-ərusan kimi buruq-buruq idi - söylüyor. Mütərcim isə bunu, Qızıl Arslanın şəxsinə aid olaraq tərcümə ediyor və onun sultanlardan xərac aldığı da özündən əlavə ediyor. Bundan sərf nəzər etsək, belə beytin türkcə qiyafəsində fəqət qeyri-türki bir tərkib vardır ki, ondan keçmək heç də mümkün olmaz: «Yoxuydu onun kimsəyə ehtiyac». Elə bil ki, noamiz bir fars türkcə danışıyor, yaxud Zəngəzur kəndlərindən təzə gəlmiş bir erməni «müsəlmanca» mətləb anlatıyor: «Alardı səlatinlərdən xərac». Səlatin özü cəmdir, ona bir də «lər» ədati-cəmini artırmaq qələtdir. Mənası sultanlarlar çıxar ki, gülüncdür» (50, 278-279).

Onun fikrinə görə, ədəbiyyat mədəniyyətin inkişafına istiqamətlənməlidir. Rəsulzadə qeyd edir ki, ədəbiyyat oxucuda mənəvi əlaqı dərinləşdirməlidir. O buna misal olaraq N.Nərimanovun «Bahadır və Sona» əsərini göstərir: «Məncə ədəbiyyat, hələ onun hekayənəvislik qismi, həyatı

eynilə təsvir etməklə mükəlləfdir. Ona görə öylə bir surətdə yaradılmalıdır ki, oxucularını alçaq hissiyyat və dəni rəftarlardan iyrendirsin, yüksək fikirlər və ali hissiyyatlarla, biləks imrəndirsin. Bunu bir ədib kamilən ifa edə bilmək üçün iki vergiyə malik olmalıdır: biri vüsəti-qərihə, o biri cəsərəti-mədəniyyə. Allah, Nərimana bunların ikisini də vermişdir. Ehtimal ki, bəzilərinə ikinci bir az da artıq hesab olunur. Fəqət mənəcə keşki pulları artıq düşənlər əvəzinə Allah bizə cəsərətli, mədəniyyələri çox olanlardan bollu-bollu ehsan edəydi» (50, 280).

Onun fikrincə, N.Nərimanovun «Bahadır və Sona» əsəri «müsəlmanlığa və türklüyə aid məsələləri izhar etdiyi halda, əsasən milliyyət fəvqündə, beynəlmiləl və insani bir fikrə istinadən yazılmışdır. Burada milliyyət və məzhəb ixtilafının nəticəsində ən səmimi, ən biqərəz və ən müqəddəs eşq və məhəbbətlərin necə paymal olduğu və «cəhətsiz», «səbəbsiz» ayrılıqların Bahadırın təbrincə: «uçurum dərlər»in yıxıcı və nə xarəbedici bir qüvvət olduğu şairinə bir surətdə göstərilir» (50, 281).

M.Ə.Rəsulzadəyə görə, bir sıra təsvirlər əsərdə daha kamil olardı: «Romanın ibtidaları, dedik ki, Nəriman cənablarının qələm təcrübəsinin ibtidalarını təşkil ediyor. Bu, hətta təsviratında da müşahidə olunur. Məsələn, kitabın baş tərəfindəki təsvirat zəifdir. Cümlələrinin səlahətinə, vüzuhinə, başqa təbirlə bəlağət və fəlahətinə də söz var. Romanın o fəci, o müəssir və yandırıcı nəticəsini tövlid edən görüşü, o göy çəmənliklər içində sərilən «mərmər sinə», o bahar təbiətinin gözəlliyi ilə əl-ələ verib həssas ruhları çalib götürən gözəllik ilahəsi, o gözəl pəri mənəcə lüzumu qədər təsvir olunmamışdır. O təsadüfdəki, şer və həssasiyyətin hamısını Nəriman hiss

etmiş, görmüşdür. O lətaifə, o narazılıqlarla mütləqə nəzəri-nüfuz eləmişdir. Yalnız o vaxtki qələmində bütün gördüklərini təsvirə qüdrət olmamışdır. Romanın insanı ağladacaq qədər müəssir olan axırını yazan və o faciəni təsvir edən qələm Nərimanın o vaxt əlində olsaydı, Bahadır və Sona romanının ibtidası sonu qədər parlaq çıxacaqdı» (50, 284).

Rəsulzadə romandakı başqa qüsurları da görür və tənqid edirdi: «Birinci səhifədə böylə bir cümlə oxuyoruz: «Gün məğribə yavuqlaşdı, qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjultısı, havanın təmizliyi insana ləzzət verib gərmişin comərdlik anlıyorsan, böylə bir vaxtda haman meşədə tək yaşıl otun üstünə sərilməmiş gözəl bir qız görsəniz isə mənşərə daha artıq surətdə gözəl görünür...» (50, 285).

Rəsulzadə «Bahadır və Sona» romanında gördüyü başqa bir qüsuru da tənqid edirdi: «Bahadır ilə Sona bu romanın qəhrəmanlarıdır. Bütün hekayə bu iki adamın üstündə qurulmuşdur. Ona görə də bunların şəxsiyyəti kamilən tərif və təsvir olunmalıydı. Biz bunları millətlərini sevən, onun üçün çalışın - deyə qəbul ediyoruz. Çünki romanın müəllifi bunları bizə böylə tərif ediyor. Fəqət bunların böylə olduğunu bilfel göstərmək üçün lazım idi ki, onların millətpərəst oluqlarına dəlalət edən işlərilə də bizi aşına edəydilər. Bu cəhət «Bahadır və Sona»da ehmal edilmişdir. Az-çox Bahadır haqqında fəqirliyi və tələbəliyi ilə bərabər millət işinə can atdığı və millətpərəstliyə hazırlandığı göstəriliyor. Sona haqqında bu da yazılmamışdır. Bu tərif və təsvir təknil olunmadıqca təslim etməlidir ki, qəhrəmanları mühakimə etmək mümkün olmuyor» (50, 286).

M.Əmin romanı tənqid etməklə kifayətlənmiş, həm də ona, düzəlişlər verir, estetik idealını ortaya qoyur: ««Arvad» sözünü möhtərəm müəllif «övrət» şəklində işlədiyi ki, ələlümüm dəxi böylə yazıyorlar. Fəqət bir yerdə turubqaçı Novruzun dilindən Nəriman «övrət»i «arvad» şəklində yazmışdır. Nə olardı ki, «arvad» sözünün imlasında yazıçılarımızın hamısı turubqaçı Novruza təqlid edəydilər. Çünki, «övrət» kəlməsi arvadlar haqqında alçaq bir nəzərin, kiçik bir qiymətin daimi bir möhrü, klişesidir...

Türkcədə arvad, kişi müsavidirlər. Yaxşı olardı ki, mühərrirlərimiz bu müsavat qaydasını ərəbcədən türkcəyə daxil olan kəlmələrə də tətbiq edəydilər» (50, 285).

Qeyd edək ki, Rəsulzadə qadın, qadın geyimi, qadının-ananın ailədə yeri, qadının tərbiyəsi, qadının əxlaqı və s. məsələsinə də biganə qalmayıb. Rəsulzadə qadınların elm və mərifətdən məhrum edilməsini dözə bilmirdi: «İslam millətlərinin tədənniləri səbəbləri arasında arvadların vəziyyəti-ictimaiyyətləri ilə tərbiyə və mərifətdən məhrumiyətlərinə mühüm bir mövqə ayıranlardanam. Millətlər ailələrdən təşəkkül edər. Sağlam olmayan ailələrdən təşəkkül edən millətlər sağlam millət ola bilməzlər. Ailə isə vəzifəsini anlar bir anaya malik olmayınca, sağlamlaşmaq ehtimalından da xaricdir. Anaya malik olmayınca deyirəm və israr ediyorum» (50, 207). Bu baxımdan Rəsulzadə qadınların təhsil almasını hər şeydən vacib sayırdı. Yalnız təhsillə qadınlar öz haqlarını başa düşər və bunun ardınca, övladlarına da normal tərbiyə verə bilər. Onun fikrincə, qadınları elmdən məhrum etmək əslində milləti kor qoymaq kimi bir şeydir: «Bu gün bizim üçün ibtidai ünəs məktəbləri ilə müslümə müəllimlərin əhəmiyyəti hər şeydən ziyadədir. Bu da doğrudur. Fəqət təhsili-ali görmüş

müslümlərin vücutu hələ hüquqşünaslıq kimi arvadlar üçün bir müstəsna, bir rütbeyi-elmiyyeyi ihraz etmək xüsusu da faydadan xali deyildir. Bu ,bizim arvadların bulunduqlarıdır ki, bəsitdən qurtarmalarına dəlidir. Geridə qalan bir ünsürdən dünya müsabiqəsində mənzilə yetişənlər olursa, bu, məzkur ünsürün də mütəhərrik olduğuna əlbəttə bir dəlil təşkil edər» (50, 208).

M.Ə.Rəsulzadə estetik görüşlərində qadınların geyim məsələsinə də toxunurdu. «Türkiyədə qadınlar» məqaləsində Rəsulzadə Osmanlı dövlətində yaşayan türk qadınlarının geyimlərini özünəməxsus estetik zövqlə qiymətləndirir: «Qiyafəyə gəlincə türk qadınları mənəcə bütün aləmi islam qadınlarına nümuneyi-imtisal ola bilərlər. İstanbulun mövqeyi-coğrafisi kimi hər şeydə Asiya ilə Avropanın qarışdığı gözə çarpar. Bəzən bu imtizac olunca lətif, ona görə məğrub, bəzən də gülünc olur... Xülasə, İstanbul xanımının geyimi tamamilə bir Avropa qiyafəsidir. Ancaq yuxarıda tərif etdiyimiz bir «çarşabı» artıqdır» (50, 236-237). Onun fikrincə, bu çarşabın özündə də bir gözəllik var: «Bu çarşab da ona qapılayı boyda şlyapa kimi və Afrikada quş tükü buraxmayıb hamısını başına yığan Avropa madamından daha ziyadə bir gözəllik və tənəsüb bəxş ediyor. Bir az yaşa dolmuş xanımların picələri çox vaxt arxa tərəfə atılır. Üzü açıq gəzirlər. Cavan xanımlar isə piyada gedirkən picələrini endirsələr də, faytonda, yaxud barkas və sair vəsaili-nəqliyyəyə savar olduqları zaman üzlərini örtməzlər» (50, 237).

Rəsulzadə dövründə nəşr olunan bədii ədəbiyyatla yanaşı, teatrlarda səhnəyə qoyulan dram əsərlərini, operaları və

tamaşaları da mahir bir ədəbiyyatşünas və teatrşünas kimi tənqid etmişdir.

1910-cu illərin ortalarında tamaşaya qoyulan «Yezid ibn Müaviyə» tamaşasından bəhs edən eyni adlı məqaləsində Rəsulzadə, öncə hər hansı romanın tamaşaya qoyulması üçün vacib olan amilləri qeyd edir: «Böyük bir romandan bəzi bir taqım pərdə və lövhələr alıb da, səhnəyə vəz etmək istədikdə, mənəcə üç şey həmişə məddi-nəzərdə tutulmalıdır: 1) müsənnifin təsvir elədiyi lövhələrdən ən canlısını və hekayənin ən mühüm mövqelərini almaq; 2) romançının pərvərdə elədiyi ana fikri pərdələr arasında itirməyib bütün aydınlı ilə becərmək; 3) hekayənin tamamiyyətinə xələl yetirməyib pərdələr və məclislər arasındakı rabitəyə müvazib olmaq» (50, 294).

Məsələnin ikinci qismi ilə bağlı tamaşadakı nöqsanı görən Rəsulzadə yazır: «Romanın qəhrəmanları olan Əbdürrəhman ilə Səlmanın dilində romana nəzərən əməvilərin xilafəti şurəviyyət əsasında çıxararaq təvəris üsuluna salmaları əleyhində böyük-böyük nifrət və hiddətlər vardır. Pyesdə bu xüsus çox cüzi və qeyri məri bir surətdə keçişdirilmişdir. Halbuki, bu an olduqca bəsit verilməli və bu fikir vazeh bir surətdə bəyan olunmalı idi. Tainki, o canfəda qəhrəmanların müqəddəs olsa da, şəxs tərəfdarlığı deyil, müqəddəs bir prinsip qəhrəmanları olduqları bütün parlaqlıqları ilə görülsün» (50, 295).

Rəsulzadə tamaşadakı aktyorlar və aktrisalərin rolları, hərəkətləri, geyimləri və s. məsələlərlə də bağlı fikrini bölüşür: «Şərifov məczub və aşıq bir cavan rolunda olduğunu hiss ediyor. Deyə bilərəm ki, rolunu tamamilə anlıyordu... Qəmərinski hiyləgər və müstəbid bir saray intriqasının təbii

bir mütəssili idi. Geyimi, tərz və ətvarı əzəlatının idarəsi ilə goftarı tamamilə roluna müvafiq idi. Yezid ibn Müaviyəni təmsil edən Sarabski bəzi həşviyyatdan (şarj) özünü saxlasaydı, birinciliyə bəlkə də yaxın olacaqdı. Fəqət nə edərsən ki, mövqe və məharətinə namünasib bəzi ifratlar ilə bu müvəffəqiyyəti əldə edə bilmədi. Səhlidar rolunu tamamilə korladı. Hələ «güman eləmə ki, mən piyanam» - deməsilə qeyri-qabili-təshih bir xəta işlətdi. Sanki, Yezid əsrində Şamat bir rus əyaləti imiş də, oradakı ərəblərin qarınlarına vodka (araq), dillərnə də rus kəlmələri keçmişdir» (50, 296-297). Rəsulzadə tamaşadakı yeganə xanım aktrisanı da tənqid edir: «Olinskaya xanım üzünü gizlətməyə daha çox möhtac, mövqeyi-xətərdə, sadə bir ərəb qızı, müsafir, həm də inqilabçı və idealist bir adam olduğunu nəzərə alaraq, ona görə geyinməli, brilyant üzüklərini evdə qoymalı idi... Bunlar qəhrəman və canfədadırlar; bəzəkləri, niyyətlərinin ülvyyəti və qəlblərinin cəsarətindən ibarət olmalıydı. Hər halda brilyant üzüklərdən deyil, Şümür Səlma ilə müəşiqə etdiyi zaman Olenskaya xanım səhnədəkindən daha ziyadə pür qeyz və həyəcan keçirməli, daha şiddətli lənətlər yağdırmalı idi» (50, 297).

Başqa bir məqaləsində «Əhdə vəfa» tamaşasını tənqid edən Rəsulzadə, təbiət mənəzərəsinin səhnədə təsvirindən narazı qaldığını yazır: «Hələ birinci pərdədə göstərilən təbiət mənəzəresi, çobanın neyi, quzuların, qoyunların mələməsi, Rəcəbin mahiranə oxuması, nə qədər tam bir təsir bəxş ediyordu. Arnaudların qırmızı və ağ dolağı fəs əvəzinə başlarında kiçik kasavari bir ağ sərpuş, bığları böyücek, qurşaqları da ənlicə olsaydı, tamaşaçılar tam arnaud qifayəsi seyr edəcəklərdi. Axırdakı otaq çox üryan və əlavə olaraq peçi də

zaid idi. Oraya türkiyəvari bir neçə nimkət və fərşlər qoyulsaydı təbiirəq olardı. Fəqət uzaq bir məmləkətin qeyri aşına qiyafə və mənzərlərini təsvirdə bu qədər cüzi nöqsanlar əlbəttə ki, dünən gecə gözlərimizə şairanə bir həzz verən o səhnələri qiymətdən salamaz» (50, 304). Tamaşadakı oyunçularla bağlı Rəsulzadə yazır ki, bütövlükdə artistlərdən razıdır: «Oynayanlara gəlincə bütün artistlərdən razı olmamaq mümkün deyildir... Rəcəb və Dəmirbəy rollarını oynayan Abbas Mirzə Şərifov həqiqətən də artistlik istedadı göstəriyirlər. Rollara o qədər yaranıyolar ki, tamaşasından tam təbii bir təsir hasil oluyor. Fəqət nə qədər təəssüf ediyoram ki, bu pyesdə iki rol götürmüşlərdi ki, bir-birinə tam zidd idi. Bu isə oyunlarının məharətindən hasil olan təsiri heç şübhəsiz ki, naqis buraxıyordu... Miruşə də bir az ləhcə nöqsanı olmaqla bərabər, bəd oynamadı. Arvad rollarını ifa edənlərdən cənab Süheyli də (Vahidə) şayani-təqdir idi...» (50, 304-305).

Rəsulzadə başqa bir səhnələşdirilmiş əsər olan «Əsli və Kərəm»i tənqid edirsə də, müsbət tərəflərini də göstərir: ««Əsli və Kərəm» bir yerə cəm etmiş olduğu Şərqi və Qərbi nəğmələrdən başqa mənə bir şey nöqtəyi-nəzərindən daha çox yaxındı. Bu da orada mühüm bir yer tutmuş olan «türk havası»dır», saz havası» (50, 306). Ona görə «milliyyət hissini itirməyənlər və milliyyət ruhundan uzaqlaşmayanlar üçün aşiq Kərəmdə, Koroğluda və bunun əmsalındakı nəğmələrdə o qədər ülvi hisslər və o qədər geniş zövqlər vardır ki, onu ancaq saz nəğməsilə oxunduğu zaman hekayə qəhrəmanının dərdinə tamamilə aşına ola bilən köylülər qədər saf və pak ürəklərimiz anlaya bilərlər» (50, 306).

M.Əmin bu dəfə aktyorlardan razı qaldığını yazır: «Hamısı vəzifələrini hüsnlə ifa etdilər. Sarabski, aşiq rollarını oynamaq üçün xəlq olunmuşdur, - nəzərə elə gəlirdi ki, o ancaq Məcnunu yaxşı oynayır, görüldü ki, Kərəmdə də müvəffəqiyyəti tamdır. Padşah rolundakı Qoca Mahmudov da yerində idi. Keşiş rolunu ifa edən Tanrıquliyevin gözəl və dəyərli surətdə ifayi-vəzifəsi deyə bili yoram ki, müvəffəqiyyətin canlı bir nümunəsidir. Tanrıquliyev tam bir aktyordur, rus səhnələrində gördüyümüz iqtidarlı aktyorlardan» (50, 307). Bununla yanaşı, o, yenə də xordan, səhnədəki mənzərə və aktyorların qiyafələrindən narazıdır: «Xor həmişə və hər yerdə olduğu kimi burada da gözləndiyi qədər mükkəməl deyildi. Hələ arvad xoru çox zəif idi. Çünki, məlum səhnəmiz bu xüsusda naqisdir... Mənzərə və qiyafələrə gəlincə yenə şikayət edəcəyəm. İsfəhan padşahının müqərrəbi olan keşişin bağında qoyulan Roma heykəlləri artıq idi. Bağ dəxi vaxt və vəqəyə uymayacaq dərəcədə müasir idi. Erməni deyə ortaya çıxarılan kəndlilərin nədənsə hamısı saqqallı idi. İçərisindən biri çaşib da saqqal qoymamış və yaxud təsadüfən aralarına müsünni birisi girmişdi» (50, 307).

M.Ə.Rəsulzadə böyük bəstəkar, mütəfəkkir Üzeyir Hacıbəyovun bu dövrdə səhnələşdirdiyi operaları həm tənqid edir, həm də bunun, müsbət tərəflərinə toxunur. O, Üzeyir bəyin «Leyli və Məcnun» operasının xalqın mənəvi əxlaqında böyük rol oynadığını yazır: ««Leyli və Məcnun» ilk opera olmağından keçəndən sonra yeganə məziyyəti varsa, mənəcə, haman xalq arasında mütədavil, ona görə də milli ruha aşına nəğmələrin ahəngdar bir məcmuəsi olmağıdır» (50, 301).

Mütəfəkkir qeyd edir ki, milli mədəniyyəti inkişaf etlirmək üçün Üzeyir bəy kimi mütəxəssislərə ehtiyac var: «Zənn

edirəm ki, möhtərəm musiqarımız Üzeyir bəyin milli nəğməxanalarımız olan saz aşığı ilə milli romanlarımız olan aşıq hekayələrini daha ziyadə tədqiq edəcək olurlarsa, əsil türk aləmində payidar ola biləcək əsərlərini bundan sonra yazacaqlardır. Bunun üçün əlbəttə lazımdır ki, lazım gələnlərlə silahlandıqdan sonra Peterburqu tərk ilə Qafqasiyaya gələnlər və burada kəndləri gəzmək surətilə millət ruhu və millət musiqisinə aşına olsunlar. Əlbəttə ki, böylə də edəcəklərdir» (50, 306-307).

O, Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» operetasını isə görmədən arvad almaq məsələsi baxımından aktual və ciddi mövzu hesab edirdi. Onun fikrincə, «görmədən evlənmək» ictimai bir bəladır ki, Üzeyir bəy bunu çox yaxşı anlamışdı.

M.Ə.Rəsulzadə Ü.Hacıbəylinin «Şah Abbas və Xurşidbanu» operasının tamaşasından isə narazı qaldığını gizlətmir: «Bilməm nə vaxta qədər qiyafə və mənzərələrdən şikayətçi olacağam. Qiyafələr İran qiyafəsindən ziyadə Qafqasiya qiyafəsinə bənzəyirdi. Gərək Müstavirin və gərək sair əsgərlərlə əhalinin sərpuşları qədim qafqasiyalı hacısının uzun və qiyqac börkü ilə indiki qoçu papağına bənzər börkülər deyil, külah nəmədi olmalı idi. Sonra İranda şəhər əhalisinin əksəriyyətinin əbası olar. Əlbəsə də rəngarəng olar. Halbuki, mövzunu təşkil edən operadakı qiyafələr Şah Abbas, Xurşidbanu və vəzirlərdən başqa hamısı qap qara idi. Bunlara nə üçün qara geydirilmişdir-bilinmiyordur» (50, s.312).

«Qaçaq Kərəm» pyesinin tamaşasından yazarkən Rəsulzadə qeyd edir ki, H.Ərəblinski həqiqətən artistdir. Oyunda mühüm bir mövqeyə sahib olan Ərəblinski, ancaq kiçik xətalara da yol verib. O yazır: «Bir az əcələ edib tələsməsi və bundan hasil olan təkrarları ilə qızıqıb da, nə özünə, nə də səhnəyə

yaraşmayan "bir kəlmə"ni işlətməsi olmasaydı yeddi ildən bəri itirmiş olduğum dramanı bu kərə tapmış olacağdım» (50, 395). Rəsulzadə tamaşadakı qadın rolunun ifaçısı Gülsabah xanımdan isə razılıqla yazır: «Gülsabah xanım Bakı türk səhnəsində ilk dəfə görünürlər. Bu xanım gərək artistanə ətvəri və gərək ustadanə rəftarı ilə bütün nəzərləri cəlb ediyordu. Bu bəlkə də birinci xanımdır ki, türkcə şiyveyi-təkəllümü bir türk xanımının şiyvəsindən çox az fərq ediyor. Bu vaxta qədər Azərbaycan türk səhnəsinə çıxan qeyri-türk xanımların demək olar ki, hamısı bu cəhətdən ləngiməkdə idilər. Gülsabah xanım bu nöqsanı izalə etmiş kimi oluyor» (50, 395).

Əhməd bəy Məlikovun «Rüstəm və Zöhrab» pyesinin eyni adlı tamaşasından yazan Rəsulzadə deyirdi ki, pyesin özündə bəzi qüsurlar var: «Əsaslı bir qarışıqlıq əsərin məzmununu tərtibilə anlamağa mane olduğu kimi, pyesə də bollu olan bunca sükutlar (pauzalar), bundan hasil olan təkrarlamalar, canlı artistlərin drama tamaşası göstərməsindən ziyadə tamaşanı bir elektro-bioqraf mənəzərəsinə bənzədir. Bu cəhət zavallı artistləri dəxi olduqca sıxıb əzişdirir. Oynamağa rol yox, söyləməyə söz az» (30, 419).

Rəsulzadə onu da qeyd edir ki, pyes yaxşı bir dildə yazılmayıb və mənəzərələr də qənaətbəxş deyil. Tamaşaya gəlincə Rəsulzadə yazır: «Məşhur həqiqət bu kərə də isbat edildi ki, iqtidarsızca yazılmış olan bir əsər ən iqtidarlı artistləri də məhv edər. Ərəblinski də bu gecə böylə bir şeyə giriftar olmuşdu. Fəqət bunda müqəssir olan başqası deyil, özüdür... Rejissor özü olduğu üçün Ərəblinski cümə axşamıdakı müvəffəqiyyətsizliyin günahını da ancaq özü dərəhtə

etməlidir. Bir neçə belə rollara daha girsə Ərəblinski intihar etmiş olacaqdır» (50, 419).

Ancaq Rəsulzadə bəzi rolların yaxşı ifa olunduğunu da etiraf edir: «Zöhrabın rolu daha vazeh və daha maraqlı idi. A.Şərifov bu gözəl rolu jözəl də ifa etdi. Bu gecə nəzərlərin mərkəzi deyə bilərəm ki, Şərifov idi. Gülsabah xanım kiçik, fəqət qəşəng rolunu (Kürdaxanım rolunu) nə qədər lətif bir surətdə ifa etdi. Türk Azərbaycan həqiqətləri daxilində hələlik bundan artığını göstərmək də olmaz» (50, 420). Rəsulzadə Nəriman Nərimanovun eyni adlı dramı əsasında tamaşaya qoyulan «Nadir şah» əsərini də etik və estetik zövqlə tənqid edirdi. Onun fikrincə bütövlükdə "Nadir şah" oyunu gözəl keçib: "Mənzərələr, qiyafələr, oyunlar, pyesdəki keçirməkdə olduğumuz tarixi vəqəələr nöqtəyi-nəzərindən mövcud olan əhəmiyyət və bəzi dövlət idarəsinə aid olan lüzumlu fikirlər əl-ələ verib tam bir müvəffəqiyyət vücuda gətirir və hər kəsdə bizdə dramın dirildiyinə aid bir ümid oyadır idi» (50, 497).

Ancaq Rəsulzadə tamaşada bəyənmediyi və nöqsan tutduğu məsələləri də göstərirdi. Onun fikrinə görə, Nadir şah rolunu oynayan H.Ərəblinski bu dəfə uğur qazana bilmədi: «Hüseyn get-gədə mətəəssüf artmaqda olan xasiyyətlərindən naşı layiqli bir Nadir şah tipi verə bilmədi. Artistlərdə əsəb çox dəfə həssas olur. Fəqət Ərəblinski bir parça əsəbdən ibarətdir. Başladımı, həmən bir boyuna bağırır-çağırır gediyor. Bir «qramofonizm» hasil ediyor. Ax bu «qramofonizm» olmasaydı da Ərəblinski də bir az aram və bir az «intenasiyon-səsini dəyişdirmək» olsaydı, o vaxt şəksiz ki, faciənin baş rolu olduqca mükkəməl çıxacaq və yanımızda oturan müəllif cənabları, bu dəfə ki, müşahidəsinin əksi olaraq yazarkən təsəvvür elədiyi Nadiri həmən görə biləcəkdilər» (50, 497).

Rəsulzadə razı qaldığı və zövqünə oxşayan aktyor kimi, bu dəfə, Sidqini göstərir: «Bu gecənin ən müvəffəqiyyətli aktyoru mənə yeni bir qüvvə olan Sidqi cənabları idi... Bu cavan qüvvədə həqiqətən də böyük bir aktyorluq qüvvəsi vardır. Girdiyi rolları tamamilə dərk ediyor. Oyunu, tələffüzü də mükkəməldir» (50, 498).

Dövründəki bəzi ədəbiyyat nümunələrini, tamaşaları, operaları mahiranə şəkildə tənqid edən Rəsulzadənin hərtərəfli bir mütəfəkkir olması şübhəsizdir.

M.Ə.Rəsulzadənin etik və estetik baxışları formaca milli, məzmunca isə bəşəridir. Bu fikri təsadüfən qeyd etmirik. Onun bütün ictimai-siyasi yaradıcılığı buna əsas verir. Rəsulzadənin əxlaqi şüuru nə qədər millidirsə, bir o qədər də bəşəridir. Bunu eyniliklə mütəfəkkirin estetik baxışlarına da aid etmək olar. Rəsulzadənin irsinin milli və bəşəri xarakter daşması da təsadüfi deyil. Bu baxımdan Rəsulzadənin etik və estetik baxışları onun elmi yaradıcılığında çox mühüm yer tutur. Onun milli dəyərlər əsasında Avropa, Amerika cəmiyyətinin mənsub olduğu dəyərlərə də sahib olmağın mümkünlüyü haqqındakı fikirləri də maraqlıdır. Ancaq milli etik, estetik dəyərlərə söykənmədən avropalaşmaq, qərbləşmək doğru olmazdı. Bunu öz dövründə yaxşı görən Rəsulzadə xüsusilə qeyd etmişdir ki, bəşəri dəyərləri milli dəyərlərlə uzlaşdıran zaman, sonuncunu tamamilə unutmaq, sıradan çıxartmaq yanlış bir addım olar. Rəsulzadə hesab edir ki, bəşəri dəyərləri mənimsəməklə yanaşı, heç zaman milli dəyərlər ona qurban verilməməlidir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan xalqının, türk dünyasının böyük mütəfəkkiri, görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi, elmi-fəlsəfi yaradıcılığını ümumiləşdirəndə aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

Əvvəlcə millətinin azadlığını yalnız sosial-demokratiyanın bütün dünyada qələbəsi ilə bağlayan, sonralar sosializmə milli ideoloji xətdən daha çox sosial bərabərlik, insan haqları baxımından önəm verən Rəsulzadə başqa sosial-demokratlardan fərqli olaraq cəmiyyətdəki bərabərsizliyin aradan qaldırılmasının əsaslarını yalnız sinfi mübarizədə görməyib. Sosial-demokrat ideyasını o, mücərrəd gələcəkdən daha çox real bir cəmiyyətin prinsiplərinə çevirməyə çalışıb. İlk dövrlərdə sosial-demokrat ideyalarını beynəlmiləl hədəfə çevirən M.Ə.Rəsulzadə çox keçmir ki, onu milli dövlətin bir hissəsinə aid edir. M.Ə.Rəsulzadənin birmənalı şəkildə qəbul etmədiyi sosializm isə, bolşeviklərin «sosialist» ideyaları və marksizmin radikal müddəaları olub.

Rəsulzadə həm də maarifçi və publisist bir şəxsiyyət olmuşdur. Bu onun bütün yaradıcılığı boyu, fasiləsiz şəkildə özünü büruzə vermişdir. Gənc yaşlarında yazdığı ilk məqaləsindən xalqının maariflənməsinə son dərəcə həssas diqqət göstərən M.Əmin, soydaşlarının məktəblərə cəlb olunmasında, müəllimsizlik problemlərinin aradan qaldırılmasında birbaşa və ya dolayısı şəkildə iştirak etmiş, özünün əvəzsiz töhfələrini vermişdir. Elm, maarif və təhsillə bağlı sahələrdə Rəsulzadənin gördüyü işləri sadalamaqla bitməz. Üstəlik, böyük mütəfəkkir sahibkarların xeyriyyə işlərinə – məktəblərin tikilməsi, şagird və tələbələrin təhsil alması (Azərbaycanda və Azərbaycandan kənarında), opera

və tamaşaların oynanılması və s. cəlb olunmasında müstəsna rol oynamışdır. AXC dövründə elm, təhsil, mətbuat və maarifləndirmə işi ilə bağlı parlamentdə qəbul olunmuş qanunlarda Rəsulzadə, lideri olduğu "Müsavat"ın nümayəndələri ilə birlikdə böyük fədakarlıqlar göstərmiş, 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin təməlinin qoyulmasında müstəsna rol oynamışdır. Onun redaktoru olduğu mətbu orqanlar ("Təkamül", "İrani-nov", "Tərəqqi" "Açıq söz", "Odlu Yurd", "Azəri-Türk", "Qurtuluş" və s.), bu qəzetlərdə yazdığı yüzrlə məqaləsi yeni Azərbaycan nəslinin yetişməsinə mühüm təkan vermişdi. Bu gün də həmin məqalələr elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi, dini, etik, estetik və s. sahələrdə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda, yeni nəsil üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığında ən çox diqqəti çəkən məsələlərdən biri də, erməni vəhişiliyinin ifşası olmuşdur. Bolşevik, şovinst ruslarla erməni daşnaklarının, terrorçularının iş birliyini vaxtında anlayan və onların iç üzünü hələ ötən əsrin əvvəllərində açmağa başlayan Rəsulzadə, bütün yaradıcılığı boyu bu məsələyə zaman-zaman toxunmuşdur. Eyni zamanda Rəsulzadə ermənilərin yalnız Azərbaycan türklərinə deyil, Türkiyə türklərinə, bütövlükdə isə türk dünyasına qarşı apardıqları terrorçu, barbar siyasəti bir çox məqalələrində qələmə almışdır. O, ermənilərin ötən əsrin əvvəllərində və AXC-nin süqutundan sonra Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri soyqırımını konkret faktlarla sübut etmişdir.

O, SSRİ-nin əsl simasının açılmasında da böyük rol oynamışdır. Sovet Rusiyasının indiki MDB-yə daxil olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı həyata keçirdiyi işğalçı siyasəti vaxtında görən Rəsulzadə, bütün

varlığı ilə buna qarşı çıxmış, dünya ictimaiyyətinin diqqətini buna yönəltməyə çalışmışdı. M.Əmin Stalin rejiminin əsil mahiyyətini ifşa etməkdən nəinki çəkinmiş əksinə, bunu, məqalələrində, sosial-siyasi fəaliyyətində açıq şəkildə büruzə vermişdir. SSRİ-nin əsas ideologiyası olan bolşevizm, sosializm və kommunizmin mahiyyətini bəşəriyyətə çatdıran Rəsulzadənin özü isə, marksizmə söykənən sosial-demokrat ideyalarının yalnız sosial bərabərlik tərəfini qəbul edib.

Azərbaycanda milli-siyasi partiyaların yaranmasında da Rəsulzadənin rolu danılmazdır. O, Azərbaycan tarixində ilk siyasi partiyanın – «Hümmət»in qurucularından biridir. Milli ideologiyanın daşıyıcısı olan «Müsavat» partiyasının lideri və ideoloqu kimi Rəsulzadə Azərbaycanda çoxpartiyalılığın tərəfdarı, parlamentli ölkənin ideya daşıyıcısı olmuşdur. Onun bu ideyaları müasir dövrdə mövcud olan partiyaların əsas təməl prinsiplərini təşkil edir.

Rəsulzadə müasir Azərbaycan dövlətinin başlıca ideyalarını təşkil edən ideologiyanın yaradıcısı və qurucusudur. Bu gün Azərbaycan dövlətinin əsas atributlarından olan bayrağımızın simvolları - türkçülük, çağdaşlıq və islamçılıq, eyni zamanda aypara və səkkizguşəli ulduz M.Əminin ideyalarının nəticəsidir. Rəsulzadənin yaradıcılığında türkçülüyn çox böyük fəlsəfi-siyasi anlamı var. Türkçülük - bu yalnız bir millətin azadlığı uğrunda mübarizəsi ilə məhdudlaşmayıb, bütün azərbaycanlılar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də Azərbaycan dövlətinin dilinin türk (indi Azərbaycan dili) dili olması, milli bayrağın qəbul olunması, parlamentə seçkilər, milli ordunun yaranması və s. məsələlər AXC hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş ən mühüm qərarlardan yalnız bir neçəsidir. Şübhəsiz ki, Rəsulzadə bu işlərdə aparıcı rollardan

birini oynamış, AXC-nin birmənalı şəkildə lideri olmuşdu. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan cəmiyyətinin siyasiləşmiş və siyasətdən uzaq olan bir çox təbəqələri tərəfindən qəbul edilən M.Ə.Rəsulzadə, bu dövrdə yeganə siyasi xadim, şəxsiyyət olub ki, sollar, sağlar və mərkəzçi qüvvələrin əksəriyyəti də onun cəmiyyətdəki mövqeyini, nüfuzunu, öndərliyini qəbul ediblər. Buna səbəb isə Rəsulzadənin türkçülüyü, sosial-demokratiyanı, islamı və çağdaşlığı tam, bütöv şəkildə götürməsi olub. Bu baxımdan o, hamı tərəfindən qəbul edilən milli-demokrat, siyasi lider, xalqın öndəri idi. Belə olmasaydı, Rəsulzadəni bolşeviklər, menşeviklər, eserlər, bitərəflər, millətçilər və b. Azərbaycan Milli Şurasına sədr seçməzdilər. Azərbaycanın müstəqilliyini bütün dünyaya bəyan edən də Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Şura olub. AXC-nin qurulmasında və onun fəaliyyətində Rəsulzadənin xüsusi yeri, rolu olub. O, AXC-ni qurmaqla xalqın özünə olan inamını bir daha bərpa edib, Şərqlə, müsəlman və türk dünyasında ilk demokratik cümhuriyyət qurulmasının nümunəsini göstərmişdir. Demokratik cümhuriyyətin ideologiyasının nəzəri və praktik banilərindən başında duran Rəsulzadə sübut edib ki, müstəqillik yalnız zorakılıq, inqilab yolu ilə deyil, irəli sürülən siyasi-ideoloji, elmi-fəlsəfi prinsiplərin, aparılan düzgün siyasətin nəticəsində də əldə edilə bilər. Qeyd edək ki, Rəsulzadə və onun silahdaşlarının Cümhuriyyət üçün müəyyənləşdirdiyi daxili və xarici siyasət, bu gün mövcud olan Azərbaycan Respublikasının yerinə yetirdiyi daxili və xarici siyasi prinsiplərindən demək olar ki, fərqlənir. Onun banisi olduğu AXC, bugünkü Azərbaycan Respublikasının birmənalı şəkildə varisidir. Bu varislik isə yalnız mənəvi deyil, həm də siyasi-hüquqi xarakter daşıyır.

Onun dövlət, hakimiyyət, millət, din, dil və s. məsələlərlə bağlı fikirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, bu anlayışlara müəyyən kateqorik tərif vermiş, həmin təriflər öz aktuallığını bu gün də qoruyub saxlamağa haqq qazanmışdır. M.Əminin XX əsrdə gördüyü ən böyük iş, Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrini bərpa etməsi və ona yeni bir axar verməsidir. O, özünün ictimai-siyasi və elmi-fəlsəfi görüşləri ilə tariximizdə müasir dövlətçiliyimizin əsasını qoymuşdur. Sonralar Rəsulzadə dövlətçilik məsələsinin üzərində daha dərinlən işləyərək, yeni bir fikrə gəlmişdir. Belə ki, milli təsanüd sistemini önə çəkən Rəsulzadə sırf solçuluqla yanaşı, qatı millətçiliyi də qəbul etməyib. O, millətçiliyin nasionalizm yox, patriotluq mənasında qəbul edilməsini önəmli sayıb. Yəni o, milli dövlətçiliyi sosial məsələlərlə uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Rəsulzadə Azərbaycan türklərinin ictimai-siyasi, mənəvi həyatında islam dininin rolunu çox yüksək qiymətləndirmiş, böyük məharətlə dövlət və dinin ayrı-ayrılıqda yerini və rolunu göstərə bilmişdir. O, Azərbaycan türklərinin dini fanatizmdən, xürafatdan uzaq olması üçün, İslam dininin əsil mahiyyətini bilməyin vacibliyini irəli sürmüşdür.

Cənubi Azərbaycan xalqının - İran türklərinin dözülməz həyatını, farslar tərəfindən assimilyasiyaya uğramasını, bütün hüquq və azadlıqlardan məhrum olmasını və s. ilk dəfə Rəsulzadə qələmə almış, bunun tarixi, fəlsəfi, siyasi, iqtisadi səbəblərini qabartmağa çalışmışdır. O, yalnız İran türkləri üçün deyil, bütün İran xalqlarının həyatında mühüm rol oynayan demokratik mətbuatın banilərindən biridir. Rəsulzadə bütün yaradıcılığı boyu İran xalqlarının azadlıq ideyalarını müdafiə etmiş, özü bir müddət bu mübarizədə şəxsən fəal şəkildə iştirak

etmiş və bütöv Azərbaycan idealı uğrunda elmi-nəzəri və təcrübi addımlar atmışdır.

M.Əmin istər AXC dövründə, istərsə mühacirət illərində bir çox ölkələrlə diplomatik münasibətlərin qurulmasında inanılmaz işlər görmüşdür. Şübhəsiz ki, bu ölkələrin önündə Türkiyə durur. Onun Türkiyə rəsmiləri ilə apardığı danışıqlar nəticəsində, 1918-ci ildə Azərbaycan türklərinin rus bolşevikləri və erməni daşnakları tərəfindən məhv olunması siyasətinin qarşısını ala bilmiş, Türkiyə Azərbaycan qardaşlığının yalnız mənəvi deyil, rəsmi şəkildə təməl prinsiplərini qoymuşdur. Rəsulzadə və onun silahdaşlarının Türkiyə ilə yaratdığı ittifaq bu gün də davam etməkdədir. Eləcə də Rəsulzadə Almaniya, Polşa, Rumıniya və başqa dövlətlərlə də diplomatik münasibətlərin qurulmasında misilsiz rol oynamışdır.

Rəsulzadənin ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət və s. sahəsində gördüyü işləri də qeyd etməmək mümkün deyil. O, Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə dair bir çox əsərlər yazmışdır. Bu əsərlərdən biri də, N.Gəncəviyə həsr etdiyi monoqrafiyadır. Bundan başqa Azərbaycanın son əsrlərdəki ədəbi və tarixi hadisələrini qələmə almış, baş vermiş mühüm olayları dəyərləndirmişdir. Fikrimizcə, AXC dövrünün ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə Rəsulzadə qədər diqqət yetirən, bunları qələmə alan, qiymətləndirən ikinci bir insan yoxdur. O, mədəniyyət və adət-ənənələrimizin unudulmasında və yaşadılmasında əlindən gələni etmiş, yeni nəsilin yaddaşında böyük bir iz buraxmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan türk dilində

Faiq Ələkbərov

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü

1. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
2. Azərbaycan tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik /Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərneşr, 1994, 680 s.
3. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay-Ulduz, 1998, 378 s.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı: Gənclik, 1990, 93 s.
5. Azərbaycan Kommunist Partiyasının oçerkləri. Bakı: Azərneşr, 1964, 818 s.
6. Azərb. Respublikası DSPİHA: f.276, s.7, iş. 168, v.1
7. Azərb. Respublikası DSPİHA: f.277, s.2, iş.1, v.37
8. Azərb. Respublikası DSPİHA: f.894, s.10, iş.39, v.2
9. Azərb. Respublikası DSPİHA: f.895,s.3,iş.187,v.1-2
10. Ağayev M. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: "Nurlan", 2006, 144 s.
11. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). 1 c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 976 s.
12. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1919-1920). Bakı: Elm, 1998, 335 s.
13. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərneşr, 1992, 276 s.
14. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı: Azərneşr, 1993, 330 s.
15. Cəfərov N. Milli ictimai fikir tariximizdən. Bakı: Azərneşr, 1993, 79 s.
16. Əhmədov H. M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: ABU, 2005, 580 s.

17. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. I c., IV cildə, Bakı: Azərbaycan, 1997, 558 s.
18. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. II c., IV cildə, Bakı: Azərbaycan, 1997, 446 s.
19. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. III c., IV cildə, Bakı: Azərbaycan, 1997, 510 s.
20. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 1-ci kitab. Bakı: Azərənşr, 1997, 597 s.
21. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 2-ci kitab. Bakı: Azərənşr, 1997, 604 s.
22. Əliyev M. Məmməd Əmin Rəsulzadə. «Odlar yurdu» qəz., Bakı, 1988, №17
23. Əlizadə S. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və islam (müləhizələr, şərhlər). Bakı, 2003, 166 s.
24. Əfəndiyev E. Məmməd Əmin Rəsulzadə (oçerk). Bakı: Şərq-Qərb, 1994, 21 s.
25. Əfəndiyev S.M. Azərbaycan proletariatının inqilabi hərəkatı tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1957, 48 s.
26. Göyalp Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.
27. Göyüşov Z. Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri. Bakı: Elm, 1993, 208 s.
28. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərənşr, 1993, 362 s.
29. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu... Biz hara gedirik. Bakı: Azərənşr, 1996, 326 s.
30. Xudiyev R. Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi-Müsəvat // Elm və Həyat, Bakı, 1990, №5, s.12-15

31. İbrahimli X., Zeynalov R. Müsavat Partiyasının 1920-ci 27 aprel istilasından sonra fəaliyyəti tarixindən // Müsavat, Bakı, 1993, №1(5), s.6-19
32. Köçərli F.Q. M.F.Axundovun dünyagörüşü. Bakı: Elm, 1999, 124 s.
33. Köçərli F.Q. «Molla Nəsrəddin»çi Ömər Faiq. Bakı: Elm, 1996, 76 s.
34. Quliyev C. Lenin və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərnəşr, 1957, 76 s.
35. Qurbanov Ş. Nəriman Nərimanov dünyası. Bakı: Azərnəşr, 2001, 90 s.
36. Qurbanov Ş. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Nurlan, 2001, 132 s.
37. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: 1996, 306 s.
38. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
39. Mərdanov M.C; Quliyev Ə.Q. Azərbaycan Respublikasının dövlət rənzləri. B: Çəşioğlu, 2001, 272 s.
40. Mustafayev Q. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: Maarif, 1973, 294 s.
41. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III c., VI cildə. Bakı: Azərnəşr, 1984, 291 s.
42. Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (məqalələr və sənədlər). B: Elm, 1990, 112 s.
43. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. I c., II cildə, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977, 267 s.
44. Razumovski V.İ. Bakı şəhərində universitetin əsasının qoyulması. Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri, 1922.

45. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı: Elm, 1991, 84 s.
46. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
47. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
48. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərənəşr, 1991, 232 s.
49. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cildə, Bakı: Azərənəşr, 1992, 470 s.
50. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II c., II cildə, Bakı: Şirvanəşr, 2001, 528 s.
51. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı: Sabah, 1994, 134 s.
52. Rəsulzadə M.Ə. Bəsirət gərək. «Bəsirət» qəz., Bakı, 1914, 12 aprel
53. Rəsulzadə M.Ə. Dirilik nədir? // «Dirilik», Bakı, 1914, №1
54. Rəsulzadə M.Ə. Bəlayi əzim. «Dəvət» qəz., Bakı, 1906, 20 iyul
55. Rəsulzadə M.Ə. Qiraətxanə. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 14 mart
56. Rəsulzadə M.Ə. Kənddə müsibət. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 5 yanvar
57. Rəsulzadə M.Ə. İki nüktə. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 4 iyul
58. Rəsulzadə M.Ə. Daşnaksutyunçuya rədiyyə. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 21 iyul
59. Rəsulzadə M.Ə. Bu gün. «İrşad» qəz., Bakı, 1906, 4 sentyabr

60. Rəsulzadə M.Ə. Keşişlər dövrünü. «İrşad» qəz., Bakı, 1908, 22 yanvar
61. Rəsulzadə M.Ə. Qafqazı unutmayın. «İrşad» qəz., Bakı, 1908, 15 mart
62. Rəsulzadə M.Ə. Nə böyük təhqir. «İrşad» qəz., Bakı, 1908, 8 aprel
63. Rəsulzadə M.Ə. Din bazarı. «İrşad» qəz., Bakı, 1909, 6 iyul
64. Rəsulzadə M.Ə. Tənqidə ehtiyac var. «İqbal» qəz., Bakı, 1913, 10 oktyabr
65. Rəsulzadə M.Ə. Həyatı sevməli. «İqbal» qəz., Bakı, 1913, 1 iyul
66. Rəsulzadə M.Ə. Diyanət, milliyyət və məişət nöqtəyindən kənd məktəbləri. «İqbal» qəz., Bakı, 1914, 11 dekabr
67. Rəsulzadə M.Ə. Novruz münasibətilə. «İqbal» qəz., Bakı, 1914, 13 mart
68. Rəsulzadə M.Ə. Pantürkizm haqqında // Türk dünyası, Bakı, 1991, №1, s.15-16
69. Rəsulzadə M.Ə. Xeyriyyə və maarif cəmiyyətlərimiz. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1908, 17 oktyabr
70. Rəsulzadə M.Ə. Realni məktəbində müsəlman əlifba sinfi. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1908, 23 sentyabr
71. Rəsulzadə M.Ə. İbtidai yerli məktəblər. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1908, 20 noyabr
72. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz barəsində. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1908, 14 dekabr
73. Rəsulzadə M.Ə. Qərribə bir boykot. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1909, 29 iyun

74. Rəsulzadə M.Ə. Yol təəssüratı. «Tərəqqi» qəz., Bakı, 1909, 19 iyun
75. Rəsulzadə M.Ə. Milliyyət və ticarət. «Təkamül» qəz., Bakı, 1906, 30 dekabr
76. Rəsulzadə M.Ə. Rus mətbuatı. «Təkamül» qəz., Bakı, 1907, 3 fevral
77. Rüstəmov Y.İ. Fəlsəfənin əsasları. Bakı: «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2004, 409 s.
78. Rüstəmov Y.İ. Siyasi-Hüquqi təlimlər tarixi (mühazirə kursu). Bakı: «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2000, 318 s.
79. Rüstəmov İ.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti. Bakı: Azərənəşr, 1992, 120 s.
80. Rüstəmov İ.Ə. Həsənbəy Zərdabi. Bakı: Gənclik, 1969, 186 s.
81. Rüstəmov İ.Ə. Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri (XIX əsr-XX əsrin əvvəli). Bakı: Diplomat, 2001, 463 s.
82. Sultanlı V. Məmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi dünyası. Bakı: Universitetin nəşriyyatı, 1993, 144 s.
83. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). Monoqrafiya, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999, 419 s.
84. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 308 s.
85. Yaqublu. N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı: Ay-ulduz, 1997, 327 s.
86. Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və M.Ə.Rəsulzadə. Bakı: 2001, 154 s.

87. Azərbaycan Kültür Derneginin Nizamnamesi. Ankara: 1949, 12 s.
88. Aküzüm F.M. Emin Resulzadəyə görə çeşitli cəbhələrlə Azərbaycan istiklal mücadiləsi. Ankara: 1977.
89. Arran K. 1918 yılı, 28 mayıs. İstanbul: 1936, 21 s.
90. Coske Q. 28 mayısın manası // İlham kaynağı, 1938, №1, s.12
91. Duda H. Azərbaycanlı arkadaşlarıma // İlham kaynağı, 1938, №1, s.14
92. İhsan İ. Rusyada birinci müslüman Kongreyi. Ankara: 1990, 518 s.
93. Karaca E. Kafkasya Federasyonu Kafkasya Cümhuriyyətinin emniyyət kalkanı ola bilər mi? // Azərbaycan, Ankara, 1995, №305, s.17-23
94. Memmedzade M.B. İstiklalın diplomatik cəbhəsi // Azərbaycan, Ankara, 1955, №12 (36), s.17-18
95. Mehmet S. Azərbaycan türk tarixi. İstanbul: 1993, 127 s.
96. Mende F. 28 mayıs ülkesi yaşamaktadır // İlham kaynağı, 1938, №1, s.15
97. Patrik fon Z.M. Camali Haç ile Kızıl yıldız arasında. Ankara: 1984, 264 s.
98. Resulzade M.E. Azərbaycan davası // Azərbaycan, Ankara, 1954, №2-3(26-27), s.4-7
99. Resulzade M.E. Azərbaycan dövlətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması // Azərbaycan, Ankara, 1995, №10-11(34-35), s.3-4
100. Resulzade M.E. Tutacağımız yol // Azeri Türk, İstanbul, 1928, №1, s.4-5.
101. Resulzade M.E. Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri // Azərbaycan Yurt Bilgisi, İstanbul, 1934, №29.

102. Resulzade M.E. Kısılmayan bir ses. «İstiklal» gaz., Berlin, 1932, 10 yanvar
 103. Resulzade M.E. Demokrasi ve sovetler. «İstiklal» gaz., Berlin, 1933, 20 mart
 104. Resulzade M.E. Ateş çalan prometei // Yeni Kafkasya, İstanbul, 1923, №1, s.3-4
 105. Resulzade M.E. Büyük faciə // Yeni Kafkasya, İstanbul, 1927, №10, s.5-6
 106. Resulzade M.E. Çöhrəmiz // Odlu yurt, İstanbul, 1929, №1, s.3-4
 107. Rəsulzadə M.Ə. Şefibeycilik. İstanbul: 1934, 136 s.
 108. Resulzade M.E. Azərbaycan Cümhuriyeti: keyfiyyəti- teşekkülü və şimdiki vəziyyəti. İstanbul: 1990, 205 s.
 109. Resulzade M.E. Milli təsənüd. Ankara: Kardeş matbaası, 1978, 143 s.
 110. Resuloğlu M.E. Müsavat Partisinin kuruluşu // Müsavat, Münhen, 1962, №4, s.9-17.
 111. Svyatoçovski T. Rus Azərbaycanı 1905-1920 yıllarında. Ankara: 1988, 295 s.
 112. Şeyxzamanlı N. Biz və onlar. İstanbul: 1934, 133 s.
- Rus dilində**
113. Адрес-календарь Азербайджанской Республики за 1920-й год., ред. А.И.Ставропольского, Баку: 1920, 283 с.
 114. «Азербайджан» газ., Баку, 1918, декабрь, №54.
 115. «Азербайджан» газ., Баку, 1919, май, №111.
 116. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку: Элм, 1990, 280 с.
 117. Бельский А., Манвелов А. Революция 1917 в Азербайджане (хроника событий). Баку: 1927, 256 с.

118. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы 1917-1918 гг., Баку: Азернешр, 1957, 702 с.
 119. История международных отношений и внешней политики СССР. Т.1. Москва, 1986, 142 с.
 120. Международные отношения на Дальнем Востоке. Москва: Мысль, 1973, 327 с.
 121. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920). Баку: Азербайджан, 1993, 119 с.
 122. Пчелин Н. Крестьянский вопрос при Мусавате (1917-1920). Баку: АЗГНИИ, 1931, 62 с.
 123. Ратгаузер А. Революция и гражданская война в Баку, Ч.1. 1917-1918 г., Баку: Красный Восток, 1927, 221 с.
 124. Садыхлы М. Трагедия семи Расулзаде // Литературный Азербайджан, Баку, 1994, №11-12, с.68-84.
 125. Топчибашев Е.М. Меморандум. Баку: Азербайджан, 1993, 37 с.
 126. Топчибашев Е.М. Дипломатические беседы в Стамбуле (1918-1919). Баку: Эргюн, 1994, 159 с.
 127. Токаржевский Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: 1957, 331 с.
 128. Шаумян С. Ответ гражданину Расулзаде. Газ., «Бакинский Рабочий», Баку, 1918, 17 феврал.
- Faiq Qəzənfər oğlu Ələkbərov 1977-ci il aprelin 12-də Gədəbəy rayonunun Dəyirman dağ kəndində anadan olub. 1994-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinə daxil olub və 1998-ci ildə fəlsəfə peşə istiqaməti üzrə bakalavr elmi dərəcəsi alıb. 1999-2001-ci illərdə BDU-nun magistraturasında elmi

təhsilini davam etdirərək fəlsəfə tarixi üzrə magistr elmi dərəcəsi əldə edib. 2001-2004-cü illərdə AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun aspirantı olub.

2005-ci ildə "XX əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yeri və rolu" mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edərək fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi alıb. 2013-cü ildə isə dosent (prof.assistent) elmi adına layiq görülüb.

1997-2004-cü illərdə "Çağ", "Millət", "Zaman", "525-ci qəzet", "Üç nöqtə" və digər qəzetlərdə jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda da bir sıra qəzet ("Türküstan", "Cəmiyyət və din", "Vətəndaş Həmrəyliyi" və b.) və saytlarda (modern.az, bao.az, turansesi.com vəb.) elmi-publisistik, fəlsəfi-ideoloji məqalələr yazır. Milli ideologiya (azərbaycançılıq, türkçülük, islamçılıq, modernləşmə və b.), milli ideya, milli kimlik, milli şüur və s. sahələr üzrə araşdırmalar aparır.

Hazırda AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun "Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi" şöbəsinin böyük elmi işçisidir. Eyni zamanda, 2003-cü ildən bir sıra universitetlərdə (ADPU, Elm və Təhsil Mərkəzi "Təfəkkür" və b.) müəllim kimi pedaqoji fəaliyyət də göstərir.

İki monoqrafiya ("Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü", Bakı-2007; "Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış" (I hissə), Bakı- 2011), "Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış" (II hissə), Bakı- 2014), bir dərslik ("İdarəetmə nəzəriyyəsi"-həmmüəllif) və 40-dan çox elmi məqalənin müəllifidir.

Evlidir, iki övladı var.